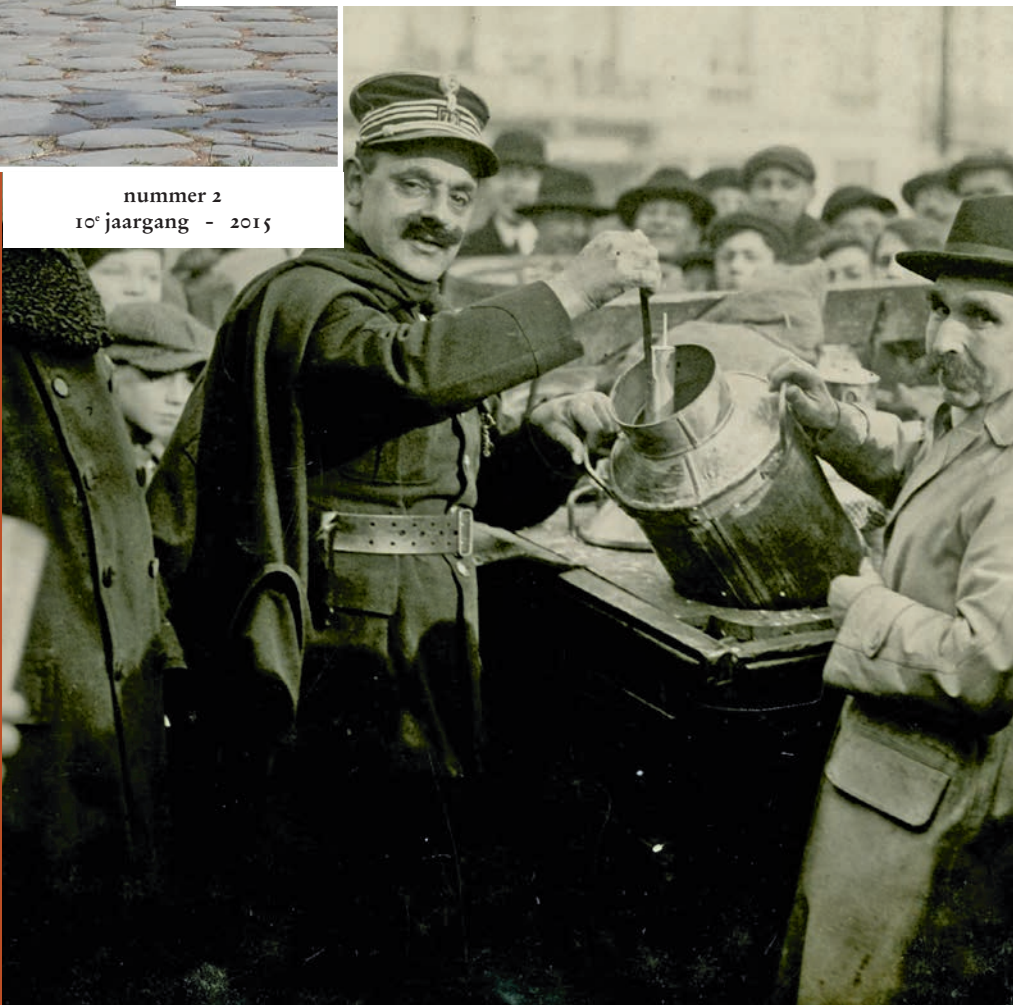

STADS

geschiedenis

nummer 2
10^e jaargang - 2015

Stadsgeschiedenis is een initiatief van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van het departement Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Het wordt uitgegeven door Uitgeverij Verloren, Hilversum en verschijnt twee keer per jaar.

Redactiesecretariaat:

Hilde Greefs
Universiteit Antwerpen
Stadscampus
Grote Kauwenberg 18 S.D.309, B-2000 Antwerpen
Tel.: +32 (0)32 65 42 80
E-mail: hilde.greefs@uantwerpen.be

Redactie:

Inge Bertels (Vrije Universiteit Brussel), Petra Brouwer (Universiteit van Amsterdam), Greet De Block (Universiteit Antwerpen), Jan Hein Furnée (Radboud Universiteit Nijmegen, hoofdredacteur), Hilde Greefs (Universiteit Antwerpen, kernredactie), Jelle Haemers (KU Leuven), Harm Kaal (Radboud Universiteit Nijmegen, kernredactie); Manon van der Heijden (Universiteit Leiden), Bert De Munck (Universiteit Antwerpen), Stijn Oosterlynck (Universiteit Antwerpen), Maarten F. Van Dijk (Erasmus Universiteit Rotterdam), Antoon Vrints (Universiteit Gent)

Redactieraad:

Claire Billen (Université Libre de Bruxelles), Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen), Marc Boone (Universiteit Gent), Pim Kooij (RU Groningen), Paul van de Laar (Erasmus Universiteit Rotterdam), Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam), Hugo Soly (Vrije Universiteit Brussel), Peter Stabel (Universiteit Antwerpen), Ed Taverne (Rijksuniversiteit Groningen), Pieter Uyttenhove (U Gent), Anne-Laure Van Bruaene (Universiteit Gent)

Uitgever, abonnementen & advertenties:

Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum
Tel.: +31(0)356859856, fax +31(0)356859856
www.verloren.nl bestel@verloren.nl

Prijzen:

Normaal abonnement per jaargang € 35,- (buiten de Benelux € 40,-)
Abonnement instellingen en instituten per jaargang € 45,- (buiten de Benelux € 50,-)
Studentenabonnement per jaargang € 25,-
Losse nummers € 20,- (excl. verzendkosten)

Website: www.stadsgeschiedenis.be; www.stadsgeschiedenis.nl
(webmaster Iason Jongepier, Universiteit Antwerpen)

ISSN: 1872-0676

Omslagafbeeldingen: Setfoto van de hbo-serie Rome, Cinecittà, Rome (Wikimedia Commons, fotograaf Carole Raddato). Woonplaatsen van (kleine) criminelen in Rotterdam, 1817-1820. Het melktoezicht in Gent (collectie Universiteitsarchief Gent, ca. 1900, P01394c).

Gelegenheid maakt de dief

De inzet van vermogenscriminaliteit als overlevingsstrategie in Rotterdam, 1812-1820*

Overleven in de negentiende-eeuwse stedelijke omgeving

In december 1819 werd Adrianus Janssen, werkzaam als sjouwer op de glasblazerij, veroordeeld voor diefstal van vier ‘karotten’ (de beste soort tabak). Deze had hij ontvreemd uit de winkel van Dirk van Kamphof en dezelfde avond trachten te verkopen aan de winkelier Johannes Ivens. Bij de arrestatie was het verweer van Adrianus dat ‘iemand’ hem de karotten had gegeven met de opdracht deze te verkopen. Hiermee kon hij twaalf stuivers verdienen.¹ Ter vergelijking: ongeschoolde losse arbeiders verdienden in deze periode 90 cent tot anderhalve gulden per dag.²

Adrianus’ gedrag kan goed worden begrepen binnen het concept van de *economy of makeshifts*. Deze term, die door de historica Olwen Hufton in de jaren zeventig werd geïntroduceerd, beschrijft de situatie van Franse paupers in de tweede helft van de achttiende eeuw die een groot scala aan overlevingsstrategieën gebruikten om het hoofd boven water te houden. Zij combineerden permanente en seizoensgebonden migratie in hun zoektocht naar diverse soorten marginale arbeid om te overleven. Bij gebrek aan werk gingen velen over tot bedelen.³ In de afgelopen decennia is Huftons concept *economy of makeshifts* – ook wel ‘scharreconomie’ – veelvuldig gebruikt om het dagelijkse leven van armen en criminelen in vroegmoderne steden te beschrijven (1500-1800). Een aanzienlijk deel van de stedelijke bevolking in de zeventiende en achttiende eeuw probeerde rond te komen door een combinatie van inkomsten: loonarbeid, losse klussen en handeltjes, periodieke armenzorg en kleine criminaliteit. Adrianus Janssen past goed in dat beeld: als sjouwer behoorde hij tot de laagste sociale laag van de stedelijke samenleving en naast zijn baan begaf hij zich op het criminele pad door het bedrijven van illegale handeltjes.

Tomkins en King stellen dat historici van het Engelse *welfare system* de term breder hebben opgevat en gedefinieerd dan Hufton; namelijk als alle vormen van inkomstenverwerving en manieren om te overleven, zowel legaal als illegaal.⁴ Heather Shore toont aan dat in achttiende-eeuws Londen allerhande kleine criminaliteit werd ingezet om te overleven.⁵ Uit onderzoek van Harley blijkt dat armen in Engeland in de negentiende

* Graag bedanken wij Manon van der Heijden en de reviewers voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel.

1 Nationaal Archief, Den Haag (verder NA), Rechtbank Eerste Aanleg te Rotterdam (verder REAR), inv.nr. 9, fol. 2v-4r.

2 J.L. van Zanden, ‘Lonen en arbeidsmarkt in Amsterdam, 1800-1865’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 9 (1983) 1-27, 7, 13.

3 Olwen H. Hufton, *The poor of eighteenth-century France, 1750-1789* (Oxford 1974) 69-70, 127.

4 Allannah Tomkins en Steve King, ‘Introduction’, in: Stephen King en Allannah Tomkins (red.), *The poor in England 1700-1850. An economy of makeshifts* (Manchester en New York 2003) 1-38, 13.

5 Heather Shore, ‘Crime, criminal networks and the survival strategies of the poor in early eighteenth-century London’, in: Stephen King en Allannah Tomkins (red.), *The poor in England 1700-1850. An economy of makeshifts* (Lancaster 2003) 137-165.

eeuw zelfs opsluiting in werk- en correctiehuizen als strategie gebruikten om tijdelijk aan armoede te ontsnappen, ofschoon deze opsluiting bedoeld was als strafmaatregel. Hetzelfde is voor negentiende-eeuws Nederland aangetoond door Weevers, De Koster en Bijleveld in hun werk over de aanpak van bedelaars en vagebonden.⁶ In het onderzoek naar het verband tussen armoede en criminaliteit in negentiende-eeuws Engeland laat Ager zien dat kleine vermogensdelicten, stroperij en prostitutie naast het gebruik van liefdadigheidsinstellingen, bedeling en familienetwerken werden ingezet om te overleven.⁷ Deze illegale component lijkt te hebben samengehangen met de sociaaleconomische omstandigheden. Volgens Kilday en Philips, in hun onderzoek naar Engeland aan het begin van de negentiende eeuw, steeg de criminaliteit namelijk in perioden waarin het economisch minder ging.⁸ Dit verband is ook door Van der Heijden voor Holland in de achttiende eeuw vastgesteld.⁹

Onderzoek naar de overlevingsstrategieën van de onderklasse in Nederland is vooral gericht op de inzet van bedeling.¹⁰ Het gros van het onderzoek naar de inzet van crimineel gedrag als aanvulling op het inkomen concentreert zich op de vroegmoderne periode in Holland. Uit recent onderzoek van Van der Heijden naar criminele vrouwen tijdens de vroegmoderne periode blijkt dat ook zij loonarbeid, klusjes, armenzorg en criminaliteit combineerden om rond te kunnen komen.¹¹ Er is echter veel minder bekend over de negentiende eeuw. Onderzoek door Van Leeuwen en Pot naar bijstand als overlevingsstrategie in negentiende-eeuws Leiden en Amsterdam wijst er op dat ook in deze periode minderbedeelden criminaliteit gebruikten om hun legale inkomsten aan te vullen.¹² In vergelijking met Engeland en Duitsland heeft het onderzoek naar criminaliteit in de Lage Landen tussen circa 1800 en 1920 echter veel minder aandacht gekregen van historici. In een recent literatuuroverzicht heeft Margo de Koster laten zien dat de focus van criminaliteitshistorici vooral ligt op de aanpak van armen en hun illegale handelen.¹³ Een goed voorbeeld daarvan is het recente proefschrift van Rik

6 Joseph Harley, 'Material lives of the poor and their strategic use of the workhouse during the final decades of the English old poor law', *Continuity and Change* 30 (2015) 71-103, 95; Marian H.A.C. Weevers, Margo de Koster en Cathrien C.J.H. Bijleveld, 'Swept up from the streets or nowhere else to go? The journeys of Dutch female beggars and vagrants to the Oegstgeest State Labor Institution in the late nineteenth century', *Journal of Social History* 46 (2012) 416-429, 425.

7 A.W. Ager, *Crime and poverty in 19th-century England* (Londen 2014) 136.

8 David Philips, *Crime and authority in Victorian England. The Black country 1835-1860* (Totowa, NJ 1977) 145, 289; Catharina Lis en Hugo Soly, *Poverty and capitalism in pre-industrial Europe* (Atlantic Highlands, NJ 1979) 171-188; A. Kilday, "'Criminally Poor?' Investigating the link between crime and poverty in eighteenth century England", *Cultural and Social History* 11 (2014) 507-526.

9 Manon van der Heijden, *Misdadige vrouwen. Criminaliteit en rechtspraak in Holland 1600-1800* (Amsterdam 2014) 104-109.

10 Marco H.D. van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam, ca. 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie* (Zwolle 1992) 165-196; G.P.M. Pot, *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeelden, 1750-1854* (Hilversum 1995) 209-248; Ariadne Schmidt, 'Survival strategies of widows and their families in early modern Holland, c.1580-1750', *The History of the Family* 12 (2007) 268-281; Ariadne Schmidt, "'Ontbloot van alle winsten?' Armoede en overlevingsstrategieën van gebroken gezinnen in Holland, 1600-1800', *Leidschrift* 23;2 (2008) 119-137.

11 Van der Heijden, *Misdadige vrouwen*; L.C. van de Pol, 'Vrouwencriminaliteit in Amsterdam in the tweede helft van de 17e eeuw', *Tijdschrift voor Criminologie* 29 (1987) 148-155; Schmidt, "'Ontbloot van alle winsten'"; Suzanne Tegelaar, 'Uit bittere armoede. Armoede en vrouwencriminaliteit in achttiende-eeuws Leiden', *Jaarboek Dirk van Eck* (2012) 31-48.

12 Van Leeuwen, *Bijstand*, 267-268; Pot, *Arm Leiden*, 226-244.

13 Margo de Koster, 'Stedelijke criminaliteit en rechtshandhaving in het verleden. Een greep uit recent historisch onderzoek', *Tijdschrift voor Criminologie* 54 (2012) 388-397.

Vercammen over landlopers en bedelaars in Belgische rijksinstellingen tussen 1870 en 1930.¹⁴ Het illegale handelen zelf wordt nauwelijks onderzocht en zeker niet binnen de *economy of makeshifts*.

In dit artikel laten wij zien dat en hoe de zogenaamde scharreconomie, zoals Hufton die voor de vroegmoderne periode beschrijft, ook van toepassing is op de decennia na 1800. De vroege negentiende eeuw is een relevante periode als het gaat om armoede en overlevingsstrategieën. Vanaf het begin van de negentiende eeuw ontstond er door de snelle bevolkingsgroei en urbanisatie een snel groeiende onderklasse die in zware omstandigheden leefde en in veel gevallen grote moeite had om het financieel te bolwerken.¹⁵ In 1817 waren bijna 745.000 Nederlanders in enige mate afhankelijk van bedeling, op een bevolking van bijna vijf en een half miljoen.¹⁶ Deze bedelden bestonden bovendien niet alleen uit werklozen; voor Amsterdam toont Van Leeuwen aan dat een kwart van de gehele bevolking, waaronder ook werkenden, op enige wijze sociale zorg ontving.¹⁷

Met dit artikel willen we laten zien dat er sprake is van continuïteit van de *economy of makeshifts* en dat deze term net zo goed opgaat voor de vroege negentiende eeuw als de zeventiende en achttiende eeuw. Ons onderzoek betreft Rotterdam tijdens het begin van de negentiende eeuw en is gebaseerd op de archieven van de correctionele rechtbank Rotterdam tussen 1812 en 1820. Rotterdam is een interessante casus voor het onderzoek naar criminaliteit als overlevingsstrategie in de negentiende-eeuwse stedelijke context. Rotterdam was rond 1800 de tweede stad van Nederland; begin negentiende eeuw telde de stad een bevolkingsaantal van bijna 55.000 personen en aan het einde van die eeuw was het aantal gegroeid tot ruim 300.000.¹⁸ De Rotterdamse bevolking woonde begin negentiende eeuw nog grotendeels binnen de stadspoorten: de zogenaamde stadsdriehoek. Slechts circa 4.300 mensen leefden daarbuiten. Het gebied buiten de stad bood vooral plaats aan bedrijven die binnen de stad geen ruimte meer kregen, zoals blekerijen.¹⁹

Op basis van deze rechterlijke archieven willen wij antwoord geven op de vraag in hoeverre Rotterdammers tijdens de eerste decennia van de negentiende eeuw vermo-

14 Rik Vercammen, *Leven aan de rafelrand? Landlopers en bedelaars in Belgische Rijksweldadigheidskolonies (1870-1930)* (ongepubliceerd proefschrift, Vrije Universiteit Brussel 2014).

15 Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010) 41-45, 64-69.

16 Dit was het inwonertal van de Verenigde Nederlanden, dus Nederland, België en Luxemburg gezamenlijk. De Noordelijke Nederlanden (Nederland) had 2,1 miljoen inwoners, de Zuidelijke Nederlanden 3,4 miljoen. Het aantal bedelden was in 1819 nog nauwelijks gedaald. *XXIX Verslag omtrent den staat der armen over 1817 (Missive van den Minister van Binnenlandsche Zaken; Verslag)* (z.p. 1818); V. Kingma en M.H.D. van Leeuwen, 'Verslagen omtrent het armwezen en statistiek van de sociale zorg in Nederland, 1814-1964', in: G.A.M. van Syngel (red.), *Bronnen met betrekking tot armenzorg en sociale zekerheid in de negentiende en twintigste eeuw* (Den Haag 2005) 155-190, 172; Michael J. Wintle, *An economic and social history of the Netherlands, 1800-1920. Demographic, economic, and social transition* (Cambridge, UK; New York 2000) 8-9; Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (3^e druk; Amsterdam 2005) 71; Friso Wielenga, *Geschiedenis van Nederland. Van Opstand tot heden* (3^e druk; Amsterdam 2014) 214.

17 Van Leeuwen, *Bijstand*, 170, 182-183.

18 De grootste groeispurt vond voornamelijk plaats aan het einde van de eeuw: in 1880 woonden er 150.000 personen. Dit patroon van versnelde groei na 1870 was ook in andere grote steden in Nederland te zien. Hendrik van Dijk, *Rotterdam 1810-1880. Aspecten van een stedelijke samenleving* (Schiedam 1976) 26-27, 157-161; Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 41-44.

19 S. Korteweg, 'Rotterdams welvaartsbronnen in 1816', *Rotterdamsch jaarboekje* Serie 3:4 (1926) 19-62, 19-20.

gensdelicten pleegden in de context van een *economy of makeshifts*. Hoewel er in de literatuur geen direct verband tussen armoede en vermogensdelicten is aangetoond, is uit het vroegmoderne onderzoek wel gebleken dat vele armen diefstallen en andere vermogensdelicten pleegden om het inkomen aan te vullen.²⁰ Uit het onderzoek van Ager en Hufton bleek prostitutie een snelle en doeltreffende oplossing voor vrouwen in financiële moeilijkheden.²¹ Na invoering van de Code Pénal in 1810 was prostitutie niet meer strafbaar in Nederland en om die reden is prostitutie niet opgenomen in ons onderzoek.²² Bedelen was wel strafbaar aan het begin van de negentiende eeuw, maar gezien het geringe aantal vervolgingen en veroordelingen voor bedelen in de onderzochte periode levert onderzoek hiernaar weinig op.

Dit artikel vangt aan met een beschrijving van de rechterlijke bronnen die de basis vormen van dit onderzoek. Hierna wordt ingegaan op het type vermogenscriminaliteit dat Rotterdammers pleegden. Om te kunnen achterhalen of en hoe Rotterdammers vermogensdelicten inzetten als onderdeel van hun overlevingsstrategieën wordt er naar drie factoren gekeken. Ten eerste onderzoeken we het soort vermogensdelicten dat de vervolgdgen pleegden. De ernst van het delict laat immers zien in hoeverre de veroordeelden gelegenhedsvievers waren of op een professionelere manier tewerk gingen. Ten tweede bestuderen we de sociale positie van veroordeelden; geanalyseerd op basis van de bevolkingsklasse waar zij toebehoorden, het beroep en het woonadres. Ten derde analyseren we de opbrengsten van de vermogensdelicten en de wijze waarop deze werden geheeld. Informatie over de goederen die zij stalen en de wijze waarop de goederen te gelde werden gemaakt, geeft immers informatie over de wijze waarop crimineel verkregen goederen werden ingezet om te overleven.

Bronnen

Dit onderzoek is gebaseerd op twee verschillende bronnen uit de archieven van de correctionele rechtbank (rechtbank van eerste aanleg) van het arrondissement Rotterdam tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw.²³ De audiëntiebladen – de eerste bron – vormen een verslag van de zittingen. Deze bron is rijk aan kwalitatieve data.²⁴ Van de dader(s) wordt een selectie van de volgende kenmerken gegeven: naam, leeftijd, beroep, huwelijkse staat en partner, geboorteplaats, woonadres en woonplaats. Betreffende het gepleegde delict wordt een selectie gegeven van het soort delict, de buit, het slachtoffer (naam, woonplaats, huwelijkse staat, beroep) en de plaats delict (stad, adres en het soort locatie, zoals een huis of schip). Wat betreft de strafzaak wordt een selectie gegeven van het vonnis, de klager, de (contra)getuigen (naam, woonplaats, huwelijkse staat, beroep), de datum van het misdrijf, arrestatie en uitspraak. Helaas wordt in de

20 Van der Heijden, *Misdadige vrouwen*, 104-109.

21 Ager, *Crime and poverty*, 101-102; Hufton, *The poor*, 313.

22 Petra de Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911* (Hilversum 2007) 37.

23 De navolgende paragraaf is gebaseerd op de databeschrijving die gebruikt is B. Gallée en J. Ligthart, 'De remmende werking van huwelijk en arbeid op vermogensdelicten. Rotterdam, 1812-1820', *Tijdschrift voor Criminologie* 57 (2015) 353-367. De correctionele rechtbank behandelde ook vrijwillige rechtspraak en belastingzaken. Deze zijn buiten de dataset in dit onderzoek gelaten.

24 Bij de tenlastelegging wordt in sommige gevallen ook verwezen naar processen-verbaal, deze zijn niet overgeleverd in het archief. NA, REAR, inv.nr. 1 t/m 25.

meeste gevallen maar een deel van de genoemde informatie geboden. Soms zijn alleen de naam van de delinquent, het gepleegde misdrijf en de opgelegde straf weergegeven. De audiëntiebladen zouden de gehele periode dat het Franse recht in Nederland van toepassing was (1811-1838) moeten beslaan, maar eindigden al in 1835.

De tweede bron, het 'Chronologisch registers der misdaden en wanbedrijven', is hoofdzakelijk kwantitatief van aard. Het geeft in voorgedrukte tabellen de belangrijkste informatie van de rechtszaken weer: personalia van de verdachte(n), gepleegd(e) strafba(a)r(e) feit(en), de datum van het misdrijf en de arrestatie en het vonnis.²⁵ Deze registers beslaan ook een beperkte periode: zij zijn immers slechts tot en met 1820 bijgehouden. Problematisch is dat beide bronnen elkaar niet volledig overlappen. In de registers komen zaken voor die niet in de audiëntiebladen worden genoemd en vice versa. In enkele gevallen leidde een aangifte direct tot bestraffing zonder tussenkomst van de rechter. Deze komen dus wel terug in de registers, maar niet in de audiëntiebladen.²⁶ Dezelfde problematiek speelt bij onderzoek naar vroegmoderne criminaliteit.²⁷

In dit onderzoek is ervoor gekozen de onderzochte periode af te bakenen tot de periode 1812 tot en met 1820. Voor deze periode zijn zowel de registers als audiëntiebladen beschikbaar waardoor we over de hier behandelde zaken veel informatie hebben. De gecombineerde gegevens zijn verwerkt in een database en leverden 4.143 *entries* op (zie tabel 1). Deze *entries* zijn verkregen door een uitsplitsing van zaken met meerdere delinquenten en delinquenten die voor meerdere zaken zijn veroordeeld. Elke *entry* vertegenwoordigt dus een unieke combinatie van een delict en een delinquent. De verschillende delicten zijn door ons gecategoriseerd naar de delicten fysiek geweld, verbaal geweld, overtredingen tegen de openbare orde, vermogensdelicten, zedendelicten en een categorie onbekend. Personen die delicten uit verschillende categorieën pleegden, hebben een aparte *entry* onder elke categorie. Binnen deze dataset is de categorie vermogensdelicten de grootste. Onder deze categorie vallen de misdrijven (poging tot) diefstal, diefstal met strafverzwarende omstandigheden, zakkenrollerij, heling, stroperij en oplichting. De voorkeur van Rotterdamse delinquenten voor vermogensdelicten sluit aan bij ander historisch-criminologisch onderzoek waar het ook de grootste delictscategorie betreft.²⁸

De invoering van de Franse Code Pénal betekende een fundamentele verandering van de organisatie van het strafrecht. Tijdens de vroegmoderne periode (tot 1811) was de jurisdictie van rechtbanken veelal beperkt tot de steden, waarbij schepenen recht spraken over alle type delicten die in de stad waren gepleegd. Beperkte cassatiemogelijkheden waren mogelijk bij het Hof van Holland.²⁹ Na invoering van de Franse wetgeving

25 NA, REAR, inv.nr. 26 t/m 29.

26 Zie bijvoorbeeld de zaken van Teunis van der Kamp en Jacobus Bastiaan Zuidwich die respectievelijk 18 maanden en 1 jaar cel kregen wegens diefstal. Beide zaken komen wel voor in het register, maar niet in de audiëntiebladen. NA, REAR, inv.nr. 29, fol. 30r, 31r.

27 Els Kloek, 'Criminaliteit en sekse in de confessieboeken van Leiden, 1678-1794', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 8 (1987) 134-172, 144-146.

28 J.M. Beattie, 'The criminality of women in eighteenth-century England', *Journal of social history* 8 (1975) 80-116, 80; Clive Emsley, *Crime and society in England, 1750-1900* (Londen en New York 1987) 48; Van der Heijden, *Misdadige vrouwen*.

29 Maria Charlotte Le Bailly, *Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland: de hoofdlijnen van het procederen in civiele zaken voor het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland zowel in eerste instantie als in hoger beroep* (Hil-

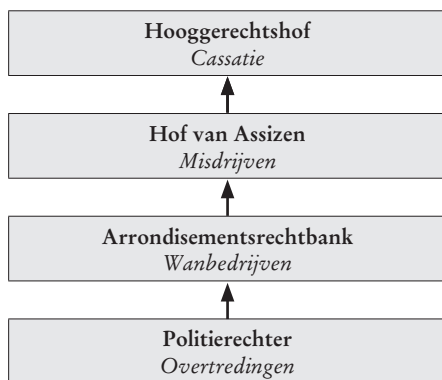
TABEL I VERDELING VAN CRIMINALITEIT NAAR SEKSE EN DELICT TYPE. ARRONDISSEMENT ROTTERDAM, 1812-1820

	Fysiek geweld	Verbaal geweld	Openbare orde	Vermogensdelicten	Zeden	Onbekend	Totaal
Man	586 (21%)	99 (4%)	227 (8%)	1571 (57%)	5 (0.2%)	289 (10%)	2777 (100%)
Vrouw	93 (14%)	5 (1%)	96 (14%)	426 (63%)	4 (0.6%)	48 (7%)	672 (100%)
Onbekend	0 (0%)	1 (0.1%)	4 (0.6%)	672 (97%)	0 (0%)	17 (2%)	694 (100%)
Totaal	679	105	327	2669	9	354	4143

Bron: NA, REAR, inv.nrs. 1-10, 26-29.

kregen de rechtbanken een meer regionaal karakter. Zo boog de rechtbank van eerste aanleg in Rotterdam zich ook over strafbare feiten gepleegd in onder andere Delft, Den Haag en Gouda. Bovendien werd de rechtspraak verdeeld in vier niveaus. Als eerste de politierechter, die overtredingen bestrafte met maximaal een geldboete of een gevangenisstraf van ten hoogste vijf dagen. De zwaardere categorie, de zogenaamde wanbedrijven (zoals eenvoudige diefstal), werden behandeld door de arrondissementsrechtbank (ook wel correctionele rechtbank). Deze rechtbank deelde naast geldboetes gevangenisstraffen uit tot een maximum van vijf jaar. Het misdrijf, de zwaarste categorie, werd in Holland bestraft door het Hof van Assizen te Den Haag en Amsterdam. Hierbij moet

RECHTERLIJKE STRUCTUUR IN NEDERLAND, 1811-1888

Ontleend aan: Manon van der Heijden en Marion Pluskota, 'Leniency versus toughening? The prosecution of male and female violence in 19th century Holland', *Journal of Social History* 49 (2015) 149-167.

gedacht worden aan misdaden tegen de staat en ambtsmisdrijven, maar ook misdaden tegen personen zoals moord en doodslag en vermogensdelicten met strafverzwarende omstandigheden. Misdrijven, die door het Hof van Assizen berecht moesten worden, werden bestraft met zwaardere straffen, waaronder lijfstraffen of zelfs de doodstraf. Eventueel beroep tegen uitspraken van deze rechtbanken was mogelijk bij het Hoogerechtshof (zie schema).³⁰

Door selectie van alleen die zaken die voor het correctionele gerecht werden gebracht, ligt de nadruk van dit onderzoek op de relatief lichte vergrijpen. Dit sluit goed aan bij Engels en Hollands onderzoek waarin de relatie tussen criminaliteit en overlevingstrategieën voor de vroegmoderne periode werd gelegd.³¹ De jurisdictie

versum 2008) 26.

30 H.A. Diederiks, S. Faber en A.H. Huussen, *Strafrecht en criminaliteit* (Zutphen 1988) 24-25; Sibö van Ruller, 'De rechtspraak van het Zuidhollandse Hof van Assizen (1811-1838)', in: J.E.A. Boomgaard e.a. (red.), *Criminaliteit in de negentiende eeuw* (Hilversum 1989) 13-23, 13-14.

31 Beattie, 'The criminality', 80; Emsley, *Crime*, 48; Van der Heijden, *Misdadige vrouwen*.

van de correctionele rechtbank (arrondissementsrechtbank) besloeg een grotere regio dan alleen Rotterdam. Desondanks was de grootste groep vermogensdelinquenten woonachtig in de stad Rotterdam (39 procent van de daders waarvan de woonplaats bekend is). Daarnaast kwamen de in Rotterdam gepleegde delicten het meeste voor (43 procent van de bekende plaatsen delict). Uit de complete dataset zijn de vermogensdelicten die zijn gepleegd door personen die in Rotterdam woonachtig waren gefilterd. Van de 2669 door de Rotterdamse correctionele rechtbank vervolgte vermogensdelicten is voor 1777 gevallen de woonplaats van de dader bekend. Hiervan kwamen er 696 uit Rotterdam (39 procent van de bekende locaties, 26 procent van het totaal aantal vermogensdelicten). Dit is onder te verdelen in 553 mannen en 143 vrouwen die zijn geanalyseerd in dit onderzoek.

Vermogensdelicten

De eerste factor die erop kan duiden dat vermogensdelicten als overlevingsstrategie werden gepleegd is de aard van de vergrijpen. De Engelse criminaliteitshistoricus Beattie maakte in zijn onderzoek naar zeventiende- en achttiende-eeuws Londen een onderscheid tussen verschillende soorten vermogenscriminaliteit. Beroving gold hierbij als het zwaarste vermogensdelict omdat er direct contact bestond tussen dader en slachtoffer en het delict vaak gepaard ging met geweld. Inbraak was eveneens een zwaar delict, terwijl winkeldiefstal, gezien de strafmaat, als minder ernstig delict werd beschouwd.³² Shore constateerde dat armen in Londen in de achttiende eeuw winkeldiefstal en kleine en werk gerelateerde diefstallen gebruikten om in tijden van toegenomen armoede het inkomen aan te vullen. Daarnaast bleek deze ‘overlevingscriminaliteit’ vooral minder ernstige delicten te betreffen en zelden zware delicten zoals beroving of inbraak met geweld.³³

Grafiek 1 laat zien dat de veroordelingen voor vermogensdelicten in Rotterdam, tussen 1812 en 1820 erop wijzen dat eenvoudige diefstal het meest gepleegde (en bestrafte) delict was bij zowel mannen als vrouwen. Vermogensdelicten die meer risico met zich meebrachten (inbraak) of meer direct contact vereisten met een slachtoffer (zakkenrollen en beroving) kwamen veel minder voor. Onze gegevens over negentiende-eeuws Rotterdam komen overeen met onderzoeksgegevens over de inzet van criminaliteit om te overleven in Engeland in de periode voor 1800 en Amsterdam in de achttiende en negentiende eeuw. Hier betrof de criminaliteit die werd ingezet om te overleven vooral laagdrempelige criminaliteit.³⁴ Dit duidt erop dat de vermogenscriminaliteit in Rotterdam in de negentiende eeuw vooral werd ingezet als overlevingsstrategie.

Dat de veroordelingen wegens diefstal vooral eenvoudige criminaliteit betrof blijkt uit het feit dat maar weinig zaken gepaard gingen met strafverzwarende omstandigheden. Deze omstandigheden – zoals geweldpleging, inbraak of gebruik van valse sleutels – wijzen op meer georganiseerde of voorbereide criminaliteit. Waarschijnlijk betrof het in die gevallen georganiseerde misdadigers.³⁵ Van de onderzochte Rotterdamse zaken

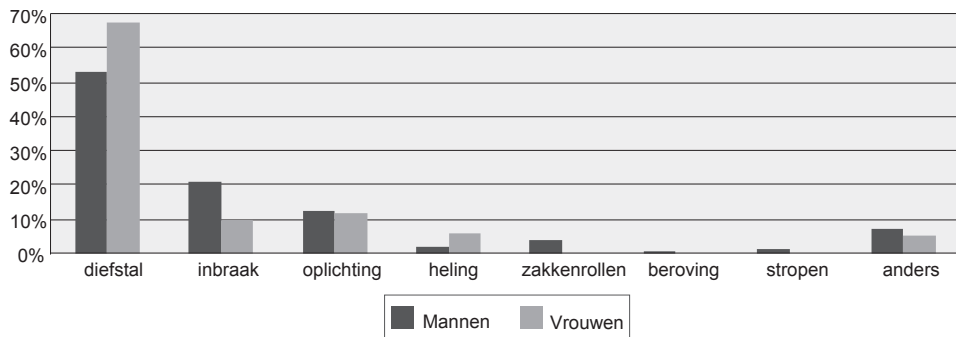
32 J.M. Beattie, *Crime and the courts in England* (Oxford 1985) 148-149, 161-162, 478-479; Emsley, *Crime*, 48, 80-83.

33 Shore, ‘Crime’, 150-155.

34 Philips, *Crime*, 141, 177; Emsley, *Crime*, 132; Hufton, *The poor*, 246; Beattie, *Crime*, 182; Pot, *Arm Leiden*, 243.

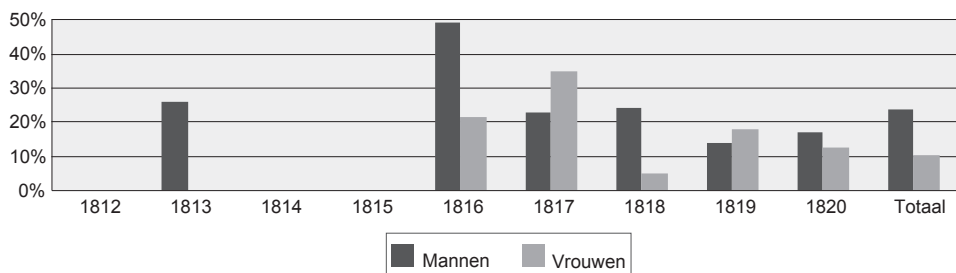
35 Emsley, *Crime*, 131.

GRAFIEK 1 DE VERDELING VAN VERMOGENSDELICTEN BIJ MANNEN (N=553) EN VROUWEN (N=143), ROTTERDAM, 1812-1820

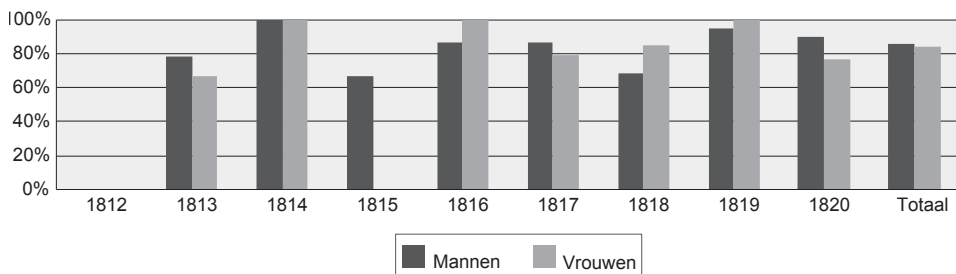
Bron: NA, REAR, inv.nrs. 1-10, 26-29.

GRAFIEK 2 VERZWARENDE OMSTANDIGHEDEN BIJ MANNELIJKE (N=553) EN VROUWELIJKE (N=143) VERMOGENSDELINQUENTEN, ROTTERDAM, 1812-1820

Bron: NA, REAR, inv.nrs. 1-10, 26-29.

GRAFIEK 3 AANDEEL VERMOGENSDELICTEN IN DE EIGEN WOONPLAATS, BIJ MANNELIJKE (N=398) EN VROUWELIJKE (N=81) VERMOGENSDELINQUENTEN, ROTTERDAM, 1812-1820

Bron: NA, REAR, inv.nrs. 1-10, 26-29.

tussen 1812 en 1820 was er slechts bij een kwart van de mannen en bij 10 procent van de vrouwen sprake van verzwarende omstandigheden. In grafiek 2 is een opvallende piek te zien in het jaar 1816 toen bijna de helft van de mannelijke vermogensdelinquenten het plegen van een delict met verzwarende omstandigheden ten laste werd gelegd (54 van de 110 zaken). Bij de vrouwelijke delinquenten is in het jaar 1817 een piek van 35 procent te zien (7 van de 20 zaken). Dit type zware misdrijven behoorde in theorie door het Hof van Assizen berecht te worden. De formele scheiding tussen misdrijf (Hof van Assizen) en wanbedrijf (correctionele rechtbank) lijkt in de praktijk niet, of niet consequent, te zijn gemaakt. Daarnaast wijst het erop dat de meerderheid van de vermogenscriminaliteit niet dusdanig voorbereid was dat delinquenten overgingen tot inbraak, diefstal bij nacht of het namaken van sleutels. Het algemene beeld van de ingezette vermogenscriminaliteit is er een van relatief laagdrempelige gelegenheidsdiefstal.

Volgens Shore vond de criminaliteit die Londenaren in de achttiende eeuw pleegden als aanvulling op het inkomen vooral plaats in de eigen omgeving. De buurt was niet alleen locatie van een delict, maar buurtbewoners waren ook op de hoogte van iemands criminele activiteiten.³⁶ De gemeente waarin Rotterdamse mannen en vrouwen vermogensdelicten pleegden is in respectievelijk 72 procent (398 van de 553 zaken) en 57 procent (81 van de 143 zaken) bekend. In deze zaken stal ruim 80 procent in de eigen woonplaats. Deze resultaten sluiten aan bij de door Shore geschetste situatie (zie grafiek 3).

Analyse van het woonadres van de dader en de plaats delict op straat- of buurtniveau is problematischer. De rechterlijke bronnen noemen enkele tientallen locaties voor zowel de woonadressen van delinquenten als de plaatsen delict, maar de combinatie van deze adressen levert maar drie zaken op. Die zaken geven bovendien geen eenduidig beeld. In een zaak sloegen de delinquenten hun slag in een straat een paar huizenblokken verwijderd van hun eigen adres.³⁷ In een andere zaak werd echter aan de andere kant van de stad gestolen.³⁸

Vermogensdelinquenten

Om te kunnen achterhalen of de veroordeelde vermogensdelinquenten hun vergrijp pleegden als een van de vele manieren om te overleven moet naast de aard van de delicten ook gekeken worden de sociale achtergrond van de veroordeelden. Daarom is onderzocht uit welke bevolkingsklasse zij kwamen, wat voor soort werk zij hadden en waar zij woonden. Eerder onderzoek naar Rotterdamse vermogenscriminaliteit in de periode 1812-1820 heeft aangetoond dat delinquenten vervolgd voor vermogensdelicten voornamelijk tot de laagste sociale klassen behoorden. Deze delinquenten hadden meestal wel werk, maar kennelijk brachten hun werkzaamheden onvoldoende op om

³⁶ Wiener en Beattie stellen echter dat er een verschil was tussen mannen en vrouwen. Vrouwen zouden voornamelijk in de eigen woonplaats stelen, terwijl mannen ook buiten de eigen omgeving crimineel actief zijn. Shore, 'Crime', 145-146; Carol Z. Wiener, 'Sex roles and crime in late Elizabethan Hertfordshire', *Journal of Social History* 8 (1975) 38-60, 42; Beattie, 'The criminality', 108.

³⁷ Arie Anraat, Jan de Root en Bernardus Bot, allen woonachtig op de Peperstraat, hadden een woonhuis in de Leuvenstraat als doel gekozen. NA, REAR, inv.nr. 26, fol. 32r, zaaknummer 257; Ibidem, inv.nr. 3, fol. 150v-152r, fol. 153r-153v; <http://www.stadsarchief.rotterdam.nl/straatnamen-overzicht/leuvestraat> (6 oktober 2015).

³⁸ Willem Willemsse, woonachtig in de Oppert in het westen van de stad, pleegde een diefstal in 'de Papagai', net buiten de Oostpoort in het oosten van Rotterdam. NA, REAR, inv.nr. 10, fol. 319r-320r, fol. 323r-323v, fol. 325r-330v, fol. 337r; <http://www.stadsarchief.rotterdam.nl/straatnamen-overzicht/oppert> (6 oktober 2015).

te kunnen overleven. De mannelijke delinquenten waren vooral kleine zelfstandigen (schoenmakers, borstelmakers, kleermakers), knechten in dienst van handwerkers of kleine neringdoenden, losse arbeiders en sjouwers. Bij de vrouwelijke vermogensdelinquenten waren vooral werksters en naaisters, dienstmeiden, kleine winkeliers en marktkraamhoudsters te vinden.³⁹ Van Dijk stelt in zijn onderzoek naar de Rotterdamse bevolking in de negentiende eeuw dat 70 procent van de bevolking tot de onderklasse behoorde en 20 procent zich in een intermediaire klasse tussen de onder- en middenklasse bevond. Hierbij waren de werkende onderklasse en de bedeeden nauwelijks van elkaar te onderscheiden.⁴⁰

Belangrijk om op te merken is dat bijna 30 procent van de mannelijke delinquenten losse sjouwer was, terwijl hun aandeel in de gehele arbeidspopulatie in normale jaren rond de 3 à 4 procent schommelde. Qua economische activiteit merkt Van Dijk op dat in de telling van 1811 de losse arbeiders sterk oververtegenwoordigd waren ten opzichte van de rest van de eeuw. In 1811 besloeg het aandeel losse arbeiders ruim 14 procent, terwijl zij in andere jaren maar 3 tot 4 procent van de mannelijke (beroeps)bevolking uitmaakten. Het hoge aandeel losse arbeiders in de beroepsbevolking zou een verkapt vorm van werkloosheid zijn en grotendeels opgeteld moeten worden bij de 10 procent werklozen (zie tabel 2).⁴¹

TABEL 2 BEROEPSVERDELING MANNELIJKE BEVOLKING VAN 21 JAAR EN OUDER, ROTTERDAM, 1811*

Beroepstak	Aandeel
Landbouw, visserij en jacht	2,80%
Nijverheid	35,60%
Economische diensten	29,00%
Maatschappelijke diensten	8,30%
Losse arbeiders	14,10%
Zonder beroep (werkloos)	10,00%
Beroep onbekend	0,10%

* De mannelijke bevolking van 21 jaar en ouder vertegenwoordigde in 1811 23,6% van de Rotterdamse bevolking
Bron: Van Dijk, *Rotterdam, 1810-1880*, 130-131.

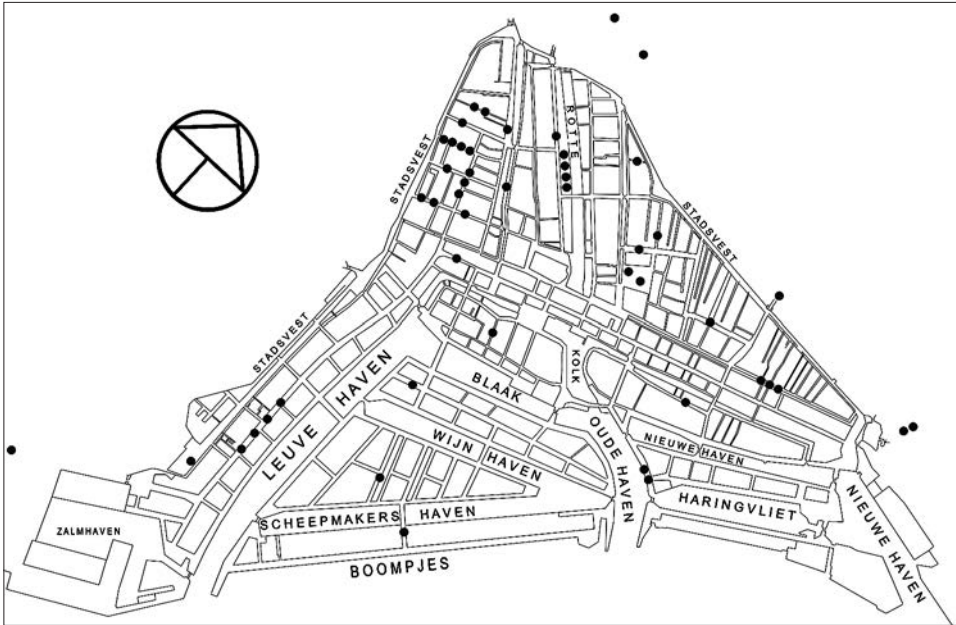
Het hebben van werk bood niet alleen inkomsten, maar ook mogelijkheden voor diefstal. Van der Heijden en Diederiks stellen dat vrouwen voornamelijk stalen bij hun werk- of opdrachtgever.⁴² In Rotterdam stalen zowel mannen als vrouwen bij hun werkgever. Desondanks gaat het hierbij om kleine aantallen. Bij de mannen was het 16,7 procent van de gevallen (20 van de 120 zaken waarbij het slachtoffer bekend is) en bij vrouwen 23,5 procent van de gevallen (8 van de 34 zaken waarbij het slachtoffer bekend is). Er werd gestolen uit zowel de huizen als fabrieken waar Rotterdammers

39 Gallée en Ligthart, 'De remmende werking', passim.

40 Van Dijk, *Rotterdam 1810-1880*, 130-131.

41 Ibidem, 40.

42 Herman Diederiks, *In een land van justitie. Criminaliteit van vrouwen, soldaten en ambtenaren in de achttiende-eeuwse Republiek* (Amsterdam 1992) 78; Van der Heijden, *Misdadige vrouwen*, 99.

*Woonadressen van vermogensdelinquenten, Rotterdam 1812-1820.*⁴³ Bron: NA, REAR, 3.03.57, inv.nrs. 1-10, 26-29.

werkten.⁴⁴ Logischerwijs werd er gestolen wat voorhanden was. Zo ontvreemde Pieter Smittenaar ijzer- en koperwaren van zijn meester die koperslager was.⁴⁵

Wat betreft de woonplaats van delinquenten is voor 49 personen (7 procent van de 696 zaken) voldoende informatie bekend om de straat waar zij woonden te identificeren en op de kaart van Rotterdam te plaatsen (zie plattegrond). Op een enkeling na woonden de veroordeelde Rotterdammers binnen de poorten van de stad. Het aantal zaken is onvoldoende om uitspraken te doen over de gehele populatie, maar de overgeleverde informatie geeft wel een duidelijk beeld. De grootste concentratie vermogensdelinquenten was te vinden in het noordwestelijke deel van de stad. Hier woonden een groot aantal delinquenten in de Zandstraat, de daar tegenovergelegen Raamstraat, de nabijgelegen Peperstraat, Leeuwelaan en Kikkersteeg.⁴⁶ Daarnaast was er een concentratie delinquenten te vinden in het oosten van de stad, ‘Achter het Klooster’ ook wel Kipsloot genoemd, in de (Lange of Korte) Vrankestraat en bij de Goudsepoort.⁴⁷

⁴³ De in de data genoemde adressen zijn hier uitgezet op een vereenvoudigde kaart van Rotterdam binnen de stadsomwalling, gebaseerd op de ‘Nieuwe plattegrond der stad Rotterdam’ van 1796 door A. Munro (1800). Steegjes en sloppen zonder straatnaam zijn niet ingetekend. Elke stip geeft één vermelding van het adres van een vermogensdelinquent weer.

⁴⁴ Johan Hendrik Schar stal suiker uit de fabriek van zijn meester, Cornelis Bakker en Hendrik Jarbaum stalen lood uit de fabriek waar zij werkten. NA, REAR, inv.nr. 27, fol. 05r; Ibidem, inv.nr. 27, fol. 47r, 54r.

⁴⁵ Ibidem, inv.nr. 28, fol. 30v.

⁴⁶ Ibidem, inv.nr. 3, fol. 12r-13r, fol. 150v-152r, fol. 153r-153v; Ibidem, inv.nr. 4, fol. 2r-3r, fol. 226r-v, 233r-234v; Ibidem, inv.nr. 5, fol. 81r-82r, fol. 118r-119r; Ibidem, inv.nr. 9, fol. 15v-16v; Ibidem, inv.nr. 26, fol. 32r, fol. 57r; Ibidem, inv.nr. 28, fol. 41v, 62r.

⁴⁷ Ibidem, inv.nr. 3, fol. 11r-11v, fol. 179r, fol. 182r-183r; Ibidem, inv.nr. 6, fol. 193v-194v; Ibidem, inv.nr. 26, fol.

Volgens de historicus Van der Woud waren er in de tweede helft van de negentiende eeuw drie beruchte achterbuurten in Rotterdam. Volgens hem bestond deze situatie ook in de periode voor 1850. De eerste achterbuurt bestond uit het gebied tussen de Baan en de Schiedamsedijk in het westen van de stad. Hier zijn vijf delinquenten woonachtig. De delinquenten die als adres de Schiedamsedijk of de Baan hebben opgegeven zullen vermoedelijk in de krottenwijk tussen die twee straten hebben gewoond. De tweede achterbuurt bestond uit een driehoek tussen de Hoogstraat, Goudsesingel en de (huidige) Marineweg. Achter de Hoogstraat waren omvangrijke sloppen te vinden waarvan de ingang vrijwel aan het oog onttrokken was. Hier woonde slechts één delinquent. De derde achterbuurt besloeg het gebied rond de Zandstraat dat eind negentiende eeuw was uitgegroeid tot de meest beruchte buurt van het land. Hier was een grote concentratie prostituees en ander vermaak te vinden.⁴⁸ Juist in deze buurt was de grootste concentratie delinquenten te vinden.

Opbrengst

De derde belangrijke indicator dat Rotterdamse vermogensdelicten vooral uit nood en als vorm van overlevingsstrategie werden gepleegd, is de afzet en opbrengst van de gestolen goederen. De waarde en opbrengst van de gestolen goederen is door historici op verschillende manieren geduïd. Ager maakt onderscheid tussen de beroepscriminelen en de gelegenhedsvievers door te kijken naar de context van de diefstal en de waarde van de buit.⁴⁹ Vanbellinghen maakt op haar beurt een onderscheid tussen de gelegenhedsvievers die kleine textielgoederen stalen en de meer professionele dieven die het gemunt hadden op nieuwe en grote hoeveelheden textielgoederen.⁵⁰ Hierbij wordt door een toekenning van waarde aan de opbrengst het onderscheid tussen gelegenhedsvief en beroepskrimineel geïllustreerd. In onze ogen veronderstelt dit onderscheid een te strikte scheiding. De waarde van de gestolen buit en het feit dat het een relatief nieuw product betrof of 'in de mode was' geeft slechts een beperkte indicatie van de beweegredenen van de dief.

De historica Wiener maakt, voor eind zestiende-eeuws Hertfordshire, op basis van de buit een onderscheid tussen diefstal voor de eigen consumptie en diefstal gericht op verkoop.⁵¹ In ons onderzoek sluiten wij deels aan bij dit onderscheid. Hierbij maken wij onderscheid tussen de directe bevrediging van de eerste levensbehoeften – zoals voedsel, warmte, kleding – versus indirecte bevrediging hiervan. Directe bevrediging kon door diefstal van kleine en dus direct bruikbare hoeveelheden. Geld kan, logischerwijs, ook worden ingezet tot bevrediging van die behoeften. Een indirectere manier van het bevredigen van deze behoeften kon door de diefstal van voedsel in zeer grote hoeveelheden die niet geheel aangewend konden worden voor directe, eigen consumptie. Dit gold ook voor grondstoffen in grote hoeveelheden of bepaalde grondstoffen die niet te verstoken zijn zoals lood of ijzer. Luxeproducten die iemand gezien diens socia-

8r, fol. 36v; Ibidem, inv.nr. 27, fol. 19r. De Zwanesteeg waar Aart Meijeren woonde kan hier ook in de buurt gelegen hebben. Hiervan waren er twee in de stad, waarvan er een in de buurt van de Kipsloot lag. Ibidem, inv.nr. 27, fol. 34r.

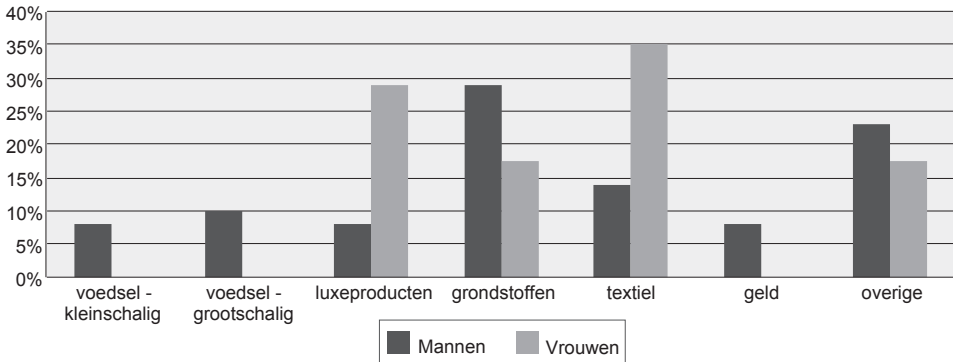
48 Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 92-93, 101-102, 140-141, 152.

49 Ager, *Crime and poverty*, 57.

50 Marianne Vanbellinghen, 'Diefstal en heling van kleding en textiel: Antwerpen, 1775-1785', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 21 (1995) 385-405, 392-395.

51 Wiener, 'Sex roles'.

GRAFIEK 3 BUIT VAN VERMOGENSDELICTEN BIJ MANNEN (N=77) EN VROUWEN (N=17), ROTTERDAM, 1812-1820

Bron: NA, REAR, inv.nrs. 1-10, 26-29.

le positie niet zelf kon gebruiken, en een categorie ‘overige’ producten, konden ook niet direct worden ingezet om te overleven. Deze producten konden, vrijwel zonder uitzondering, te gelde gemaakt worden en daarmee als aanvulling op het inkomen fungeren.

Binnen de onderzochte data is slechts bij een beperkt deel de opbrengst van het delict vermeld, namelijk bij 77 mannen (14 procent van de 553 gevallen) en 17 vrouwen (12 procent van de 143 gevallen). Deze kleine aantallen, zeker bij de vrouwen, maken de verhoudingen te beperkt om deze te kunnen extrapoleren naar de gehele populatie. Desondanks geven deze zaken wel een indicatie van de waarde en de bestemming van de gestolen spullen. Zoals eerder aangetoond betrof het merendeel van de vermogensdelicten laagdrempelige gelegenheidsdiefstallen zonder strafverzwarende omstandigheden. Dit wordt ondersteund door de hoeveelheden die men buit wist te maken. Zowel mannen als vrouwen stalen voornamelijk kleine aantallen producten. De gestolen goederen waren bovendien voornamelijk van kleine omvang. Grote producten als een boot werden slechts een enkele keer gestolen (zie grafiek 4).⁵² Dit is een aanwijzing dat het gemakkelijk verbergen en vervoeren belangrijke factoren waren in de keuze voor de diefstal.

Binnen de categorie grondstoffen zien we een patroon van diefstal in kleine hoeveelheden. Het betrof dan ook hoofdzakelijk hoeveelheden die door één enkel persoon gemakkelijk verstoppt en vervoerd konden worden zoals een plak lood, een stuk hout of een zakje kolen. De categorieën luxeproducten en textiel bestonden vrijwel uitsluitend uit producten van beperkt formaat en in kleine hoeveelheden. De diefstal van maar liefst zeventig wollen dekens door de groep rond Jacob Barentse is dan ook een uitzondering.⁵³ Het lage percentage gestolen voedsel in negentiende-eeuws Rotterdam stemt overeen met de situatie die Pot vaststelt in Leiden tussen 1750 en 1850, en die Vanhemelrijck constateert in de zogenaamde ammanie (rechtsgebied) van Brussel tijdens het ancien regime.⁵⁴ Mogelijk ligt de oorzaak van het lage aandeel kleinschalige

⁵² NA, REAR, inv.nr. 29, fol. 22v; Ibidem, inv.nr. 10, fol. 168v-173v, fol. 224r-224v.

⁵³ Ibidem, inv.nr. 27, fol. 34r.

⁵⁴ Pot, *Arm Leiden*, 243; F. Vanhemelrijck, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middeleeuwen tot het einde van het Ancien Regime (1404-1789)* (Brussel 1981) 196-199.

voedseldiefstallen besloten in het feit dat de pakkans laag was. Volgens de historicus Ager waren in negentiende-eeuws Engeland kleine hoeveelheden voedsel aantrekkelijk om te stelen, aangezien deze direct na diefstal genuttigd kunnen worden waardoor het bewijsmateriaal vernietigd werd. Daarnaast waren kleine hoeveelheden voedsel mogelijk minder voorhanden in de stad dan op het platteland waar stroperij vaker voorkomt.⁵⁵ Ondanks het geschetste patroon van laagdrempelige gelegenhediefstallen zien we dat er op beperkte schaal en alleen door mannen grote hoeveelheden voedsel werd gestolen. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om balen peper, zakken koolzaad en een groot aantal gerookte haringen.⁵⁶ Gezien het groot aantal gestolen producten en het gewicht van de buit waren er vaak meerdere personen bij de diefstal betrokken.⁵⁷

Terwijl mannen hoofdzakelijk voedsel in grote hoeveelheden en grondstoffen stalen, lag de nadruk bij vrouwen op textiel en luxeproducten. Vrouwen maakten in Rotterdam voornamelijk kleding buit zoals een blauwe doek, een blauwe jacquet en een schoudermantel.⁵⁸ Een andere populaire categorie onder vrouwen waren luxegoederen. Vrouwen hadden het voornamelijk gemunt op zilverwaar, zoals een zilveren zakhorloge, beugeltas en tabaksdoos.⁵⁹ De grote interesse van dievegges voor textiel en luxeproducten sluit aan op het stedelijk criminaliteitspatroon dat in Amsterdam, Leiden, Londen en Parijs in de vroegmoderne tijd is vastgesteld.⁶⁰ In tegenstelling tot de populariteit onder vrouwelijke criminelen zien we dat mannen slechts in een minderheid van de gevallen textiel en luxeproducten ontvreemden. Hierbij stalen mannen vrijwel geen kleding, maar zaken zoals een stuk blauw bont, zeildoek en een groot stuk kant.⁶¹ Wat betreft luxeproducten stalen mannen soortgelijk producten als de vrouwen zoals een zilveren horloge en een gouden ring.⁶² Opvallend daarbij is dat diefstal van geld, voornamelijk uit winkels en op markten, uitsluitend een mannelijke aangelegenheid was.⁶³

Afzet

Uit eerdere historisch criminologische onderzoeken, naar Holland en Frankrijk in de vroegmoderne tijd en Engeland in de negentiende eeuw, rijst een beeld van grootschalige afzetmogelijkheden. Dit ligt voornamelijk besloten in het feit dat de meeste gebruiksvoorwerpen niet nieuw, maar tweedehands werden aangeschaft waardoor er een levendige handel bestond. Voornamelijk vrouwen speelden een grote rol in de afzet van het gestolen waar via hun uitgebreide netwerken.⁶⁴ Daarnaast konden gestolen goederen bij de lommerd (ook wel pandjesbaas of de bank van lening), herbergen, maar ook bij winkels of markten worden afgezet.⁶⁵

Een soortgelijk beeld van een grootschalig helingcircuit is zichtbaar in vroegnegentiende-eeuws Rotterdam. Zowel particulieren als ondernemers waren betrokken in

⁵⁵ Ager, *Crime and poverty*, 7, 65, 135.

⁵⁶ NA, REAR, inv.nr. 27, fol. 11v, 29v; Ibidem, inv.nr. 28, fol. 28r-28v, 65v.

⁵⁷ Ibidem, inv.nr. 26, fol. 32r; Ibidem, inv.nr. 3, fol. 150v-152r, 153r-153v.

⁵⁸ Ibidem, inv.nr. 3, fol. 141r-142r, 250r-251r, 286r; Ibidem, inv.nr. 5, fol. 136r-137v; Ibidem, inv.nr. 26, fol. 30r, 49v.

⁵⁹ Ibidem, inv.nr. 4, fol. 189v-190r; Ibidem, inv.nr. 26, fol. 66r; Ibidem, inv.nr. 5, fol. 81r-82r.

⁶⁰ Van der Heijden, *Misdadige vrouwen*, 99.

⁶¹ NA, REAR, inv.nr. 5, fol. 40r-43r, fol. 50r, fol. 82r-83v; Ibidem, inv.nr. 10, fol. 270r-270v.

⁶² Ibidem, inv.nr. 5, fol. 56r-57r; Ibidem, inv.nr. 27, fol. 4r; Ibidem, inv.nr. 6, fol. 81r-82v.

⁶³ Ibidem, inv.nr. 9, fol. 258v-259r; Ibidem, inv.nr. 28, fol. 80v.

⁶⁴ Philips, *Crime*, 219-222; Van der Heijden, *Misdadige vrouwen*, 96-98; Hufton, *The poor*, 259.

⁶⁵ Shore, 'Crime', 154; Vanbellinghen, 'Diefstal en heling', 397; Van der Heijden, *Misdadige vrouwen*, 96-99.

dit uitgebreide netwerk, al waren voornamelijk pandjesbazen en kleine zelfstandigen actief als opkopers van gestolen waar. Zo verkocht Abraham Wijntjes de door hem in de Scheepmakershaven gestolen ijzerwaren aan de koopvrouw Mietje Hooghard. Ook Grietje Aalstein en Maria van der Hoeven verkochten de door hun gestolen bijl en meerdere schaven aan de 'oudroestverkoopster' Maria van Loon.⁶⁶ Het gestolen waar werd in Rotterdam niet alleen verkocht aan kleine zelfstandigen, zoals in de bovengenoemde zaak, maar ook aan pandjeshuizen.

Opvallend hierbij is dat de opkopers van het gestolen waar in de meeste zaken slechts als getuigen optraden en niet werden vervolgd voor heling.⁶⁷ De verklaring hiervoor ligt besloten in de wijze waarop heling strafbaar was gesteld; het zowel verkopen als verwerven van goederen 'wetende dat deze gestolen waren'.⁶⁸ De pandjesbazen en uitdragers die wel werden aangeklaagd voor heling werden in de meeste gevallen ontslagen van rechtsvervolging wegens gebrek aan bewijs.⁶⁹ De historicus Philips stelt in zijn onderzoek naar negentiende-eeuws Engeland vast dat de moeilijkheid in het verzamelen van bewijslast en de lage pakkans leidden tot een beperkt aantal veroordelingen.⁷⁰ Deze problematiek zien we terug in Rotterdam: slechts achttien personen werden veroordeeld voor heling.

Ondanks het lage aantal veroordelingen was het bestaan van uitgebreide afzetmogelijkheden onontkoombaar. Het eerder geschetste patroon van gestolen waar dat niet direct inzetbaar was voor de eigen consumptie vereist immers afzetmogelijkheden. Grondstoffen zoals lood, ijzer en koperwaren waren voor het eigen gebruik nutteloos, maar in een bedrijvige havenstad zoals Rotterdam bijzonder waardevol.⁷¹ Zo wist de wagenmaker Joseph Smits in 1813 een handwagen, die voor een winkel stond, te ontvreemden. Deze wagen wist hij geheel te demonteren en alle onderdelen los te verkopen. In 1816 stal hij wederom een handwagen en ook dit keer wist hij de wielen en het metaalwerk los te verkopen.⁷² Met de opbrengst van de verkoop van goederen die niet direct voor het eigen onderhoud konden worden ingezet konden andere producten worden aangeschaft die wel deze functie hadden. Daarmee vond er alsnog aanvulling van het eigen inkomen plaats.

Conclusie

Centraal in dit artikel stond de vraag of en hoe de vermogenscriminaliteit door Rotterdammers in de vroege negentiende eeuw paste binnen een *economy of makeshifts*. De meest voorkomende vermogensdelicten die in de onderzochte periode door Rotterdammers werden gepleegd brachten relatief weinig risico met zich mee en vereisten nauwelijks direct contact met het slachtoffer. Eenvoudige diefstal vormde bij zowel mannen als vrouwen meer dan de helft van de gepleegde delicten. Bovendien was er

66 NA, REAR, inv.nr. 29, fol. 4v; Ibidem, inv.nr. 10, fol. 58v-59v.

67 Ibidem, inv.nr. 5, fol. 81r-82r; Ibidem, inv.nr. 5, fol. 94r-95v.

68 Ibidem, inv.nr. 27, fol. 35r; Ibidem, inv.nr. 6, fol. 1r-3r. Heling werd in de vroege negentiende eeuw niet gespecificeerd in opzet-, schuld- en gewoonteheling zoals heden ten dagen strafbaar gesteld in de artikelen 416, 417 en 417bis, Wetboek van Strafrecht.

69 Zoals de koopman Abraham Levij Mussemaker, die werd ontslagen van strafvervolging. Ibidem, inv.nr. 28, fol. 12v.

70 Philips, *Crime*, 220.

71 NA, REAR, inv.nr. 27, fol. 47r; Ibidem, inv.nr. 28, fol. 30v.

72 Ibidem, inv.nr. 26, fol. 31r; Ibidem, inv.nr. 3, fol. 143r-145r; Ibidem, inv.nr. 27, fol. 27r.

nauwelijks sprake van voorbereide criminaliteit, herkenbaar door het ten laste leggen van verzwarende omstandigheden. De criminaliteit beperkte zich voornamelijk tot de eigen stad; in dit geval Rotterdam. Hiermee vertoont de situatie in vroegnegentiende-eeuws Rotterdam overeenkomsten met de inzet van criminaliteit binnen de *economy of makeshifts*, zoals deze in de zeventiende en achttiende eeuw werd gevonden in Holland en Engeland en in negentiende-eeuws Leiden.⁷³

Uit eerder onderzoek blijkt dat de meeste Rotterdamse vermogensdelinquenten in deze periode werkten. De precieze verhoudingen tussen de opbrengsten uit legale en illegale bronnen zijn weliswaar niet achterhaald, maar uit dit onderzoek blijkt dat inkomsten uit criminaliteit een aanvulling op hun reguliere inkomen waren. Het grootste deel van de veroordeelden kwam uit de laagste sociale klassen. De werkgever, volgens diverse historici het voornaamste slachtoffer van vrouwelijke dieven, was in Rotterdam maar weinig slachtoffer van zowel mannelijke als vrouwelijke dieven. Hoewel Rotterdammers vooral in de eigen stad stalen, is niet aan te tonen dat delinquenten vooral in de eigen wijk stalen, zoals Shore stelt voor achttiende-eeuws Londen. Wel is aangetoond dat delinquenten vooral woonachtig waren in de armere wijken, zoals het gebied rond de Zandstraat, dat in de negentiende eeuw een beruchte achterbuurt was. De verspreiding van de herkomstadressen van de veroordeelden bevestigt daarmee het beeld dat de veroordeelden vooral uit de laagste sociale klassen kwamen.

Ook analyse van de gestolen producten bevestigt het beeld van de inzet van vermogensdelicten binnen een *economy of makeshifts*. Rotterdammers stalen voornamelijk kleine hoeveelheden. Uitzondering hierop zijn de mannen die in enkele gevallen grote hoeveelheden voedsel stalen, naast hun voorkeur voor de diefstal van grondstoffen. Vrouwen stalen daarentegen hoofdzakelijk textiel en luxeproducten. Aangezien al deze producten niet geschikt waren voor het direct vervullen van primaire levensbehoeften waren deze bestemd voor verkoop. Door de uitgebreide afzetmogelijkheden bestonden er voldoende mogelijkheden om gestolen producten te gelde te maken. Daarmee kon de buit toch dienen als aanvulling op het (legale) inkomen. Dit sluit aan bij de situatie die historica Manon van der Heijden vaststelt in achttiende-eeuws Holland. Ook daar werd bijna geen voedsel gestolen en indien dit het geval was, was dit hoofdzakelijk bedoeld voor verkoop. Zij stelt dat 'er geen sprake was van een acute nood, maar wel van een overlevingsstrategie'.⁷⁴

Geconcludeerd kan worden dat criminaliteit voor een deel van de Rotterdamse bevolking in de negentiende eeuw niet zorgde voor een directe vervulling van primaire levensbehoeften, maar wel voor een aanvulling van het legale inkomen. Criminaliteit droeg daarmee bij aan het overleven in de vroegnegentiende-eeuwse stad. In hoeverre dit fenomeen gold in andere steden in Holland of Nederland kan door een gebrek aan vergelijkbare studies voor de rest van de negentiende eeuw niet worden vastgesteld. Wel is duidelijk dat de situatie deels vergelijkbaar is met Holland en Engeland in de periode voor 1800; dit veronderstelt een continuïteit in deze problematiek. Het is dan ook nuttig om verder onderzoek te verrichten naar het gebruik van criminaliteit als overlevingsstrategie van de onderklasse door de tijd heen.

73 Beattie, 'The criminality', 80; Emsley, *Crime*, 48; Van der Heijden, *Misdadige vrouwen*.

74 Van der Heijden, *Misdadige vrouwen*, 97-108; Pot, *Arm Leiden*.

Woonbossen in de Antwerpse agglomeratie

Een geschiedenis en retroactieve definitie van bosstedenbouw

Inleiding

Robert Pogue Harrison's *Forests. The shadow of civilization* plaatst het bos in het centrum van de verhouding van de mensheid met de natuur. In dit historisch werk over de rol van bossen in de Westerse verbeelding haalt Harrison ondermeer Vico's *New science* uit 1744 aan om zijn visie te ondersteunen:

‘This was the order of human institutions: first the forests, after that the huts, then the villages, next the cities and finally the academies’. (...) This entropic drive becomes clear when we consider the correlates of Vico's axiom: ‘The nature of peoples is first crude, then severe, then benign, then delicate, finally dissolute in luxury, and finally go mad and waste their substance.’¹

Vormt de open plek in het bos een archetypische bakermat, de ontstaansplek van de beschaving? Wat er ook zij betreffende beschaving en haar bakermat, doorheen de geschiedenis verwateren de relaties tussen mens en bos blijkbaar, of is dat slechts schijn? Volgens Harrison's interpretatie van Vico leidt de ‘verwatering’ uiteindelijk tot verval. En na het verval neemt het bos weer de plaats in van de samenleving. De relatie tussen de samenleving en bos is voor Harrison immers niet lineair, maar eerder cyclisch. Het bos verdwijnt en verschijnt als afspiegeling van de dynamieken van de veranderende samenleving en omgekeerd. Dit artikel illustreert de ruimtelijke neerslag van dit samenspel in de Vlaamse verspreide verstedelijking, ook wel nevelstad genoemd. Als bijdrage tot de historische stadsecologie werpt ze tegelijkertijd een nieuw licht op de stedenbouw van de nevelstad. Door de rol van het bos in verschillende ontwikkelingsfasen te expliciteren, vervalt het vaak aangenomen beeld dat de verstedelijking van de nevelstad zich onafhankelijk van de natuur en generisch heeft gevormd.

Volgens B. Secchi en P. Viganò genereert de Vlaamse verstedelijking een nieuwsoortige horizontale stad, die het gehele Vlaamse territorium omspant.² Als dat al zo is, is dat slechts één zijde van het verhaal over de Vlaamse (of is het Belgische?) omgeving. Het bos is daar evidenterwijze gewoon onderdeel van. We benaderen de geschiedenis van dit stuk horizontale stad best vanuit het wisselveld tussen stedelijke en bosontwikkeling. Besmet met de functionalistische erfzonde als ze zijn, benaderen stedenbouwers en planologen stad en bos vaak als tegenpolen. Sinds de opkomst van *environmental history* – denk aan het monumentale *Nature's metropolis* van W. Cronon uit 1992, dat toevalligerwijze in hetzelfde jaar gepubliceerd werd als Harrison's *Forests. The shadow*

1 Artikels 239 en 242 uit Vico's *New Science* geciteerd in: Robert Pogue Harrison, *Forests. The shadow of civilization* (Chicago 1992) 11.

2 B. Secchi en P. Viganò, ‘The horizontal metropolis’, in: P. Dejemeppe en B. Périlleux (red.), *Brussel 2040: drie visies voor een metropool* (Brussel 2012).

of *civilization* – begrijpen we natuur en stad veeleer als even dynamische en als onderling onafscheidbare elementen in dezelfde ruimte.³

Terugkijkend naar Patrick Geddes' *Valley section* valt het overigens op dat over de hele snede op elke fysieke geografie met bijhorende natuurlijke menselijke activiteit, het bos een rol speelt. Er grijpen immers veel praktijken samen in het bos, dat daarmee, in zekere zin, al even meervoudig is als de stad. Het impliceert tegelijkertijd dat enkel een multidisciplinaire blik als die van de historische stadsecologie de complexiteit van de betreffende ruimte kan vatten, zoals in zekere zin Stynen en Tritsmans reeds opmerkten.⁴ In de historische stadsecologie komen verschillende benaderingen samen: stedenbouw, politiek, economie en landschapsontwikkeling.

Bos en stad mogen dan, mede door toedoen van het functionalisme, conventioneel onderscheiden categorieën zijn, dat belet uiteraard niet dat er in de stedenbouw ook een rijke traditie aan te stippen is waarin het samenspel tussen stad en bos centraal staat. Maakt het door André Le Nôtre ontworpen bos van Versailles niet het kader van het stedelijke uit? In Cornelis van Eesterens Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam is het Amsterdamse bos een noodzakelijk onderdeel van (of wellicht eerder aanvulling op) de functionele stad. In zijn latere studie 'Bos en wonen: illusie of perspectief' wordt veeleer hun gezamenlijke creatie vooropgesteld.⁵ Er zijn uiteraard de eindeloze reeks stedenbouwkundigen en architecten zoals Alvar Aalto, Bruno Taut en Martin Wagner, tot en met recenter figuren als Michel Desvignes die het bos een actieve rol toekennen in de stadsecologie en die het bos als de structuur zien waarbinnen stadsontwikkeling kan plaatsgrijpen. Het bos wordt zowaar de structuur waarin de stad wordt ingebed. In die zin sommen we hierboven enkel een paar antecedenten op van *Landscape urbanism*, de hedendaagse herarticulatie van een lange traditie van ecologische stadsontwikkeling.⁶

In wat volgt demonstreren we hoe in het 'bebouwd perifeer landschap' – zoals het benoemd wordt in het planningsjargon van het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen (RSV) – een bostraditie het kader en de ruimte schept voor stedelijke ontwikkeling en omgekeerd. Het beboste noordoosten – de woonbossen – van Antwerpen (de gemeenten Brasschaat, Schoten, Schilde, Kapellen, Brecht en Zoersel) doet dienst als case studie. In het structuurplan wordt dit landschap als volgt gedefinieerd:

In een bebouwd perifeer landschap komt de bebouwing fragmentarisch voor in een ongedefinieerd patroon van allerhande types van bebouwing (...). De onbebouwde ruimte is er nog in belangrijke mate aanwezig maar heeft een versnipperd voorkomen als gevolg van een uitwaaiing van allerhande functies en activiteiten (wonen, verzorging, commerciële activiteiten, industrie, (...)).⁷

3 William Cronon, *Nature's metropolis. Chicago and the Great West* (New York 1992).

4 A. Stynen en B. Tritsmans, 'Het groene verleden van de industriële stad. Wortels en bloei van het historisch onderzoek naar de stedelijke groenruimte in de negentiende en twintigste eeuw', *Stadsgeschiedenis* 7 (2012) 96-112.

5 Cornelis van Eesteren in Grontmij, *Wonen en bos: illusie of perspectief?* (Rotterdam 1967).

6 Charles Waldheim, *The landscape urbanism reader* (New York 2006); B. De Meulder en S. Shannon, 'Traditions of landscape urbanism', *Topos: European Landscape Magazine* (2010) 69-73.

7 Zoals gedefinieerd in het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen. De Vlaamse Overheid, *Ruimtelijk structuurplan Vlaanderen* (Brussel 2011) 275.

De situering van de casus: de sterk beboste en bebouwde regio ten noordoosten van Antwerpen met in stippellijn Schotenhof als kenmerkend voor de regio (Google Earth, 2015).

De kenmerking als ‘ongedefinieerd patroon’ en ‘perifeer’ zegt meer over het stedelijke blikveld van het rsv (en planning in het algemeen) dan over het landschap dat het wil definiëren, althans dat is de stelling die we hier verder willen ontwikkelen. Een historische lezing van het landschap vestigt niet enkel de aandacht op de opeenvolgende cycli van be- en ontbossing die elkaar hier eeuwenlang opvolgden, maar onthult ook een haast onverbreekbare band tussen nederzettingvorm en bosontwikkeling. Het samenspel tussen bosontwikkeling en verstedelijking kenmerkt immers dit unieke verstedelijkt landschap, dat overigens ook niet zo perifeer is. Die band evolueerde uiteraard doorheen de tijd. De identiteit van dit verstedelijkt landschap werd doorheen de verschillende cycli juist opgebouwd in een afwisselend samenspel tussen bosontwikkeling en verstedelijking. Vandaar ook dat we dit ‘bebouwd perifeer landschap’ veeleer

willen duiden als een emblematische case van ‘bosstedenbouw’, of *forest urbanism* zoals dat dan in de van adjectieven overlopende stedenbouwliteratuur van vandaag zou gaan heten.⁸ We herlezen hiervoor enerzijds de rijke historisch ecologische werken rond bos in België van onder anderen Goblet D’Alviella, Pierre-Alain Tallier, Guido Tack, Paul Van Den Brempt en Martin Hermy, Bart Muys, Cecil Konijnendijk-Vandenbossch en herinterpreteren zo de stedelijke ontwikkeling.⁹

Schotenhof, het domein van de voormalige abdij van Villers, wordt aangewend als exemplarische illustratie van de verweven wijze waarop bosbouw en stedenbouw zich in dit zogenaamd ‘perifeer bebouwd landschap’ samen ontwikkelden (zie afbeelding p. 135). Zoals duidelijk zal worden doorloopt dit domein alle relevante momenten waarop stedenbouw en bos een belangrijke impact op elkaar hebben gehad. Deze casus is emblematisch voor de samenloop van stedenbouw en bosbouw in grote delen van de nevelstad.

Bos en de dorpen, abdijen en heerlijke domeinen van de nevelstad

Geheel in de lijn van Harrison’s interpretatie van Vico’s *New science*, won het bos volgens Goblet d’Alviella, die de basis legde voor de Belgische bosgeschiedenis, na de val van het Romeinse Rijk wat terrein terug.¹⁰ We nemen dit hier als startpunt van het historisch samenspel tussen bos en stad aangezien tussen 600 en 1200 na Christus heel wat van onze huidige nederzettingen ontstonden. Veelal bepalen lokale kenmerken hun naamgeving. Dit gegeven in combinatie met geschreven en topografische bronnen liet D’Alviella toe de oorspronkelijke boscomplexen te reconstrueren in zijn *Histoire des bois et forêts de la Belgique*.¹¹ Hij reconstrueert evenwel niet zozeer een oorsprong of een bepaalde episode in de ontwikkeling van het bosareaal, als wel de cyclische opeenvolging van ont- en bebossing, en de daaruit voortkomende superpositie van bossen over een tijdspanne van enkele honderden jaren, zoals ook in het ‘bebouwd perifeer landschap’. De samenhang van die cyclische dynamiek met de stichting en verdere ontwikkeling van een groot aantal nederzettingen – met overigens zeer diverse stammen – is daarbij erg opmerkenswaardig.¹² Het boslandschap en zijn dynamiek heeft duidelijk een doorslaggevende rol gespeeld in de vroege nederzettingsstructuur van België en daarmee de kiemen gelegd van de huidige verspreide verstedelijking, de huidige nevelstad. Deze verstedelijking is immers in belangrijke mate endogeen. Ze ontstaat niet zozeer uit migratie en externe aangroei, maar met name uit het verder ontwikkelen en verstedelijken van bestaande nederzettingen.

8 K. Dongsei, ‘Learning from adjectival urbanisms: pluralistic urbanisms’, in: J. Stuart en M. Wilson (red.), *102nd ACSA Annual Meeting Proceedings, Globalizing architecture/ Flows and disruptions* (Miami 2014) 439-447.

9 Goblet D’Alviella, *Histoire des bois et forêts de Belgique. Des origines à la fin du régime autrichien* (Brussel 1927); Pierre-Alain Tallier, *Forêts et propriétaires forestiers en Belgique de la fin du XVIIIe siècle à 1914. Histoire de l’évolution de la superficie forestière, des peuplements, des techniques sylvicoles et des débouchés offerts aux produits ligneux* (Brussel 2004); G. Tack e.a., *Bossen van Vlaanderen. Een historische ecologie* (Leuven 1993); C. Konijnendijk Van den Bossch e.a., *Urban forests and trees* (Berlijn 2005).

10 D’Alviella, *Histoire des bois*, 48.

11 Ibidem, 53-58, 82-90.

12 De etymologische basis van maar liefst 476 van de 2264 Belgische deelgemeentes ligt in het bos. Deze analyse werd uitgevoerd door de auteur aan de hand van verschillende etymologische bronnen waaronder: Goblet D’Alviella, *Histoire des bois*; Albert Carnoy, *Dictionnaire étymologique du nom des communes de Belgique y compris l’étymologie des principaux noms de bameaux et de rivières* (Leuven 1939-1940); F.D. Debrabandere e.a., *De Vlaamse Gemeentenamen. Verklarend woordenboek* (Leuven 2010).

De relatief beboste staat waarin onze contreien zich bevonden, was ook voor de Cisterciënzers cruciaal. In 1098 vestigde Robertus, abt van de Benedictijnerabdij van Molesme, een nieuwe abdij te Cîteaux in het bos. Het liet hen toe terug te keren naar de kern van de geloofsleer en hun regel (samengebald in *ora et labora*). Deze afzondering, dit wegtrekken uit de ‘corrupte’ samenleving, kan uiteraard net zo goed begrepen worden als een zoektocht naar de juiste plek, het nastreven van een milieu waar het voor de mens natuurlijk is om (deugdelijk) in te verblijven.¹³ Tegelijkertijd transformeerde de abdij dit milieu en perfectioneerde het door een oordeelkundige uitbating. Noodzakelijkerwijze zochten ze in het bos stromend water op. Deze nederzettingen in het bos en aan het water werd het handelsmerk van de Cisterciënzers.¹⁴

De abdij van Villers in Schoten, een dochterabdij van de hoofdbdij in Villers-la-Ville, werd opgericht in 1146 mede door de schenking aan de abt van Villers door Engelbert van Schoten, verwant aan het geslacht Villers-Marbais. De schenking van landgoed aan abdijen paste vaak binnen de politiek van de restitutie van verduisterd kerkgoed. De oorspronkelijke erfgenamen, de heren van Breda die zich later heren van Schoten zouden noemen, legden zich hier niet bij neer. Uiteindelijk leidde dit tot een tweedeling van de gemeente die pas in de dertiende eeuw definitief werd vastgelegd.¹⁵ Aangezien Boeren stelt dat de heren van Schoten intensief gebruik maakten van hun bosontginningsrechten, moet Schoten in die tijd intensief bebost geweest zijn.¹⁶

De exponentiële toename van Cisterciënzerafdelingen in Europa genereerde inderdaad een dubbele bosdynamiek.¹⁷ Ze initieerden een intensieve bosontginning door het bos in cultuur te brengen. De abdij van Villers in Villers-la-Ville bijvoorbeeld drong het zogenaamde kolenwoud sterk terug naar het noorden.¹⁸ Tijdens de stichtingsjaren van de abdij alleen sneuvelden minstens 2.000 hectare.¹⁹ Vermoedelijk stond ook de abdij in Schoten in het wisselveld tussen bebost en woest territorium. Anderzijds deden de Cisterciënzers ook intensief aan bosbouw. Hun kunde en kennis van bosbouw was baanbrekend en fundamenteel. Tot in de achttiende eeuw bleef het de referentie. D’Alviella stipte deze kunde en kennis destijds aan als moderne bosbouwtechnieken.²⁰ De bossen waren ook belangrijk in de ‘zoektocht naar afzondering’, met andere woorden hun opzoeken van een (voor de mens) ‘natuurlijk (verondersteld) milieu’. Ze zouden blijven bestaan tot de opheffing van de abdijen in 1795, maar ook daarna zullen de bossen invloedrijk blijken in de verdere ontwikkeling van huidige verstedelijking.

We onthouden van de Cisterciënzers vooral de initiatie van een bewuste cyclische beweging, de opeenvolging van ontginning en bebossing en het samenspel tussen beheer van het bestaande en heraanleg van het vernielde. In essentie vormde dit de voortdurende aanpassing en recreatie van bos, als natuurlijk milieu en als verzameling

13 J.F. Leroux-Dhuys en H. Gaud, *Cisterciënzerafdelingen. Geschiedenis en architectuur* (Keulen 1999) 46.

14 Ibidem.

15 In 1251 bezat het klooster zelf 877ha en 963ha in gedeelde eigendom met de Heren van Schoten, die zelf nog eens 1140 hectare bezaten. C Konijnendijk Van den Bossch e.a., *Urban forests and trees*, 17.

16 Boeren, *De eerste dynastie*, 9.

17 De abdij van Cîteaux werd opgericht in 1098, in 1150 waren er reeds meer dan 300 dochterabdijen opgericht, tegen 1300 waren het er bijna 700. Leroux-Dhuys en Gaud, *Cisterciënzerafdelingen*, 95.

18 D’Alviella, *Histoire des bois*, 180.

19 Goblet d’Alviella verwoordt dit onder de term ‘défricher’ die niet ontbossing, maar wel ‘in cultuur brengen’ betekent. Ibidem, 173.

20 Ibidem, 170.

van activa, een zowel in te nemen als te activeren milieu dat tegelijkertijd een plaats van vestiging was. De abdij van Villers was de eerste structurele organisatie van de ruimte in wat vandaag zo lelijk het ‘bebouwd perifeer landschap’ wordt genoemd. Deze behelst zowel het zich vestigen – stedenbouw – en het bos beheren: rooien, aanplanten, uitbaten, ofwel bosbouw. De wereld is er een om gemaakt te worden. De Cisterciënzers deden dit met een samenspel van abdijen en bossen.

Naast de domeinen van kerkelijke instellingen, waren de bossen tijdens het Ancien Régime ook in bezit van de adel. Grote *foreesten* – private en exclusieve bossen – waren domeinen met exclusieve rechten. In het bos, haar domein, liet de adel haar status en macht tot zijn recht komen.²¹ De wandeling en de jacht weerspiegelden de aantrekkelijkheid van natuur, maar suggereerden tegelijkertijd ook de heerschappij van de adel over een getemde wildernis. Van een natuurlijk gegeven werd het bos een sociale constructie.

Tijdens de tweede helft van de vijftiende eeuw bloeide Antwerpen onder impuls van een dynamische, internationale handelshaven.²² Handelaars verwierven enorme rijkdommen waarbij de rijkdom van de oude adel dikwijls verbleekte. Toen winsten de investeringsnood van de handel zelf ver overstegen werd land in het Antwerpse hinterland eind zestiende eeuw een uitgelezen herinvesteringsopportunity. Massale graaninvoer veroorzaakte een landbouwcrisis die de grondprijzen in de woelige oorlogsperiode na de Gouden Eeuw ineen deden stuiken. Overigens betaalde de adel haar oorlogsschulden vaak af met grondeigendom zoals ook Philips II tijdens diens economische problemen in 1559 en 1561.²³ De status die met grondeigendom gepaard ging ontging de nieuwe geldadel evenmin. Grondbeheer onderging een wisseling van de wacht. De nieuwe pachtheren kochten zich zo ook stabiele pachtopbrengsten (vaak deels in natura) waardoor ze in de zich aankondigende crisis weerbaarder zouden zijn.²⁴

De internationale handel bracht in de vijftiende eeuw een nieuw wereldbeeld met zich mee. Vanuit Italië stroomde de *modus vitae* van de Renaissance binnen die een terugkeer naar de natuur voorstond. De opbrengsteigendommen buiten de stadsmuren van de *nouveaux riches* werden van weermomstuit dan ook de uitgelezen locaties voor zogenaamde ‘hoven van plaisantie’.²⁵ Ze bevonden zich op relatief korte afstand van de stad. Het werd dus mogelijk zich een aangenaam verblijf buiten de stad te gunnen en tegelijkertijd zaken te beredderen in de mercantiele stad. Volledig naar het beeld van de Renaissance *villa rustica* hoorde daar ook een nieuwe tuin bij. De schrale heidegronden evoceren nu eenmaal niet meteen de idyllische natuur die bij de nieuwe levenswijze paste. Langsheen de verschillende beekvalleien ontstonden zo op voor die tijd grote schaal hoven van plaisantie. De klassieke tweedeling tussen stad en platteland, of hinterland, muteerde. Centrum en periferie werden ingewisseld voor twee paral-

21 G. Tack e.a., *Bossen van Vlaanderen*, 21.

22 Felix van Veldhoven, *Oorlof. Buitenplaatsen rond Antwerpen en Amsterdam* (Utrecht 2008) 6.

23 Michael Limberger, *Sixteenth-century Antwerp and its rural surroundings: social and economic changes in the hinterland of a commercial metropolis (ca. 1450-ca. 1570)* (Turnhout 2008) 193.

24 Hugo Soly, *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16de eeuw. De stedenbouwkundige en industriële ondernemingen van Gilbert van Schoonbeke* (Brussel 1977) 71-72; Wiet Vandaele, *Genese van een exclusief parklandschap. Een historische analyse van Brasschaat* (Scriptie Faculteit Architectuur, KU Leuven, 2003) 10; Limberger, *Sixteenth-century Antwerp*, 137-139.

25 Van Veldhoven, *Oorlof*, 21; R. Baetens en C. Berx, *Hoven van plaisantie. Het ‘soete’ buitenleven in de provincie Antwerpen 16de-20ste eeuw* (Antwerpen 2013).

lelle werelden, enerzijds deze van zaken en handel, anderzijds die van het aangename verblijf, het op de wereld vertoeven. Het had ook prozaische kanten. Het moest uiteraard ook onderhouden worden, en – het gaat uiteindelijk toch om kapitaalsinvesteringen – ook opbrengen. Dit gaf aanleiding tot het een hele gemeenschap van pachters en anderen die het domein uitbaatten. Ze verbleven er ook. De gebouwde neerslag van al dat verblijven – hier doorgaans erg verspreide dorpsstructuren – kan als een van de voedingsbodems worden beschouwd voor de zogenaamde nevelstad die naar verluidt Vlaanderen zo kenmerkt. Wat er ook van zij, de schaal van het beschreven mechanisme transformeerde het hinterland van een relatief dorre omgeving tot wat sommigen reeds als een paradijs boekstaafden.²⁶

Naast het neerhof (de oorspronkelijke landbouwwoningen) bouwde de nieuwe pachtheer meestal een opperhof in kasteelstijl, kasteelgracht inbegrepen.²⁷ De landbouwers kregen als bijkomende taak het onderhoud van de Renaissancetuinen en loofbossen, die uitgelezen domeinen vormden voor exclusieve activiteiten waarmee de adel zich onderscheidde zoals de jacht en paardrijden. De bloeiende Antwerpse botanische praktijk genereerde een mozaïek van overgangen tussen woning en natuur.²⁸ Streekeigen en exotische bomen maakten ecologisch en visueel waardevolle tuinen. In Calesberg bestaat daardoor vandaag een van de meest waardevolle dendrologische collecties in België.²⁹ De tuin maakte integraal deel uit van het ontwerp van de Hoven van Plaisantie.³⁰ De zichten van opperhof naar het landschap via straalpatronen door tuin en bos beoogden niet enkel de visuele, maar ook conceptuele dominantie over de omgeving. De natuur werd geconstrueerd.

In Villers trad in 1520 Dionysus van Zeverdonck aan als abt. Hij kocht eerst het domein Vordenstein om vervolgens toe te treden tot de Cisterciënzers. Het domein was pasmunt voor de benoeming van Dionysus, die als een ‘echte Renaissance-prins’ geboekstaafd staat.³¹ Hij vormde het abtenverblijf, naar het beeld van de hoven van plaisantie, om tot een Renaissancepaleis met bijhorende stervormige tuinen en zelfs een ‘hertenpark’: een groot bos (zie afbeelding p. 140).³²

De optelsom van grote religieuze domeinen en de snelle vermenigvuldiging van hoven van plaisantie – in 1570 waren er 370 hoven voor een Antwerpse bevolking van 100.000³³ – samen met hun nieuwe landelijke praktijken, transformeerde het barre Antwerpse hinterland tot een landschap van kastelen omringd door weelderige tuinen en bossen, twee articulaties van één en hetzelfde: natuur.³⁴ De tuinen zijn gemanicuurde *clearings* in het bos waarbinnen de hoven het centrum van de nieuwe wijze van nederzetten in een nieuw gecreëerde omgeving innemen. Dit vormt één van de archetypes van bosstedebouw, deze bouwvorm waarin het samenspel tussen bos en stede de essentie uit-

26 Limberger, *Sixteenth-century Antwerp*, 136-140, 200-206.

27 Baetens en Berx, *Hoven van plaisantie*, 125-143.

28 W. De Backer e.a., *De botanica in de Zuidelijke Nederlanden (einde 15de-ca. 1650)* (Antwerpen 1993) 63.

29 J.C. Baudouin e.a., *Bomen in België. Dendrologische inventaris 1987-1992* (Brussel 1992) 271, 419-420; Baetens en Berx, *Hoven van plaisantie*, 189.

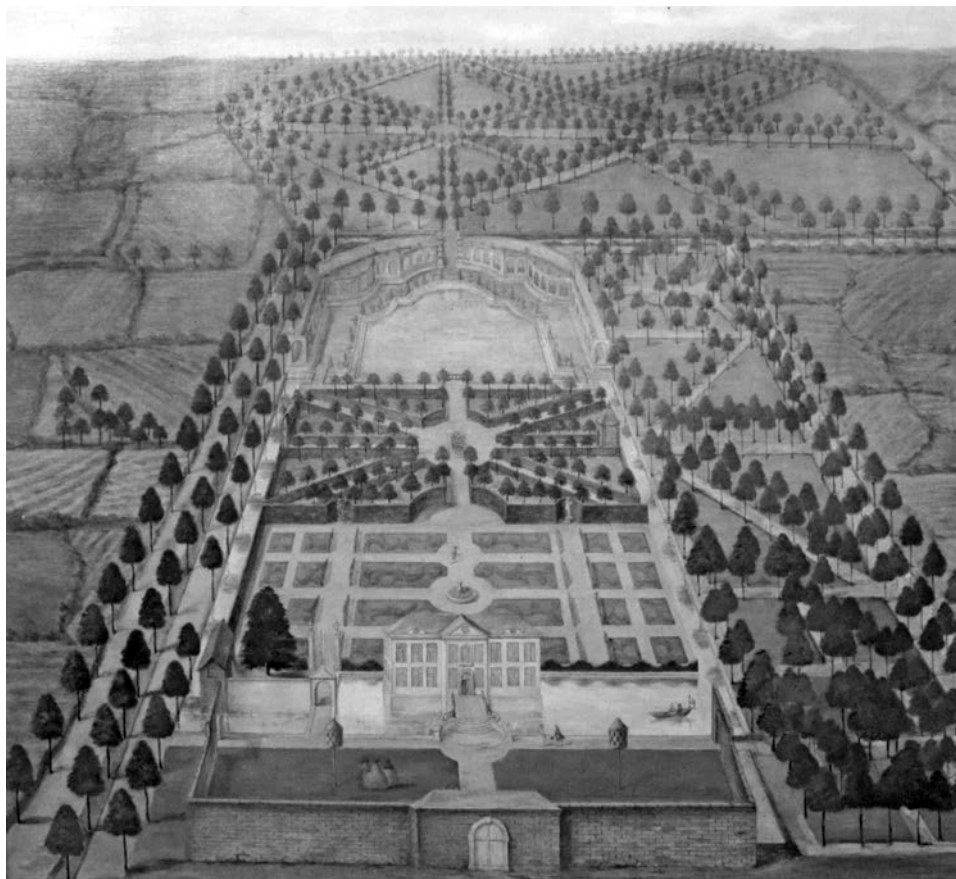
30 Van Veldhoven, *Oorlof*, 36.

31 R. Baetens en P. Smits, *Van abdijdomein tot villapark. Villershof, Schotenhof, Koningshof* (Antwerpen 2003) 19.

32 Ibidem.

33 Van Veldhoven, *Oorlof*, 53.

34 Limberger, *Sixteenth-century Antwerp*, 15.

Schilderij uit de achttiende eeuw met voorstelling van kasteel en park van het domein Vordenstein te Schoten, in privé bezit. Het Vordenstein domein verraadt de Renaissance neiging van Dionysus van Zeverdonck wat hij ook zal toepassen op Villers (Baetens en Berx, Hoven van plaisantie, 177).

maakt van het zich een wereld creëren. *Wasteland*, ‘woeste grond’ werd omgezet in een van de meest gegeerde plekken, volledige geconstrueerde natuur. Deze transformatie, die zich tussen de vijftiende en de achttiende eeuw voortzette, voltrok zich volgens het natuurlijk tempo van bosontwikkeling, de relatief langzame cyclus van groei, ontginning en heraanplanting. De ontwikkeling van het territorium was een samenspel tussen hoven en bossen, tuin en bos, het archetype van wat we als bosstedenbouw willen iken.

Industriële revolutie: bosbouw en de infrastructurele kolonisatie van het industriële productielandschap

Op de Antwerpse gouden eeuw volgde een uiterst turbulente tijd met belegeringen, oorlogen, godsdiensttwisten en pestepidemieën.³⁵ Heel veel hoven van plaisantie wer-

³⁵ Baetens en Smits, *Van abdijdomein tot villapark*, 20.

den meermaals vernield. Kastelen en hoeves vielen ten prooi aan verval, zo ook grote delen van Villers in de zestiende en zeventiende eeuw. Vanaf de achttiende eeuw keerde het tij en induceerde de Verlichting meteen ook een nieuw wereldbeeld.

De Franse revolutie was ook voor de bosbouw een dramatische episode, onder meer omdat de religieuze instellingen werden opgedoekt en hun domeinen als staatseigendom verkocht. Toen België in 1815 deel ging uitmaken van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden werden de staatsbossen door het Amortisatie-Syndicaat van de Algemene Nederlandse Maatschappij ingezet ter afbetaling van de eerder gemaakte oorlogsschulden. Tussen 1814 en 1826 recupereerde die maatschappij om en bij de 44 miljoen florijnen, wat overeenkomt met de verkoop van 163.000 hectare bos.³⁶ Bossen werden vervolgens dikwijls onmiddellijk ten gelde gemaakt door een volledige kapping. Deze drastische vernietigingsgolf bleef na de Belgische onafhankelijkheid doorlopen tot 1854 toen een eerste boswet, *Het wetboek over de wouden en bosschen*, eindelijk een zekere bescherming instelde. Het territorium was de afgelopen halve eeuw ondertussen wel drastisch kaalgeslagen.

Deze kaalslag ging niettemin deels gepaard met een parallelle grootschalige aanplanting van dennenbossen, gestimuleerd door opeenvolgende wetten: een ordonnantie uit 1772 van Maria Theresia die het in cultuur brengen van woeste gronden promootte;³⁷ in 1828 werd aan het Departement Water en Bos van de Algemene Nederlandse Maatschappij de opdracht gegeven de ongecultiveerde gronden te activeren voor hun respectievelijke doel;³⁸ in 1847 reageerde de wet op exploitatie van woeste landen (in feite een privatiseringsoperatie) op hongersnood en sociale onrust.³⁹ Het ‘in cultuur brengen’ van woeste gronden werd als vorm van ontwikkeling beschouwd. Privatiseren van ‘woeste gronden’ die soms eeuwenlang publiek goed waren geweest of die in de nasleep van de Franse revolutie publieke eigendom waren geworden, werd hiertoe als noodzakelijke voorwaarde tot ontwikkeling beschouwd. Massale aanplanting van dennenbossen was het gevolg. Dat bleek al snel het gemakkelijkste land-‘gebruik’ voor de zanderige gronden waarmee aan de wettelijke verplichting om de verworven woeste grond in cultuur te brengen, ontwikkeling te genereren dus, kon worden voldaan. Toen de steenkoolontginning na 1830 toenam, verhitte de vraag naar hout voor het stutten van mijngangen en voor de bouw van spoorwegen. Investeerders richtten hun ogen op de strategisch gelegen, goedkope zandgronden van het Kempisch plateau tussen de haven van Antwerpen en de Waalse mijnen (en later die van Limburg) met het oog op die even lucratieve als zekere houtvraag. Grote lappen hoger gelegen, woeste gronden werden bebost met dennen.⁴⁰ De ontbossing van loofbos in het westen van het huidige Vlaanderen simultaan aan de bebossing van naaldbos op de zandgronden van het Kempisch plateau resulteerde in een grootschalige omkering van het landschap. Het bos verschoof als het ware van west naar oost, terwijl de landbouw verschoof van oost naar west (zie afbeelding p. 142).⁴¹

³⁶ Tallier, *Forêts et propriétaires forestiers*, 282.

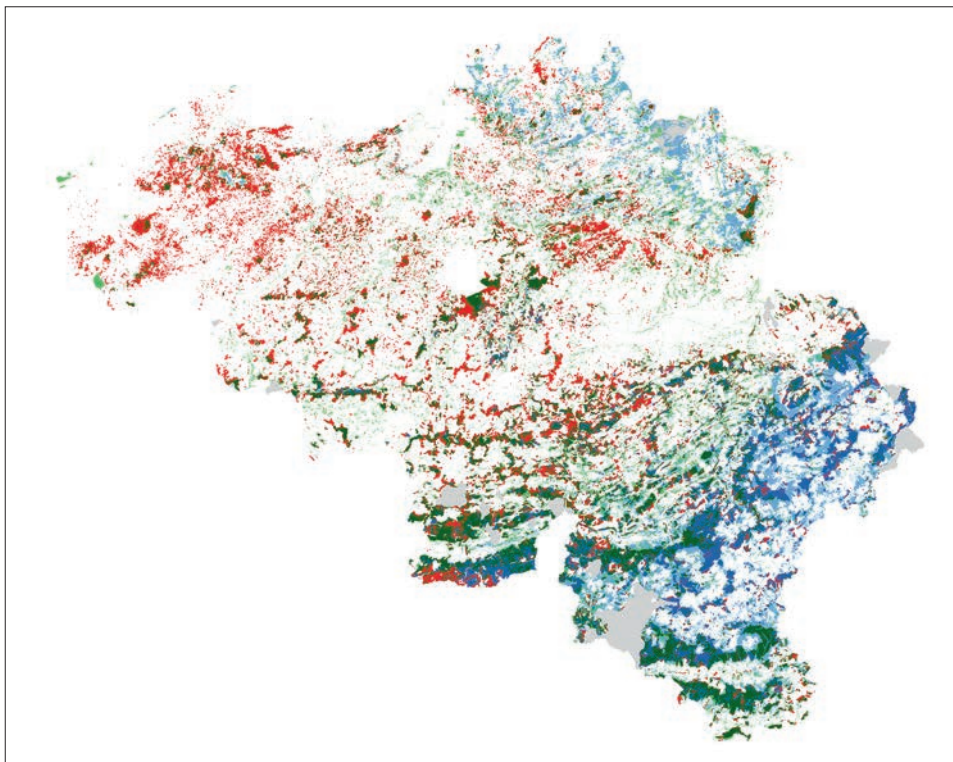
³⁷ Brasschaatse Heemkundige Kring Breesgata vzw, ‘Uit de voorgeschiedenis van de wijk Bethanie: de verkaveling van de Klaverheide (1770)’, *Breesgata* 13 (1990) 4-11.

³⁸ Tallier, *Forêts et propriétaires forestiers*, 562.

³⁹ Maarten Van Dijck, *De wetenschap van de wetgever. De klassieke politieke economie en het Belgisch landbouwbeleid, 1830-1884* (Leuven 2008) 161.

⁴⁰ Tack e.a., *Bossen van Vlaanderen*, 59.

⁴¹ Teo Vitse, *Afforestation in (West) Flanders* (Brugge 2014).

De landschapsomkering in België in kaart: synthese door de auteurs. Het bosareaal verschuift radicaal sinds 1775. Rood: ontbost sinds 1775; blauw: denbebossing sinds 1775; donkergroen: altijd bos sinds 1775; donkerblauw: ferrarisbos omgevormd tot naaldbos; licht groen: nieuwe bebossing sinds 1775 (Vlaanderen: NGI data bosleeftijd; Wallonië: Service Public de la Wallonie: SPW-DGO3-DEMna).

De vroegste experimenten met denaanplantingen door de abdij van Villers dateren van 1713.⁴² Deze waren blijkbaar een succes aangezien er in 1825 sprake is van 150 *bonniers*.⁴³ Dit dennenbos werd gestructureerd door drie hoofdverbindingen die in straalvorm uit brandpunt Villers vertrokken en de belangrijkste nederzettingen in de omgeving verbonden: 's-Gravenwezel, een van de belangrijkste dorpjes op de Ferrariskaart; Botermelck, de latere *laiterie*; een derde verbinding verbond het klooster met het grondgebied van de heren van Schoten. De abdij van Villers werd in 1796 opgeheven en in 1798 als Nationaal Domein verkocht. Het domein behield nadien zijn beboste karakter en voornamelijk ook het productieve karakter ervan, maar wisselde gedurende de hele negentiende eeuw voortdurend van eigenaar.

Begin twintigste eeuw bereikte het bosbestand een historisch hoogtepunt.⁴⁴ De sys-

⁴² Tallier, *Forêts et propriétaires forestiers*, 92; D'Alviella, *Histoire des bois*, 409-410.

⁴³ 1 bonnier meet 1,4ha. Tallier, *Forêts et propriétaires forestiers*, 92.

⁴⁴ Kathleen De Beukelaer, Latente structuren in de Vlaamse nevelstad: het bebouwd perifeer landschap. Het inzetten van het woonbos tot de duurzame ontwikkeling van een versnipperd landschap (Scriptie Faculteit Architectuur, KU Leuven 2014) 36.

tematische denbebossing veroorzaakte een belangrijke verschuiving in het meer dan ooit beboste Antwerpse territorium. Er was nu meer bos dan heide of landbouwgrond, het was niet langer beperkt tot de rivier valleien, maar wortelde ook op de hoger gelegen, droge zandgronden van het Kempisch plateau. Het bosbestand was erg gediversifieerd met inheemse loofbossen, exotische bomen en productieve dennenbossen. Het vormde een *patchwork* waarin delen met stervormige patronen en stralen afgewisseld werden door rationale, voor de exploitatie meer efficiënte orthogonale raster. De patronen bestonden deels naast elkaar en werden deels in het andere patroon ingeschreven, afhankelijk van schaal en andere omstandigheden. Tegen het begin van de twintigste eeuw ontstond zo een compleet nieuw (bos)landschap, deels overgeleverd door geschiedenis, deels aangemaakt als onderdeel van het nieuwe industriële landschap dat als nooit tevoren een omwenteling in zowel de logica, schaal als de functionele specialisatie van nederzettingsstructuren teweeg bracht. Het boslandschap in de stad van Antwerpen werd onderdeel van een functioneel territorium dat de stad veroverste. De stad explodeerde. De materiële neerslag van de industriële revolutie sloeg neer over het gehele territorium. In deze door opschalen en modernisatie gekenmerkte tijd, verkreeg bosbouw een geheel nieuwe betekenis, conform de waarde die aan productie en winst werd gehecht. Het territorium werd één speculatiemachinerie met productie-entiteiten her en der georganiseerd naargelang de optimalisatie van locatie-specifieke mogelijkheden. Ginder koolontginning en staalproductie, daar bosbouw, elders arbeiderswijken, verderop nog een ander puzzelstuk van de industriële mallemolen. De nieuwe bosbouw, pendant van het industriële territorium, werd gegund aan private eigenaren, die het overnamen van de uitgetelde eigenaren uit het ancien regime en ging noodzakelijkerwijze hand in hand met de aanleg van allerhande infrastructuur, beginnende met de bospaden (dikwijls gekoppeld aan irrigatiesystemen). Deze bosinfrastructuur accommodeerden ook de ontbossing en overleefden de bossen later dikwijls. De suburbanisatie zou zich later inderdaad op deze (hergebruikte) infrastructuur enten.

De inname van het bos als compensatieruimte van de stad

Terwijl de bossen groeiden in het Antwerpse hinterland, versmachtte de Industriële Revolutie de stad. De stad raakte overbevolkt, druk, ongezond en wat dies meer zij. Het is van alle tijden overigens, dat de stad wordt aangewezen als bakermat van alle kwalen. Het hinterland was ondertussen groen, rustig en, naar verluidt, gezond. Bos en stad werden door de stedelingen als elkaars tegenpolen beschouwd. Hoe meer problemen er ontstonden in de stad, des te meer werd de ongerepte natuur, met bos als archetype, opgezocht. Het bos, al even artificieel als de stad, werd door de stad aangewend als compensatieruimte. Als zodanig werd het eigenlijk onderdeel van het stedelijk gebeuren, de productie-reproductiemachinerie die evenwicht aanbracht door drukte en voortdurende activiteit te compenseren met rust en contemplatie; stress met onderbreking; overbevolking met isolatie; vervuiling met zuivering. Bos en stad werden verweven realiteiten, niet noodzakelijkerwijze in ruimtelijke zin, maar wel langsheen de tijdslijnen van gebruiken en activiteiten, het noodzakelijke afwisselen van actie en recreatie. Architect Huib Hoste observeerde het in 1943 net als zovelen: 'van 's ochtends vroeg vlucht hij op Zondag de stad, om, per trein, tram, auto, fiets, ver

weg te rijden en dan ergens de heide of de bosschen in te trekken.⁴⁵ Gerard Walschap situeerde in *Houtekiet*, één van zijn meest prominente werken uit 1939, de stichting van Deps door Houtekiet in de heide aan de rand van het bos letterlijk op het graf van de boswachter van de edele.⁴⁶ Het verzinnebeeldde de afkeer van het stadsleven en de herstelling van een ‘natuurlijke’ orde waar anders dan in de natuur en gefundeerd op het graf van de boswachter, wat zondermeer voor de als natuurlijk ingebeelde orde van de middeleeuwse maatschappij staat.

De eerder aangehaalde landschapsomkering in de periferie van Antwerpen beïnvloedde niet enkel het aanzicht van het landschap, maar ook de bosbeleving. De complexiteit van het loofwoud maakte het bos weelderig en gelaagd, maar ook ‘dik’ en weinig transparant. Het binnendringen in het bos vergde het vrijmaken van een pad of open plek, in het Engels letterlijk *clearing*. Het dennenbos daarentegen was door de versmachtende naalden minder gelaagd en veel transparanter waardoor men er zonder obstakels door wandelde. Deze fysieke kwaliteiten van het dennenbos lieten een andersoortig gebruik van het bos toe. Verschillende voorzieningen vonden hun intrede in het bos.

In 1904 opende Schoolvilla Diesterweg in Kalmthout voor door tuberculose getroffen kinderen.⁴⁷ Het was de eerste openluchtschool in België en één van de eerste in Europa. Net zoals de *Waldschüle* in Charlottenburg in Duitsland ontstond de openluchtschoolbeweging in de eerste plaats in het (dennen)bos. De bouw van Diesterweg kondigde een nieuwe dynamiek in het gebied aan. Weekend en vakantieverblijven in het bos wonnen meer en meer aan belang. Rond de eeuwwende overspoelde een nieuwe golf van bewegingen van en vestigingen voor de welgestelde Antwerpse bourgeoisie ditmaal het bos. Ondertussen evolueerde het beeld van de ideale natuur mee. De burgerij beoogde geen zuivere emersie in ongerepte natuur, maar een degelijk uitgerust boslandschap, een comfortabele natuurbeleving. Het bos was niet zozeer de antithese van de stad, als wel een verlengstuk van de stad waarin wat in de stad zelf niet voorhanden was bekomen kon worden: rust, genot van natuur, recreatie.

De denaanplantingen boetten geleidelijk in aan belang, onder meer door de technologische verschuivingen in de mijnindustrie. Daardoor vacant, bestemmingsloos dennenbos werd dan ook haast systematisch beschikbaar voor de meest diverse functies. De stedelijke toe-eigening van de vacante productiebossen tot een stadsbos *avant-la-lettre* – de term duikt pas vanaf de jaren zestig op – gaf een nieuwe betekenis aan de Antwerpse periferie en genereerde de ontspanningscultuur van dag- en weekendtoeristen en in uitbreiding zomerresidenten en -toeristen.⁴⁸ Kortom de productiefunctie werd ingeruild voor consumptie.

Tijdens de negentiende eeuw veranderde de eigendomsstructuur wederom radicaal. Het landbouwareaal versnipperde sterk als gevolg van de voortschrijdende verdeling met kleinere perceelmaten als gevolg.⁴⁹ In de Antwerpse periferie bevonden zich even-

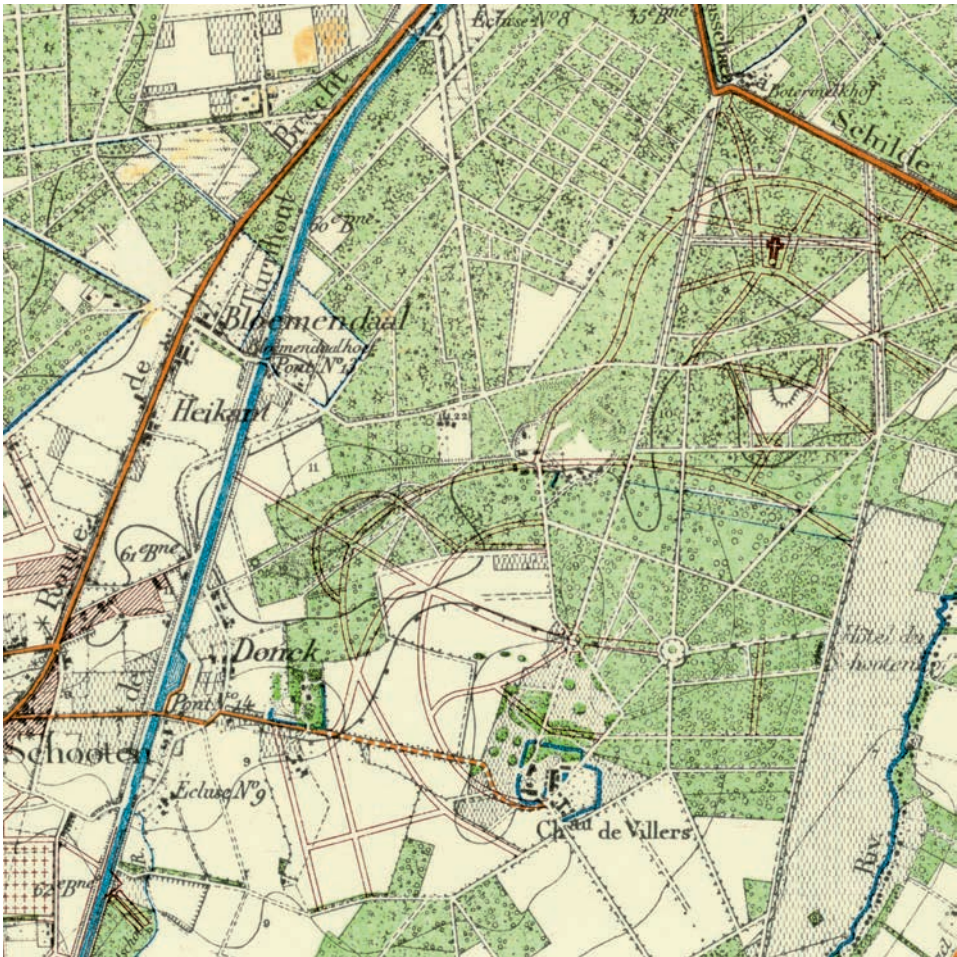
45 Huib Hoste, *Bouwen op het platteland* (Antwerpen 1943) 7.

46 Gerard Walschap, *Houtekiet* (1e druk; Rotterdam 1939).

47 Anne-Marie Châtelet, *Le souffle du plein air. Histoire d'un projet pédagogique et architectural novateur (1904-1952)* (Genève 2011) 35; M. Depaep en F. Simon, 'Les écoles de plein air en Belgique', in: Châtelet (red.), *L'école de plein air. Une expérience pédagogique et architecturale dans l'Europe du XXe siècle* (Parijs 2003)

48 Konijnendijk Van den Bossch e.a., *Urban forests and trees*, 12-14.

49 Vandaele, *Genese*, 17.

Detail van topografische kaart 1959: basiskaart van 1902 met gedeeltelijke aanvulling van 1948 in rode overdruk. De meanderende tuinwijkwegenstructuur wordt op het originele sterpatroon geprojecteerd om de ontwikkelingscapaciteit op te drijven. Het Grande Hôtel en niet langer de abdij van Villers vormt het nieuwe focuspunt van het plan (Digitale versie kaartblad nr. 15/4 "Borgerhout" op schaal 1:20.000, gepubliceerd in 1959. Vierkleurige uitgave, editie ICM4; toestand van 1902, met gedeeltelijke aanvulling van 1948 in overdruk, m.b.t. de grote infrastructuur alleen. Autorisatienummer: A3320, © Nationaal Geografisch Instituut)

wel ook nog steeds grootgrondbezitters. Sommige van hun domeinen stamden nog uit de tijd van de hoven van plaisantie. Na een eeuw met steeds maar wisselend eigenaarschap bracht Philip Van Hoorebeke het 324 hectare grote domein van de Villers abdij in 1902 terug samen in het vastgoedkantoor *Domaines de Schootenhof* met de intentie het te verkavelen voor vakantiewoningen. Deze grote vastgoedoperatie werd ondersteund met de uitrusting van het bos. Hotels, cafés, installaties voor spel en sportaccomodaties werden in het bos ondergebracht en vormden het om tot een aparte ervaringswereld tijdens vakanties, weekends, ogenblikken van recreatie en al die andere tijdelijke ge-

bruiken die de routine van het stadsleven even onderbreken, een plek van genot ook die de functionaliteit van de stad compenseerde.

Ondanks de woelige geschiedenis behield het domein haar originele achttiende-eeuwse stervormige lanenstructuur, ingesneden in het bos. Om het domein ontwikkelingsrijp te maken werd de infrastructuur geformaliseerd. Bovenop het aangehaalde stervormige drevenpatroon werd een nieuw meanderend wegennet geprojecteerd dat geïnspireerd lijkt geweest te zijn op Engelse parken uit de negentiende eeuw. Het vertoont ook verwantschap met de tuinwijkgedachte.⁵⁰ De dubbelstructuur van gebogen wegen en kaarsrechte dreven leverde een diversiteit aan zichten en ervaringen (zie afbeelding p. 145). Zo tonen de postkaarten die als promotiemateriaal werden verspreid op de Groenplaats in Antwerpen, nu eens een open en continu zicht doorheen het monumentale drevenstelsel, dan weer was het zicht eerder pittoresk door de gesloten perspectieven in de meanderende wegen. Het zijn haast intieme scènes. De combinatie van twee ongelijksoortige ordeningssystemen leverde een onregelmatig kavelpatroon met ongelijke perceelgroottes (zij het steeds relatief groot) op. Dat leverde dan weer zowel een uniek en gevarieerd aanbod aan ontwikkelingsmogelijkheden op, als ook een patroon waarin het bos sowieso de dominante figuur bleef. Het was een verkaveling *in* het bos, niet noodzakelijkerwijze een verkaveling *van* het bos. Veeleer dan het wegenstelsel, is het bos de stedenbouwkundige structuur die toelaat de verkaveling op te nemen. Als meervoudig systeem absorbeert het bos vreemde elementen en wordt een (vakantie)woonbos.

Het bos was dan wel veeleer een object van consumptie dan productie zoals weleer, er werd wel zorg gedragen voor de omgeving. De consumptie leidde niet tot destructie, want daarmee zou de grond voor waardecreatie zijn vernietigd. Het bos zorgde voor een algemene, homogene kwaliteit. De collectieve voorzieningen fungeerden dan weer als ijkpunten, verhoogden de aantrekkelijkheid en ervaringskwaliteit van het gebied dat daarmee ook hoe langer hoe meer 'bewoonbaar' werd. We zouden haast zeggen, stad werd. De stad schuilt in het bos. Of werd het stilaan park? Een stuk ter consumptie aangemaakte natuur?

Het was niet de bedoeling om snel alles te gelde te maken, maar eerder om maximale lange termijnwaarde te creëren. Exclusiviteit, zowel in het product (een bos als exclusief decor om in te vertoeven), als in het cliënteel, is de strategie. Percelen werden enkel met strikte ontwikkelingsvoorwaarden verkocht. Deze bouwverplichting verhinderde dat kopers zelf zouden speculeren en verzekerde de oorspronkelijke eigenaars het alleenrecht op de ontwikkelingsmeerwaarde. De perceeloppervlakte was minimaal 2.500 vierkante meter, zodat op elk perceel steeds een kritische massa aan bosareaal overbleef na bebouwing. Hoge omheiningen waren uit den boze. De ervaring van het bos als continuïteit en eenheid diende inderdaad te worden gevrijwaard. In die zin is de notie verkaveling juridisch wellicht correct, maar ruimtelijk is het dat niet. Er werd gebouwd in een consistente architectuurstijl. Tot de jaren veertig was dat Art Nouveau, Cottage en de Functionele Stijl.⁵¹ De bouwplannen dienden te worden voorgelegd aan een controlerend adviesorgaan. Overigens controleerden boswachters zelfs de kledij van de bezoekers. Het elite ging hier dus samen met een zin voor decor en perfec-

⁵⁰ Marcel Smets, *De ontwikkeling van de tuinwijkgedachte in België. Een overzicht van de Belgische volkswoningbouw in de periode van 1830 tot 1930* (Brussel 1977).

⁵¹ Baetens en Smits, *Van abdijdomein tot villapark*, 82-83.

tie: exclusiviteit in zijn meervoudige betekenis. Het voormalige abdijbos bleef hierbij ruimtelijk als geheel voortbestaan, zij het als nooit voorheen. Er werd een eigensoortige vorm van stedelijkheid ingeweven. Deze was echter niet dominant. Het bos bleef overeind (en daar werd overigens streng over gewaakt), maar verkreeg een volledig nieuwe betekenis. Het werd een stedelijk interieur, een decor, een ruimte om in te recreëren. Geen *ora et labora*. Veeleer een ‘aangenaam verblijf’, al was het dan tijdelijk, want het dagdagelijkse leven, ja dat vond nog plaats in de stad die hoe langer hoe meer utilitair werd in plaats van mercantiel.

Tegen 1912 telde Schotenhof veertig villa’s.⁵² Tot de jaren veertig bouwde men meestal tweede woonsten. De levenskwaliteit was de hoogst denkbare (naar de burgerlijke normen van de tijd). Stedenbouwkundig vallen de vele sociale voorzieningen op die in de eerste decennia gelijktijdig met de private vakantiewoningen ontwikkeld werden: in 1924-25 werden oud-strijderswoningen opgericht;⁵³ de Vita et Pax Benedictijner priorij in 1926;⁵⁴ de Kindsheid Jesu school in 1930, een openluchtschool;⁵⁵ de Onze-Lieve-Vrouw kerk van Schoten werd omstreeks 1932 ingehuldigd. Van Orshoven brengt er in ‘Tussen groene dennen’ verslag over uit.⁵⁶ Niettemin bleef het domein in hoofdzaak een dagjesbestemming – het aantal dagbezoekers bereikte tijdens de *Gay twenties* haar hoogtepunt – en dat bleef zo tot de jaren vijftig en zestig. Plekken als de *Laiterie* (huidige Vijverhof), de *plaine* waar veel buitenactiviteiten werden georganiseerd, de restaurants ‘Schotenhof’ en ‘De Linde’ vormden de ijkpunten in het bos dat hoe langer hoe meervoudiger werd in gebruik en betekenis.

De ontwikkeling zoals in Schotenhof was een trendsetter. Al snel werd die in de hele regio opgepikt. Over het hele (noordoostelijke) Antwerpse hinterland – waar landbouw nooit erg sterk ontwikkeld was omwille van de zanderige ondergrond – kapitaliseerden grootgrondbezitters op de wensdromen van de groeiende middenklasse voor wie een huisje in het bos bereikbaar werd, zowel in financiële zin als in praktische verplaatsingsmogelijkheden. Tegelijkertijd verspreidden zich er ook allerlei collectieve en sociale voorzieningen. Heel wat kastelen en hun parken werden, zeker na de Tweede Wereldoorlog, overgenomen door publieke overheden om er voorzieningen in onder te brengen als het gemeentehuis en een rustoord.⁵⁷ Het bos werd dus een dynamische plek; tot op zekere hoogte ook een plek voor sociale vermenging met plaats voor vakantiewoningen op grote percelen en sociale woningbouw op kleinere percelen. Of was het eerder zo dat het bos groot genoeg was om verschillende programma’s te absorberen zonder dat het ene het andere moest storen? Het werd in elk geval een plek vol diversiteit. De stedelijke dynamiek vond er zichzelf uit in een nieuw, gezonder en open milieu, terwijl ze zelf bijdroeg tot de heruitvinding van het bos zelf. Bos en stad ontwikkelen zich als één onlosmakelijk geheel wat we definiëren als een praktijk van bosstedenbouw.

⁵² Ibidem, 75.

⁵³ Nathalie Franck, Joseph de Lange (1883-1948), het oeuvre van een architect uit de 1ste helft van de 20ste eeuw (Scriptie Faculteit Letteren en Wijsbegeerte Universiteit Gent 2013) 87.

⁵⁴ Armand Roegiers, ‘Benedictessen van Schotenhof’. <http://www.benedictinessen-schoten.be/geschiedenis.htm> (16 augustus 2015).

⁵⁵ Kindsheid Jesu Schoten. <http://www.kjschoten.be/onze-school/visie/de-tradities-van-onderwijs-kindsheid-jesu-schoten> (16 augustus 2015).

⁵⁶ Jos van Orshoven, *Tussen groene dennen. Vijftig jaar gemeenschapsgroei* O.L.V. Koningin, Koningshof Berkenrode (Antwerpen 2000).

⁵⁷ Baetens en Berx, *Hoven van plaisantie*, 115.

De crisis van het bos en gearzel met het woonpark

Vanaf de jaren dertig veranderde Schotenhof van recreatief domein met vakantiewoningen in een woonpark. In 1933 telde Schotenhof al 700 permanente inwoners. Het vennootschap *Domaines de Schootenhof* werd opgeheven en tijdelijke programma's werden stelselmatig permanent of ingeruild voor permanente functies. De buurtvereniging *Association de Schootenhof* die het beheer van het gebied overnam, verzinnebeelde en regisseerde deze transitie. De gemeente kwam hier nauwelijks bij te pas.⁵⁸ Het bos zou nooit meer enkel nog bos zijn, maar veeleer een meervoudig domein: residentiezone, vakantiegebied, recreatiedomein, bos, en wat dies meer zij. De *Association de Schootenhof* beheerde het ook als zodanig.

Na de Tweede Wereldoorlog nam het aantal residenties in Schotenhof een nog hogere vlucht. In de jaren zestig en zeventig wisselden de grondeigenaars trouwens van strategie.⁵⁹ De laatste grondreserves moesten maximaal renderen. De vraag in de *golden sixties* was sowieso sterk. Snel winst nemen en het voor het overige aan de bewonersvereniging overlaten leek dan ook aangewezen. Perceelgroottes werden geminimaliseerd. Het bos raakte verhakkeld en de suburbanisatie vloeide het domein binnen, net als overal elders het hinterland van steden overspoelde. In de noordoostelijk zandrand van Antwerpen ging het ene na het andere kasteeldomein voor de bijl door deze opstoot van verkavelingswoede aangevuurd door de hoge prijzen die met de gestage groei van de vraag gepaard gingen. Het bosbestand bereikte in deze naoorlogse periode een dieptepunt.⁶⁰ Het gebouwde nam het over. De duidelijke en consistente architectuur werd ingeruild voor de modale verkavelingsvilla waarmee Vlaanderen vandaag bezaaid is. Specificiteit en integratie in de lokale (bos)context waren beperkt tot afwezig. Paradoxaal wijze verschaalde het aanbod van sociale en collectieve voorzieningen ondanks de enorme bevolkingsgroei. Monofunctionaliteit en monotonie slopen geruisloos het bos in. Voor het eerst in de geschiedenis leken stedenbouw en bosbouw niet meer naadloos samen te sporen. Het samenspel raakte zoek.

Merkwaardigerwijze greep deze desintegratie van het samenspel tussen bos- en stedenbouw juist plaats op het ogenblik dat de eerste stedenbouwwetgeving en een regulerend beleid werd ingevoerd. De gewestplannen – feitelijk niet veel meer dan een zoneringsinstrument – volgend uit de (eerste Belgische) wet op de stedenbouw uit 1962 creëerden het juridische kader voor de verstedelijking vanaf de jaren zestig. Bos kreeg daarbij een aparte inkleuring. Dramatisch gevolg hiervan was dat heel wat bossen plotsklaps 'zonevreemd' werden, eigenlijk niet langer de 'bestemming' waren die hoorde in de op functionele grondslag bedachte ordening van het territorium.⁶¹ De functiescheiding beoogde uiteraard een conflictloze ordening. Alles op zijn plaats en rationeel, zodat niets de economische ontplooiing in de weg staat. Niettemin voorzag de gewestplanning ook de categorie 'woonpark' die wel degelijk wonen in grootschalige natuur (meestal een bestaand bos) toeliet. Deze categorie is het meest toegekend in Antwerpens 'bebouwd perifeer landschap' waar de eerder behandelde bosverste-

⁵⁸ Baetens en Smits, *Van abdijdomein tot villapark*, 76.

⁵⁹ Jan Gijssels e.a., *Brasschaat. Van heidegrond tot parkgemeente* (Brasschaat 1980) 53.

⁶⁰ Baetens en Smits, *Van abdijdomein tot villapark*, 83.

⁶¹ Grontmij, *Inspelen op de problematiek van de zonevreemde bossen. Oplossingsspoor van de planologische aanpak* (Gent 2012).

delijkingen van abdij- en kasteeldomeinen reeds een intense vermenging van bos en bebouwing hadden geïnitieerd.

De minimale perceelgrootte in de verklarende omzendbrief van de Vlaamse Overheid uit 1997 – een gemiddelde minimumoppervlakte van 1.500 vierkante meter, terwijl het gemiddelde in de jaren dertig in Schotenhof en het aanliggende Koningshof meer dan 3.000 vierkante meter bedroeg – speelde een grote rol in de ruimtelijke uitkomst van de verstedelijking.⁶² Vaak bleken bewoners geneigd grote delen van het bos te rooien omwille van de vochtigheid, lichtinval, behoefte aan uitzicht, tuin en gazon. Dat daarmee de opgezochte kwaliteit van een idyllische bos werd vernield, bleek niet te deren. Het ging er niet langer om zich in te schrijven in een milieu. De kavel werd het milieu. Kortom, de naoorlogse verstedelijking in Antwerpens noordoostelijke hinterland nivelleerde al snel. Was het bos eerder een ruimte van consumptie, dan ging het nu om de consumptie van de ruimte. Het bos werd verkaveld. Nu het enorme reserve-areaal dat de gewestplannen voorzag stilaan opraaakte, kwamen de contradicties bovendrijven. De nog bebouwbare percelen en leegstaande villa's in het 'bebouwd perifeer landschap' die op de markt kwamen, waren enorm duur, terwijl ze tevens niet langer leken te beantwoorden aan de intussen veranderende sociale consumptienormen.⁶³ Gemeenten worstelden met regelgeving die verdere ontwikkeling (onder meer door opsplitsing van percelen) mogelijk zou moeten maken en met het bewaken van de ruimtelijke kwaliteit. Per slot van rekening ging het hier in de Noordostrand van Antwerpen om het meer exclusieve wonen in Vlaanderen (en zeker in het Antwerpse), in tot dan toe een redelijk exclusief ruimtelijk kader (wat het grotendeels te danken had aan het overblijvende bosbestand).

De meervoudigheid en ambiguïteit die het bos zo kwalitatief maakte, kwam evenwel steeds meer onder druk. Het bosdecreet van 1990 – overigens de eerste boswetgeving sinds 1854 – verhinderde immers niet dat bos dat niet als zodanig in het gewestplan was 'gezoneerd', in praktijk dikwijls ten dode leek opgeschreven. Het vaak geroemde Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen veranderde overigens niet veel aan de sectorale praktijk. Het bepaalde enkel een minimum bosareaal dat bereikt zou moeten worden, een intentie waar vervolgens niet naar werd gehandeld en, door compensatiemechanismen die aangeboden werden, bos rooien niet voorkwam. Recent bleek hoe inefficiënt het mechanisme is.⁶⁴

In 2012 startte de Provincie Antwerpen, bewust van de unieke kwaliteiten in het Noordoosten van de Antwerpse agglomeratie, in samenwerking met de betrokken gemeenten die eigenlijk allemaal in één bos zitten, een proces van visievorming en strategieontwikkeling voor het 'bebouw perifeer landschap'. Het beoogt, 15 jaar na datum, de onduidelijke betekenis ervan in het RSV uit 1997 te specificeren.⁶⁵ Met zes 'toolboxes' – kasteeldomeinen, woonparken, hoofddorpen en woonkernen, hernieuwbare energie, open ruimtestructuur en bedrijvigheid – wordt gepoogd een coherente ontwikkeling te

62 Omzendbrief betreffende de inrichting en de toepassing van de ontwerp-gewestplannen en de gewestplannen, Vlaamse Gemeenschap, nummer 1997801945, 23 augustus 1997; De Beukelaer, *Latente structuren*, 82.

63 M. Ryckewaert e.a., *Een woonmodel in transitie. Een toekomstverkenning van het Vlaamse wonen* (Antwerpen 2011).

64 Het compensatiefonds heeft op tien jaar tijd meer dan twaalf miljoen euro van ontbossingscompensatie opgespaard dat niet ingezet werd voor bebouwing. Deze gegevens werden verkregen via het Agentschap Natuur en Bos.

65 Zie noot 7 voor de definitie zoals gegeven in het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen uit 1997.

waarborgen en de verdere versnippering van open ruimte tegen te gaan.⁶⁶ Het is wellicht eigenaardig om met zes verschillende – en vooral stedelijke – *tools* de ruimtelijke kwaliteit te willen bewerkstelligen, waar het in feite, zo leert niet enkel de geschiedenis, maar ook een vluchtige blik op de huidige ruimtelijke conditie, de hoofdzaak erin bestaat opnieuw een constructief samenspel te regisseren tussen stedenbouw en bosbouw, waarbij stad en bos beide hun eigensoortige meervoudigheid en complexiteit meebrengen.

Nu ecologie in het algemeen op de agenda staat en de intensifiëring van de verstedelijking niet langer dominant is, kan inderdaad wellicht een nieuw momentum ontstaan waarin bos- en stedenbouw wederom elkaars complement worden. Bosbouw moet dan natuurlijk sterker op de voorgrond treden als structuur, als integrerend medium waarin de stedelijkheid van morgen wordt ingebed. De conventionele stedenbouwkundige concepten (zoals hoofddorpen en woonkernen) en de operationalisering op schaal van de afzonderlijke gemeenten maken dan noodzakelijkerwijze plaats voor landschappelijke concepten en voor de schaal van het bos.

Wisselende verhoudingen tussen bos- en stedenbouw

De wisselende verhoudingen tussen bos- en stedenbouw die in deze case van Antwerpens noordoostelijke hinterland (en in het bijzonder Schotenhof) behandeld zijn, vormen uiteraard een bijzondere en unieke geschiedenis. Niettemin kwamen er een aantal intrigerende elementen en constanten in de relatie bos- en stedenbouw aan het licht. Keer op keer waren ze aan de orde en ze verleiden ons om een algemenere hypothese naar voor te schuiven, een nieuw blikveld op (delen van) de vermaledijde nevelstad voor te stellen dat we *forest urbanism* zouden willen noemen. Het betreft hier een vorm van ruimtelijke ordening die gekenmerkt wordt door een constructief samenspel tussen wat enerzijds conventioneel en in enge zin als stedenbouw wordt benoemd (de ordening van het gebouwde in de ruimte) en anderzijds de praktijk van bosbouw, die zowel het beheer van de cycli van rooien en aanplanten behelst, als de praktische inrichting van het bos en het management van het gebruik van het bos. In zekere zin zit in bosbouw alle praktische en theoretische kennis over het bos vervat en daarmee komt het overigens dicht bij wat stedenbouw met de stad, net als het bos een meervoudige ruimte bij uitstek, doet.

In elk van de hierboven besproken episodes (waarbij telkens een kenschetsing van Schotenhof als *pars pro toto* van het Noordoosten van Antwerpen is gegeven) is er een haast onontkoombare wisselwerking te erkennen tussen bos- en stedenbouw (in de ruime zin van het woord: de organisatie van de menselijke nederzettingen): het bos als *resource* dat vestiging mogelijk maakt in de vroegste tijden, maar tegelijkertijd het rooien meebrengt, het evenwicht tussen rooien en bebossing in het bosbeheer van de Cisterciënzers, een bosbeheer dat in feite de ruimtelijke ordening van hun wereld is. De hoven van plaisantie ontwikkelden hun eigen vorm van ruimtelijke ordening waarin stedenbouw (als de ordening van het gebouwde) en bosbouw in feite één verweven realiteit vormden. Dit is niet anders in het utilitaire industriële tijdperk waarin bosbouw

⁶⁶ Provincie Antwerpen, *Opmaak van een toolkit rond de kasteeldomeinen gelegen in het bebouwd perifeer landschap ten noordoosten van Antwerpen* (Antwerpen 2013) 19.

een onderdeel werd van de sterk op productie gerichte benutting van het territorium. De productiefunctie van bosbouw werd gerationaliseerd en het bos werd haast gereduceerd tot productiemiddel. Maar evenzeer in de twintigste eeuw, toen de focus in de betekenis van bossen verschoof van productie naar consumptie was de relatie tussen de verstedelijking en het bos sterk.

Enkel in de tweede helft van de twintigste eeuw leek het dynamisch evenwicht tussen bos- en stedenbouw zoek, al kondigde zich wel een bewustzijn aan dat het samenspel bos-/stedenbouw in feite de omgevingskarakteristiek bij uitstek van het Noordoosten van de Antwerpse agglomeratie is. Tot op vandaag divergeren bos- en stedenbouw in de meeste nevelstadcondities, ondanks de latente erkenning van het belang van het samenspel tussen beide categorieën, zoals onder meer in de notie woonpark die in de gewestplanning – bot zoneringsinstrument bij uitstek – binnensloop. Het woonpark – zondermeer een buitengewone categorie in de gewestplanning (en planning in het algemeen) – houdt de belofte in dat een dynamisch evenwicht in co-existentie tussen ecologie en stad – in dit geval bos en nevelstad – mogelijk is. Daarmee lost meteen de nevel – de ondefinieerbaarheid en karakterloosheid van de nevelstad – op in het bos dat absorbeert en gracieus, zoals het bos nu eenmaal is, structuur, een unieke omgeving en karakter verleent.⁶⁷ Al is het een fragiele oefening om de cycli van verstedelijking en bosontwikkeling, met elk hun eigen tijdsaders en hun eigen complexiteit – bos en stad zijn immers beide complexe meervoudige systemen – op elkaar af te stemmen.

Feitelijk is de geschiedenis van het noordoosten van Antwerpen die hier werd gereconstrueerd, zoveel zal nu wel duidelijk zijn, op de eerste plaats een retroactief manifest van bosstedenbouw, *forest urbanism* zoals het dan wat modieuzer zou heten. Stedenbouw krijgt de laatste decennia inderdaad veel adjectieven toebedeeld, maar het is uiteraard niet meer dan een van de loten die op *landscape urbanism* kan worden geënt, en dit niet zozeer, zoals wel eens wordt gesteld, om het zoveelste -isme te propageren als de ultieme of essentiële vorm van stedenbouw. Het adjectief stipt niet meer aan dan een aandachtspunt, formuleert niet meer dan een kritiek op de stedenbouw die het bos – een van de fundamentele archetypes van de natuur die we hebben geconstrueerd – veronachtzaamt, zowel als bos, als cruciaal ecologische structuur dus, maar evenzeer als milieu, meervoudige omgevingsstructuur voor onder meer de stedelijkheid van vandaag en morgen. Bovenal is *forest urbanism* dus een appel aan de mogelijkheid om structuur te herkennen en benutten, om de nevelstad vorm én betekenis te geven.

67 B. De Meulder e.a., 'Patching up the Belgian Landscape/ Sleutelen aan het Belgische stadslandschap. Betreffende de politieke economie van een nonchalante wooncultuur', *Oase. Architectural Journal/ Tijdschrift voor Architectuur* 52 (1999) 78-112; B. De Meulder en M. Dehaene, *Atlas Zuidelijk West-Vlaanderen. Fascikel 0&1* (Kortrijk 2001).

UGentMemorie 1817-2017

Een jubileum als aanleiding voor een duurzaam geheugen van stad en universiteit

‘De universiteit is de rijkdom van deze stad.’ Met deze woorden verwelkomde de Gentse burgemeester Daniël Termont in oktober 2015 het publiek van een lezing over het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in het Stadsmuseum Gent (STAM). Aan dat Verenigd Koninkrijk en in het bijzonder aan Willem I hebben Gent en Luik hun (rijks) universiteit te danken. Net als zijn al voorgangers sinds de opening van de Gentse universiteit in 1817 is Termont Willem I daar bijzonder erkentelijk voor. Als bouwer in en aan de stad, als gebruiker van een deel van de stad en als werkgever is de universiteit immers een van de belangrijkste stedelijke actoren. Met zijn uitspraak introduceerde de burgemeester onmiddellijk het volgende herdenkingsjaar: UGent 1817-2017. Als vanzelfsprekend is dat jubileum niet alleen een zaak van de universitaire instelling en haar gemeenschap, maar ook van de stad die haar huisvest. Het stadsbestuur engageerde zich reeds in zijn beleidsnota van 2012 voor de herdenking en grijpt via het STAM het jubileum aan om te investeren in historische, hedendaagse en toekomstige perspectieven over de relatie tussen stad en universiteit. Samen met de vakgroepen Geschiedenis en Architectuur en Stedenbouw van de UGent werkt het STAM aan een tentoonstelling over stad en universiteit die zal openen in het najaar van 2017.

De universiteit zelf investeert sinds 2012 in de voorbereiding van haar jubileum in het project *Durf her-denken. UGentMemorie, bouwen aan het geheugen van de UGent 1817-2017* aan de vakgroep Geschiedenis.¹ Draaischijf en vliegwiel van de voorbereiding is www.UGentMemorie.be, het virtueel geheugen van de UGent dat geschiedenis, herinneringen en erfgoed verzamelt en inhoudelijk focust op de relatie tussen universiteit en stad, wetenschap en samenleving. UGentMemorie werd overigens reeds met enige voorzienigheid gecreëerd in het kader van een vorig jubileumjaar 2010-2011 dat 80 jaar vernederlandsing en de intellectuele erfenis van de eerste rector van de vernederlandsde universiteit August Vermeylen als onderwerp had. UGentMemorie wil in de aanloop naar het feestjaar bijdragen om van UGent 1817-2017 een maatschappelijk relevant, participatief en toekomstgericht evenement te maken. Door het stedelijk en maatschappelijk engagement van de UGent in verleden en heden te exploreren en voor het voetlicht te plaatsen, tracht het de discussie over de maatschappelijke rol van de universiteit te voeden en aan te zwengelen. Die doelstellingen staan origineel en degelijk historisch onderzoek niet in de weg. De vraag waar dit essay zich over buigt, is hoe het publiekshistorische uitgangspunt stads- en universiteitsgeschiedenis verbindt en zich op de *slippery slopes* van universitaire public relations en *community building* weet rechtop te houden.

¹ Het team van UGentMemorie wordt gevormd door deeltijds wetenschappelijk medewerkers Fien Danniau en Ruben Mantels, promotor Gita Deneckere en co-promotor Christophe Verbruggen, allen verbonden aan de Vakgroep Geschiedenis en het Instituut voor Publieksgeschiedenis.

Op de cover van de informatiebrochures voor toekomstige studenten van de UGent prijken historische stadsgezichten. De stad waarin een universiteit gevestigd is, wordt uitgespeeld in de concurrentiestrijd om nieuwe studenten (Foto Studio Edelweiss, 2016).

Universiteitsjubilea en universiteitsgeschiedenis

‘Traditie is een van de hoekstenen van de moderne universiteit. (...) Elke generatie is een link in de lange ketting die het verleden via het heden met de toekomst verbindt.’² De Gentse rector Pieter Lambrechts verwoordde in 1960 hoe elke universiteit haar eigen geschiedenis inzet in het heden en voor de toekomst. Het historisch bewustzijn van universiteiten én de politieke inzetbaarheid van dat verleden manifesteerden zich reeds in de zestiende en zeventiende eeuw via historische teksten uitgesproken en gepubliceerd in jubileumjaren. Ze zijn de drijfveer voor allerlei academische herinneringspraktijken gaande van professorengalerijen en museale collecties tot dies natales.³ Het in de markt en de pers zetten van een jubileum door zowel de instelling zelf, de stad die haar huisvest en/of de staat die haar inricht, gebeurt al sinds de negentiende eeuw.⁴ Sindsdien wordt het traditionele universitaire jubileum vergezeld

2 Pieter Lambrechts, ‘Woord vooraf’, in: Theo Luyckx (red.) *Rijksuniversiteit te Gent. Liber Memorialis 1913-1960* (Gent 1960) 5-6.

3 Over de relatie universiteitsgeschiedenis en -jubilea zie o.a. Willem Otterspeer, *Het achtste memo. Over begin en einde, over universiteit en universiteitsgeschiedenis* (Leiden 1997); Robert M. Friedman, *Integration and visibility. Historiographic challenges to university history* (Oslo 2000); Pieter Dhondt en Christophe Verbruggen (red.), ‘Academic culture of remembrance. The combination of university history, jubilees and academic heritage’, *Studium* 5 (2012) themanummer.

4 Sylvia Paletschek, ‘The writing of university history and university jubilees: German examples’, *Studium* 5 (2012) 142-155, 144.

van een lijvig boekwerk. De UGent vormt hierop geen uitzondering.⁵

De emancipatie van universiteitsgeschiedenis als volwaardige subdiscipline binnen het wetenschapshistorisch onderzoek dateert uit de jaren 1980.⁶ Het ging gepaard met een geografische, thematische en chronologische verruiming van de tot dan toe erg institutionele benadering van universiteitsgeschiedenis. De stedelijke context van de universiteit, *town and gown*, werd een specialiteit op zich.⁷ Robert Friedman vatte in 2000 de ontwikkelingen in de universiteitsgeschiedenis samen en riep in zijn inspirerende *Integration and visibility. Historiographic challenges to university history* op tot een integrale universiteitsgeschiedenis die de ontwikkeling van de wetenschappen in de bredere institutionele, sociale en culturele context plaatst waarin ze tot ontwikkeling kwamen en waar ze in voortdurende wisselwerking mee staan.⁸

In Nederland gingen de ontwikkelingen binnen het universiteitshistorisch onderzoek gepaard met de inrichting van bijzondere leerstoelen universiteitsgeschiedenis – een effect van een imagopolitiek in een erg concurrentieel universitair landschap – met een zeer rijke publicatiecultuur tot gevolg.⁹ In België beperkten de universitaire besturen van Gent en Leuven zich voorlopig tot belangstelling voor (meer dan degelijke) gelegenheidspublicaties.¹⁰

Het spreekt voor zich dat de universiteits- of jubileumhistoricus die zich aan de geschiedenis van zijn eigen instelling waagt, zich ervoor moet hoeden voor de politieke kar van de universiteit te worden gespannen en een geschiedenis te schrijven in functie van het gewenste zelfbeeld van de universiteit. De hedendaagse wetenschappelijke speerpunten hebben hun wortels bijvoorbeeld niet per se in een ver verleden, noch was/is de academische gemeenschap een eensgezinde *community*. Een universiteit wordt evenzeer bepaald door haar wetenschappelijke en beleidsmatige falen dan door haar successen en de historicus doet er goed aan beide te presenteren. In de praktijk lijkt het met de recu-

5 In het kader van haar jubilea verscheen aan de UGent achtereenvolgens: *Cinquantième anniversaire de la fondation de l'Université de Gand. Séance solennelle du 3 novembre 1867* (Gent 1867); *Fêtes du 75e anniversaire de la fondation de l'Université de Gand* (Gent 1892); *Université de Gand. Liber Memorialis* (Gent 1913), als appendix van het jubileum van 1892; *Eeuwfeest der hoogeschool te Gent 1817-1917: programma der plechtigheden* (Sint-Amandsberg 1917); *Gedenboek van de Rijksuniversiteit te Gent na een kwarteeuw vervlaamsing (1930/31-1955/56)* (Gent 1957); *Rijksuniversiteit te Gent. Liber Memorialis* (Gent 1960), als appendix van het jubileum van 1955; R.L. Plancke, *Rijksuniversiteit Gent 1817-1967* (Gent 1967); K. de Clerck e.a., *Kroniek van de strijd voor de vermederlanding van de Gentse universiteit* (Beveren 1980); *175 jaar Universiteit Gent. Een verhaal in beeld* (Gent 1992); www.UGentMemorie.be (2010-heden); Ruben Mantels, *Gent. Een geschiedenis van universiteit en stad 1817-1940* (Brussel 2013). De Libri memoriales vinden een eenentwintigste-eeuwse pendant in de digitale professorendatabank www.UGentMemorialis.be.

6 In de Lage Landen zijn de pioniers Willem Frijhoff (Erasmus Universiteit Rotterdam en vu Amsterdam) en Hilde De Ridder-Symoens (UGent). Het Belgisch-Nederlandse Genootschap voor Wetenschap- en Universiteitsgeschiedenis Gewina en haar tijdschrift *Studium* illustreren de internationale toenadering tussen de geschiedenis van de wetenschappelijke disciplines en universiteitsgeschiedenis.

7 Pieter Dhondt, 'University history writing: more than a history of jubilees?' in: Pieter Dhondt (red.) *University jubilees and university history writing* (Leiden 2014) 3-7.

8 Friedman, *Integration and visibility*.

9 Verschillende Nederlandse universiteiten kennen een 'universiteitshistoricus': Peter Jan Knegtman (Universiteit van Amsterdam, 1995-2015), Willem Otterspeer (Universiteit Leiden, sinds 1997), Leen Dorsman (Universiteit Utrecht, sinds 2001), Jan Brabers (Radboud Universiteit Nijmegen, sinds 2002), Klaas van Berkel (Rijksuniversiteit Groningen, sinds 2008) en Ab Flipse (vu Amsterdam, sinds 2013).

10 Naast de vermelde Gentse monografieën verscheen recent aan de ku Leuven: Jo Tollebeek e.a., *Stad op de berg* (Leuven 2005); Ruben Mantels, *Geleerd in de tropen. Leuven, Congo & de wetenschap, 1885-1960* (Leuven 2007); Saartje Vanden Borre, *Toga's voor 't hoge. Geschiedenis van de Leuvense universiteit in Kortrijk* (Leuven 2015).

peratie van universiteitsgeschiedenis, althans in onze contreien, nogal mee te vallen.¹¹

Reëler dan het gevaar van censuur, zijn de valkuilen die een betrokken geschiedschrijving met zich meebrengt. Universiteitshistorici zijn deel van de gemeenschap waarover ze schrijven en het beeld van hun eigen functie en die van hun collega's speelt bijna onvermijdelijk een rol in het onderzoek. Daar komt de algemene moeilijkheid nog eens bovenop om met observerende afstand de eigen tijd te beschouwen. Een expliciet onderzoeksprogramma in functie van een welgekozen narratief is daarom cruciaal.¹² Dat narratief was voor www.UGentMemorie.be van bij het begin de relatie tussen universiteit en stad, en op een bredere schaal wetenschap en maatschappij. Het eerste was ook de prominente invalshoek van het boek van medewerker Ruben Mantels, *Gent. Een geschiedenis van universiteit en stad 1817-1940*, uit 2013. Het aankomende jubileumboek van Gita Deneckere met als narratief de maatschappelijke missie van de universiteit, sluit aan bij het tweede aspect. Maatschappelijk engagement is intussen onderschreven als algemeen jubileumnarratief door de stuurgroep UGent 1817-2017. Ten tijde van een internationale identiteitscrisis van de universiteit met allerlei frustraties over zelfopgelegde wetenschappelijke productiequota en het gebrek aan waardering voor buiten-universitaire betrokkenheid, is die keuze verre van toevallig.

Digitale geschiedenis als uitweg voor een integrale en publieksvriendelijke universiteitsgeschiedenis

De integrale geschiedschrijving waartoe Friedman oproept, botst in de praktijk op de moeilijkheid die te organiseren. Fulltime universiteitshistorici schrijven (prachtige) kanjers van monografieën die zo ambitieus in opzet zijn dat hun publicatie lange jaren op zich laat wachten, en soms zelfs de deadline van de feestelijkheden niet halen.¹³ Een tweede type van publicatie is het *edited volume* met het reële gevaar dat het resultaat de som van de delen over disciplines, professoren of tijdvakken niet overstijgt.

UGentMemorie omzeilt beide types via een resolute keuze voor een website als centraal publicatieplatform. De geschiedenis van de UGent wordt op www.UGentMemorie.be ontrafeld via plaatsen, personen, gebeurtenissen, thematische artikels en dossiers die met elkaar en via trefwoorden worden gelinkt.¹⁴ Het platform vertaalt daarvoor enerzijds bestaand onderzoek naar het democratische, toegankelijke en visuele webformaat en stimuleert anderzijds de creatie van nieuwe teksten en studies. De auteurs zijn idealiter experts ter zake, gaande van de emeritus professor die zijn overleden voorganger situeert, tot de geschiedenisstudent die een oefening maakte rond studentenprotest. Alle aangeboden artikels doorlopen een uitvoerig tekst- en beeldredactieproces door de vaste medewerkers van UGentMemorie. Het aanbieden van 'fragmenten'

11 Pieter Dhondt en Christophe Verbruggen, 'Academic culture of remembrance. The combination of university history, jubilees and academic heritage', *Studium* 5 (2013) 137-141, 140.

12 Paletschek, 'The writing of university history', 152.

13 Willem Otterspeer, *Groepsportret met dame. De Leidse universiteit (Amsterdam 2000-2005): Vol. 1 Het bolwerk van de vrijheid, 1575-1672* (2000, 442 p.), *Vol. 2 De vesting van de macht 1673-1775* (2002, 455 p.), *Vol. 3 De vesting van de wetenschap 1776-1876* (2005, 492 p.); Klaas van Berkel, *Universiteit van het Noorden. Vier eeuwen academisch leven in Groningen 1, De oude universiteit, 1614-1876* (Groningen 2014, 912 p.); Laurence Brockliss, *The University of Oxford* (Oxford 2016, 720 p.).

14 Op 15 december 2015 telde www.UGentMemorie.be 10 plaatsen, 152 personen, 106 gebeurtenissen, 200 artikels, 22 dossiers, 2300 afbeeldingen en 65 video's.

Elk artikel op www.UGentMemorie.be is geïllustreerd en gelinkt aan verwante plaatsen, personen, gebeurtenissen, dossiers, artikels en herinneringen (www.ugentmemorie.be/plaatsen/plantentuin).

geschiedenis in op zichzelf staande lemma's van om en bij de 1000 woorden vroeg, tot verbazing van enkele *old school* historici, geen enkele inhoudelijke toegeving. De structureel ingebouwde contextualisering verleent al die componenten betekenis en ontlast de auteur van de neiging alle maatschappelijke en wetenschappelijke verbanden in zijn of haar tekst te benoemen. Informatie over de universitaire plantentuin is bijvoorbeeld gelinkt aan artikels over het Botanisch Instituut, de biologen die er werkzaam waren, het aanpalende stadspark, de Gentse horticultuur, de oude vervuilde plantentuin in het stadscentrum en de universitaire bouwpolitiek anno 1900, die elk op hun beurt weer omringd worden met verwante artikels.¹⁵

Al deze teksten vormen potentiële ingangen voor bezoekers. Drie kwart van de gebruikers belandt immers op UGentMemorie via Google-zoekopdrachten naar specifieke stads- en wetenschapsgeschiedenis. Dat wijst onmiskenbaar op een algemene behoefte bij het publiek aan betrouwbare en – letterlijk en figuurlijk – toegankelijke historische informatie.¹⁶ Het digitale en inhoudelijke format van www.UGentMemorie.be is niet gelimiteerd tot de (U)Gent-context. Het inspireerde onder andere de Vrije Universiteit van Amsterdam tot de website www.geheugenvandevu.nl (2015) en de culturele erfgoedvereniging BIE tot veertienachtien.be (2014), een website over de Eerste Wereldoorlog in de streek rond het West-Vlaamse Roeselare.

De veelheid en de presentatievorm van de informatie op www.UGentMemorie.be verhullen natuurlijk de hiaten: de (maatschappelijke) geschiedenis van de verschillende disciplines is niet systematisch opgenomen; de selectie en auteursverving voor lemma's over overleden professoren is een traag proces dat per faculteit wordt afgehandeld; de zeer recente ontwikkelingen binnen de universiteit zijn ook voor historici van een

15 S.n. 'Plantentuin', UGentMemorie. www.ugentmemorie.be/plaatsen/plantentuin (15 december 2015).

16 Fien Danniau, 'Public history in a digital context: back to the future or back to basics?', *BMGN – Low Countries Historical Review* 128 (2013) 118-144, 135-137.

online platform minder overzichtelijk en daarom minder goed uitgewerkt. De leemten zijn te wijten aan een gebrek aan bestaande studies en bronnen en de groeiende techniciteit van wetenschappelijke subdisciplines, wat de vertaling van wetenschapshistorische ontwikkelingen naar/in een publiekstekst compliceert. De mate van gevoeligheid of politieke complexiteit van bepaalde episodes is dan weer geen selectie criterium: de sanering van de Gentse arbeiderswijken ten voordele van de universiteit, de strijd om de vernederlandsing, de Vlaamse Hogeschool, de collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog en de genderproblematiek zijn op verschillende manieren aanwezig op www.UGentMemorie.be. Aan andere hete hangijzers zoals het kolonialisme of de vermarkting van de universiteit wordt gewerkt.

Een niet te onderschatten voordeel van de website is dat het UGentMemorie-team voor het jubileumboek en de tentoonstelling ontlast is van de druk een allesomvattende geschiedenis samen te stellen die rigoureus rekening houdt met alle intra- en extra-universitaire evenwichten. Het uitgebreide digitaal platform vangt de kritiek op dat deze of gene episode of faculteit om specifieke redenen niet zou zijn weerhouden. Het vormt daarnaast een dankbaar werkinstrument voor allerlei betrokkenen die zich snel in het thema van stad en universiteit willen oriënteren.

Town & Gown, Campus & City

De relatie tussen de universiteit en de stad die haar omringt, is van wederzijds belang. Dat wordt anno 2016 uitgedrukt in economische parameters: een universiteit is dikwijls de grootste werkgever in de stad, spin-offs en alumni dragen bij tot een dynamische kenniseconomie, studenten en congresgangers zijn belangrijke consumenten in horeca en supermarkten en meer algemeen maakt een universiteit een stad 'aantrekkelijker'. Omgekeerd geldt dat universiteiten de stad waarin ze zijn gehuisvest uitspelen in de onderlinge concurrentiestrijd. In het vertoog van de kennismaatschappij wordt er misschien minder nadruk op gelegd maar de verhouding tussen stad en universiteit is natuurlijk ook een sociale, culturele, politieke, ruimtelijke en vooral historische kwestie. De stad als invalshoek voor universiteitsgeschiedenis bleek een vruchtbare methode om de universiteit als een maatschappelijke speler te onderzoeken.¹⁷

Town and gown was het nadrukkelijke thema in het boek van Mantels. Hoewel officieel een rijksuniversiteit was de relatie van de UGent met de stad, die tot in het interbellum instond voor de gebouwen, bijzonder hecht. Het stadsbestuur had fel gelobbyd bij Willem I om een universiteit te huisvesten en de komst betekende voor Gent de introductie van intellectuelen in het stedelijke weefsel. De biotoop van de nieuwe professoren waaierde uit naar het stadhuis, het gerechtsgebouw, het hospitaal, de genootschappen, enzovoort. De participatie van de professoren en alumni aan het stedelijke leven en de vermenging met andere stedelijke elites versterkte de band tussen universiteit en stad. Die band kwam op het einde van de negentiende eeuw ernstig onder druk te staan door de schaalvergroting en verwetenschappelijking van de universiteit met alle infrastructurele problemen van dien. Daarnaast stelde ook de strijd om

17 Thomas Bender, *The university and the city. From medieval origins to the present* (New York 1988); Laurence Brockliss, 'Gown and town. The university and the city in Europe, 1200-2000', *Minerva* 36 (2000) 147-170; Bert Theunissen (red.), *De universiteit en de stad 1800-2000*, themanummer *Gewina* 24:1 (2001); Robert Parmet, *Town and gown. The fight for social justice, urban rebirth and higher education* (Madison 2011).

Voor de scheikundige Albert Van de Velde (1817-1956) viel stedelijk en wetenschappelijk engagement samen. Hij combineerde zijn lesopdracht aan de Rijkslandbouwhogeschool en de faculteit Geneeskunde met het directeurschap van het Gentse Stadslaboratorium waardoor hij onder andere verantwoordelijk was voor het melktoezicht in Gent, zoals op deze foto te zien is (collectie Universiteitsarchief Gent, ca. 1900, P01394c).

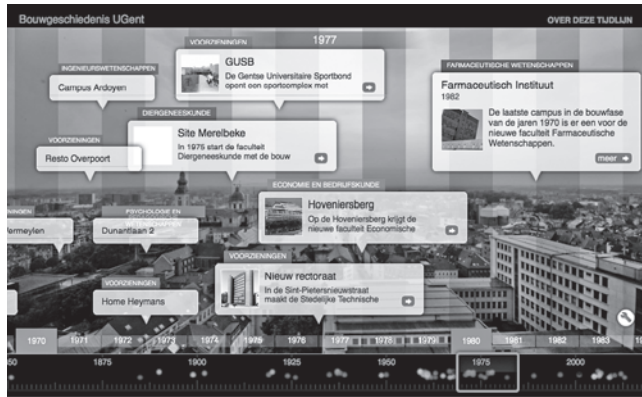
de vernederlandsing en de frontale botsing met *Gand Francais* de goede betrekkingen zwaar op de proef.¹⁸ De vervreemding tussen stad en universiteit werd na de Tweede Wereldoorlog nog versterkt door de massificatie van het onderwijs, de specialisering van de wetenschap met een terugplooiën op campussen buiten de stad en het toenemende pendelverkeer van studenten en professoren. Het chronologische eindpunt van het boek, 1940, verwees in die zin niet uitsluitend naar voor de hand liggende cesuur van de Tweede Wereldoorlog.

Het universiteitshistorische subgenre *town & gown* heeft interdisciplinair bijval gekregen onder het thema *campus & city*. Economen, geografen, stedenbouwkundigen en architecten bestuderen elk vanuit hun onderzoeksveld de relatie tussen stad en universiteit.¹⁹ Zeker voor de Europese universiteiten geldt dat ze, onder invloed van

18 Fien Danniau, 'Geleerde stad', *UGentMemorie*. www.ugentmemorie.be/artikel/geleerde-stad (15 december 2015); Mantels, *Gent*, 11-60.

19 Herman van der Wusten (red.), *The urban university and its identity. Roots, locations, roles* (Dordrecht 1998); Brian Edwards, *University architecture* (Londen 2000); Kerstin Hoeger e.a., *Campus and the city. Urban design for the knowledge society* (Zürich 2007). Aan de Vakgroep Architectuur en Stedenbouw van de UGent vormt Campus & City sinds een aantal jaar een aparte scriptielijn.

Het gebouwenbestand van de UGent leest als een versteende getuigenis van haar institutionele, pedagogische, ideologische en relationele verleden. De ruimtelijke ontwikkeling wordt op UGent-Memorie onder andere weergegeven via een tijdlijn (www.ugentmemorie.be/dossiers/interactieve-bouwgiedenis-van-de-ugent).

wetenschappelijke, ideologische en stedelijke ontwikkelingen, meestal verspreid liggen over verschillende sites in de stad en haar randgemeenten. De ruimtelijke vergroeiing heeft een impact op mobiliteits-, huisvestings-, cultureel en sociaal beleid van zowel stad als universiteit.²⁰

De UGent gedraagt zich in geografisch opzicht als een typische stadsuniversiteit. Aan de oorsprong van de universitaire diaspora ligt de compacte site in de Voldersstraat. Naarmate de universiteit groeit, zich specialiseert en verwetenschappelijkt verlaten de faculteiten een voor een deze kleine site in het stadscentrum. In de eerste plaats ten voordele van de Blandijnberg waar onder andere de architecturaal ambitieuze Boekentoren de vernederlandste universiteit bekroont. In de jaren zestig en zeventig vestigt de expanderende universiteit haar medische en bèta-wetenschappen op grote terreinen in de stadsrand. Sinds de universiteit haar eigen bouwheer werd in 1991 en de relatie met de stad opnieuw hechter werd, concentreren de bouwactiviteiten zich opnieuw in het stadscentrum en is er draagvlak voor architecturale *landmarks*. Het is niet verwonderlijk dat op het einde van deze evolutie de ‘boekenfaculteiten’ zich in het stadscentrum bevinden terwijl de faculteiten Geneeskunde, Wetenschappen en Ingenieurswetenschappen naar de rand zijn verschoven.²¹

De ruimtelijke verwevenheid van stad en universiteit wordt het uitgangspunt van de jubileumtentoonstelling van de UGent in 2017. Het thema laat enerzijds een interdisciplinaire benadering toe die historische, eigentijdse en toekomstige perspectieven op de universiteit verzoent en vermijdt anderzijds de valkuilen van een klassieke herdenkingstentoonstelling met een lineaire chronologie van mijlpalen en grote proffen. Een triomfantelijke geschiedenis kun je op basis van het gebouwenbestand immers bezwaarlijk schrijven. De tentoonstelling zal geen chronologisch verhaal brengen maar vertrekken vanuit

²⁰ Jo Wachelder, ‘De universiteit en de stad, 1800-2000: Nabeschouwing’, in: Bert Theunissen (red.), ‘De universiteit en de stad 1800-2000’ *Gewina* 24 (2001) 126-137, 135.

²¹ Marie Huyghe en Julie Vanden Bussche, Campus and the city. De ruimtelijke ontwikkeling van de universiteit als stedelijk orgaan (Onuitgegeven Masterscriptie UGent 2009); Fien Danniau, ‘Interactieve bouwgeschiedenis van de UGent’, *UGentMemorie*. www.ugentmemorie.be/dossiers/interactieve-bouwgiedenis-van-de-ugent (15 december 2015); Fien Danniau, ‘Uitvalsbasis Voldersstraat’, *UGentMemorie*. www.ugentmemorie.be/artikel/uitvalsbasis-voldersstraat (15 december 2015).

de verschillende verhoudingen die stad en universiteit vandaag ten opzichte van elkaar innemen. Belangrijk en typisch voor de jubileumcontext is dat de tentoonstelling ook naar de toekomst kijkt: wat zijn de uitdagingen en mogelijkheden voor de universiteit in de stad? Hoe krijgen nieuwe functies een fysieke en sociale vertaling in het stedelijk weefsel?

Het is een uitdaging om de stad voldoende tot haar recht te laten komen in het narratief van de tentoonstelling. *Town & gown, campus & city* is een perspectief op universiteitsgeschiedenis en niet op stadsgeschiedenis, behalve misschien in steden die zich vereenzelvigen met hun universiteit zoals Oxford. In het vooronderzoek lag de focus inderdaad op de impact van de stad op de ontwikkeling van de Gentse universiteit. Hoe de universiteit de stad beïnvloedde is minder gemakkelijk concreet te maken. We weten bijvoorbeeld wel hoe het aandeel Gentenaars in de studentenpopulatie zich ontwikkelde, maar niet hoeveel Gentenaars überhaupt hogere studies volg(d)en; we kunnen achterhalen met welke bedrijven de faculteit Ingenieurswetenschappen een partnerschap aanging, maar niet hoeveel alumni een eigen zaak startten.

Op een andere valkuil wees de Groningse universiteitshistoricus Klaas van Berkel zijn recensie van Mantels' boek in 2013: hoe maak je de geschiedenis van (U)Gent aantrekkelijk en relevant voor wie geen persoonlijke band heeft met stad of universiteit?²² Dat is enkel mogelijk door op de bredere maatschappelijke relevantie en impact van de universiteit te wijzen of de universiteit als spiegel van maatschappelijke verandering te laten optreden. De UGent is vanzelfsprekend niet de enige universiteit met een feestpaleis, volkshogescholen, sociale voorzieningen of ingenieurscampus. De Vlaamse, Belgische en Europese context en de ruimtelijke ontwikkeling van de UGent als een specifieke casus in een internationaal comparatief perspectief figureren prominent op het onderzoeksprogramma van UGentMemorie.

Publieksgeschiedenis of *community building*?

Het engagement in de organisatie van een publiek feestjaar, de selectie van maatschappelijk relevante narratieven en de investering in toegankelijke en aantrekkelijke geschiedschrijving via een digitaal platform maken van UGentMemorie een publieks-historisch project. Maar hoe verhoudt UGentMemorie zich tot het publiek? Een basisprincipe van publieksgeschiedenis is dat historici als experts van het verleden niet het alleenrecht hebben op dat verleden en dat ze – expliciet of impliciet – in dialoog (willen) gaan met ervaringen en interpretaties van het publiek.²³ Het Instituut voor Publieksgeschiedenis tast via UGentMemorie af hoe die 'gedeelde autoriteit' concreet in praktijk te brengen is en gebruikt hiervoor in de eerste plaats het in de publieksgeschiedenis populaire geheugenconcept.²⁴ De stedelijke en academische gemeenschap hechtten 'herinneringen' aan plaatsen, personen en gebeurtenissen uit de universiteitsgeschiedenis: fragmenten uit memoires, dagboeken, interviews, getuigenissen, toespraken, ... worden actief opgespoord in archieven en bibliotheken en via interviewprojecten en toegevoegd aan de digitale lemma's.

²² Klaas van Berkel, 'Ruben Mantels, Gent. Een geschiedenis van de universiteit en stad, 1817-1940', *BMGN – Low Countries Historical Review* 129 (2014) review 85.

²³ Michael Frisch, *A shared authority. Essays on the craft and meaning of oral and public history* (Albany 1990).

²⁴ Willem Frijhoff, *De mist van de geschiedenis. Over herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving* (Rotterdam 2011).

Dat de UGent-gemeenschap goed gedefinieerd – professoren, emeriti, studenten, personeel en alumni – en bereikbaar is, betekent niet dat ze per se geïnteresseerd en geëngageerd is in haar verleden. Een passieve uitnodiging om herinneringen achter te laten op de website volstaat duidelijk niet om tot interactie te komen en het loopt niet bepaald spontaan storm op de sociale media-kanalen. Gelukkig zijn zo veel mogelijk ‘likes’ streefdoel noch strategie. Dat er wel degelijk een (U)Gentse betrokkenheid is bij het project, leren de bezoekerscijfers: van de gemiddeld 2000 unieke bezoekers per maand, surft 44% vanuit Gent en is een kwart een terugkerende bezoeker. Met die cijfers zijn we niet ongelukkig, maar gezien de ca. 35.000 studenten en 9000 personeelsleden is er nog wel wat groeimarge.

De interactie met de UGent-gemeenschap loopt gemakkelijker in functie van concrete inhoudelijke projecten. Vakgroepen en diensten vinden UGentMemorie als partner voor hun verjaar- en erfgoeddagen en als communicator van nieuw onderzoek.²⁵ Emeriti laten zich gewillig interviewen en er is een bereidheid om biografische lemma’s te schrijven over overleden voorgangers die zich omwille van hun wetenschappelijke verdiensten, onderwijskundige of maatschappelijk engagement in het facultaire geheugen hebben genesteld.²⁶

Maar de meest directe en duurzame vorm van participatie door de academische gemeenschap wordt bereikt via de inbedding van het jubileumproject in het onderwijs. De voorbije academiejaren werden geschiedenisstudenten in de vakken cartografie, discoursanalyse, datavisualisering, mondelinge en publieksgeschiedenis en via hun scripties ingeschakeld in deelonderzoekjes waarvoor ze meestal zelf op zoek en in dialoog moesten gaan met leden van de academische gemeenschap. Hun – al dan niet vrijwillige – participatie levert behalve informatie en artikels op www.UGentMemorie.be een cruciale aanvulling op de visies van de professionele *insiders*. Ook de vakgroepen Sociaal Werk & Sociale Pedagogiek en Architectuur & Stedenbouw zetten hun studenten in voor het jubileum. Naarmate 2017 nadert, wordt die inbreng concreter: zo kregen groepjes studenten publieksgeschiedenis in het najaar 2015 de opdracht elk een tentoonstellingszaal in het STAM te cureren. Dat confronteerde ons enerzijds met de limieten van bepaalde thema’s en leverde anderzijds een databank op met een schat aan deskundig ontsloten tentoonstellingsmateriaal.

UGent 1817-2017 is de gelegenheid om de geschiedenis van de UGent te exploreren en te communiceren omdat we dat als leden van de academische gemeenschap maatschappelijk relevant vinden. Maar het biedt ook de gelegenheid om het ‘geheugen’ van de academische gemeenschap te mobiliseren voor de toekomst. Het proces naar 2017, met de inbedding in onderwijs en onderzoek, is minstens even belangrijk als de feest-producten zelf.

²⁵ Zie bijvoorbeeld het dossier Post Mortem als virtuele weerslag van de gelijknamige tentoonstelling: Lena Maes en Benn Deceuninck, ‘Post Mortem’, UGentMemorie. www.ugentmemorie.be/dossiers/post-mortem-vesalius-tussenkunst-en-wetenschap (15 december 2015).

²⁶ S.n. ‘Dossier Psychologie en Pedagogie’, UGentMemorie. www.ugentmemorie.be/dossiers/pedagogie-psychologie; S.n. ‘Faculteit Letteren en Wijsbegeerte’, UGentMemorie. www.ugentmemorie.be/dossiers/hoogleraren-letteren-wijsbegeerte (15 december 2015).

Ingenieurs en planners

Conflict en convergentie rond infrastructuur, ruimte en milieu in Nederland

Inleiding

Nederland staat alom bekend als een gepland en dus ordelijk land, met diep ingeschreven geometrische figuren die teruggaan tot vroege inpolderingsprojecten en Renaissance stadsontwerpen.¹ De planningsconcepten zoals de urbaan-rurale tweedeling Randstad-Groene Hart; grootschalige woonprojecten als Vinex-wijken aan de rand van grotere steden; en publieke werken waarvan het Noordzee-defensiesysteem Deltawerken en de Zuiderzee inpoldering indrukwekkende voorbeelden zijn, worden geregeld opgevoerd als schoolvoorbeelden van succesvolle planning. Ondanks deze heroïsche status kampt de Nederlandse planning vanaf de jaren 1970 met uitdagingen en urgenties die geleid hebben tot een meervoudige crisis in de stedenbouw en planning.² Kaderend in internationale maatschappelijke ontwikkelingen, hebben ook in Nederland de netwerkmaatschappij, een verzwakkende staat, een mondig maatschappelijk veld, publiek-private allianties, en de klimaatverandering druk uitgeoefend op de haalbaarheid van blauwdrukplanning, de uitgesproken ruraal-urbane tegenstelling als conceptuele leidraad, en de disciplinaire verkokering.³

Om te kunnen inspelen op de hedendaagse noden werd in 2010 het Nederlandse ruimtelijk beleid structureel hertekend. De twee uitgesproken tradities van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat (v&w) enerzijds, en het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (vrom) anderzijds, werden geïntegreerd in het nieuwe Ministerie van Infrastructuur en Milieu (i&m), dat voortaan gedeelde concepten, projecten en beleid formuleert voor de ruimtelijke inrichting. De *Structuurvisie Infrastructuur en Ruimte. Nederland concurrerend, bereikbaar, leefbaar en veilig* (svir, 2012), het inbegrip van ruimte in het MIT (*Meerjarenprogramma Infrastructuur en Transport*), nu MIRT (*Meerjarenprogramma Infrastructuur, Ruimte en Transport*), en het recent ontwerp van de Omgevingswet⁴ (verwacht in werking 2018) overstijgen de disciplinaire grenzen tussen ingenieurs en stedenbouwkundigen met het doel infrastructuur, verstedelijking en maatschappelijke transformaties in een gemeenschappelijk interdisciplinair kader onder te brengen.

1 E. Taverne en I. Visser (red.), *Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden* (Amsterdam 2004) 30-39.

2 M. Bontje, 'A "Planner's Paradise" lost? Past, present and future of Dutch national urbanization policy', *European Urban and Regional Studies* 10 (2003) 135-151.

3 Zie bijvoorbeeld A.J. van der Burg en F.M. Dieleman, 'Dutch urbanisation policies. From "compact city" to "urban network"', *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 95 (2004) 108-116; M. Hajer, W. Zonneveld, 'Spatial planning in the network society. Rethinking the principles of planning in the Netherlands', *European Planning Studies* 8 (2000) 337-355.

4 De omgevingswet overstijgt sectorale grenzen om zo wetgeving op gebied van de fysieke leefomgeving eenvoudiger te maken. 26 wetten, gaande van milieu en natuur tot ruimtelijke ordening, waterbeheer en monumentenzorg worden geïntegreerd.

Aansluitend bij het internationale debat in stedenbouw en planning, wordt infrastructuur in toenemende mate beschouwd als materiële drager en sturend mechanisme van verstedelijking. Ook omgekeerd, aan de technische zijde, wordt ruimtelijke ontwikkeling explicieter betrokken bij het infrastructuurontwerp om bijvoorbeeld publiek-private samenwerking te ondersteunen. In hun boek over hedendaagse infrastructuurprojecten stellen Marcel Smets en Kelly Shannon: ‘Across the globe, public authorities view infrastructure – particularly transport infrastructure – as their primary field of investment. In a world where urbanization is increasingly produced by private capital, infrastructure appears as the backbone onto which these building initiatives can be grafted.’⁵

De laatste twee decennia is er ook in Nederland een duidelijke informele toenadering vast te stellen tussen de disciplines. Zo worden bij infrastructuurwerken, uitgevoerd door Rijkswaterstaat (RWS), concepten van stadsontwikkeling en processen zoals participatieve planning overgenomen en ruimtelijke planners omarmen infrastructuurfiguren zoals corridors of bundels. Doch noopt de recente institutionele integratie van de twee velden tot reflectie. Hoe hebben deze beroepsgroepen en beleidsdomeinen zich in het verleden tot elkaar verhouden, en hoe heeft dit de ruimte beïnvloed? Deze vraag werd bij RWS in 2012 gesteld en leidde tot een publicatieproject *Builders and planners. A history of land-use and infrastructure planning in the Netherlands*, dat voor de recente omwenteling een historisch referentiekader wil aanbieden.⁶ Op die manier wil RWS kennisopbouw verwezenlijken binnen de eigen organisatie, maar meteen ook de agenda zetten voor nieuwe verbanden die de klassieke institutionele structuur overstijgen. Met een gemeenschappelijke toekomst in het vooruitzicht, tracht het boek de geschiedenis van de ruimte te begrijpen vanuit een narratief dat infrastructuur en ruimtelijke planning samenbrengt in periodes van convergentie, maar evenzeer divergentie en conflict.

In het boek worden grosso modo drie tijdvakken afgebakend, waarvoor telkens de denkbeelden en ratio's van de beroepenvelden worden geïllustreerd met een case. Het eerste zwaartepunt wordt in de jaren 1920 gelegd met de opkomst en professionalisering van de ruimtelijke planning, voorbij de stad. De groepen bestaan voornamelijk naast elkaar, met een erkenning van ‘planners’ door ‘builders’ (hierna aangeduid als ‘ingenieurs’) in de vorm van adviserende functies. De inpoldering van de Zuiderzee toont wel dat een intensieve samenwerking tussen stedenbouwkundigen, civiel ingenieurs en landbouwkundige ingenieurs een ‘succesvol’ geïntegreerd resultaat kan genereren. In de periode kort na de oorlog is er een duidelijke samenwerking en convergentie waarneembaar in functie van de wederopbouw, wat tot invloedrijke concepten als de ringvormige concentratie van steden en verstedelijking, of Randstad heeft geleid. Nadien, vanaf de jaren zestig, met de institutionalisering van ruimtelijke planning, is de relatie voornamelijk conflict-gestuurd, medebepaald door toenemende inmenging van bevolking en belangengroepen. Het planningsconcept van het Groene Hart, als tegenfiguur van de Randstad, en het infrastructuurprojecten Rijksweg 14 (noordelijke randweg van Den Haag) illustreren zowel succesvolle strijd als verrassend compromis

⁵ K. Shannon en M. Smets, *The landscape of contemporary infrastructure* (Rotterdam 2010) 9.

⁶ J. Arts e.a. (red.), *Builders and planners. A history of land-use and infrastructure planning in the Netherlands* (Delft 2016).

Bij het berichten van de Nederlandse ruimte namen ruimtelijke planners en infrastructuurplanners elkaar veelvuldig tegen. Ruimtelijke ordening en transportplanning hebben veel met elkaar te maken. Toch zijn de relaties tussen beide plannerswerelden niet eerder beschreven. In dit boek staat juist de ontmoeting tussen de builders uit de infrastructuurwereld en de planners, die de ruimte wilden ordenen, centraal. Het boek beschrijft hoe sinds de jaren 1920 de professionalisering van builders en planners verliep, en hoe hun dromen en ambities eruitzagen, waarmee zij een stevig midden drukten op de vormgeving van de ruimte. Het is een verhaal van samenwerking en conflict, van coalities en tegenstand tussen twee groepen deskundigen, die opereerden in de Nederlandse ruimte.

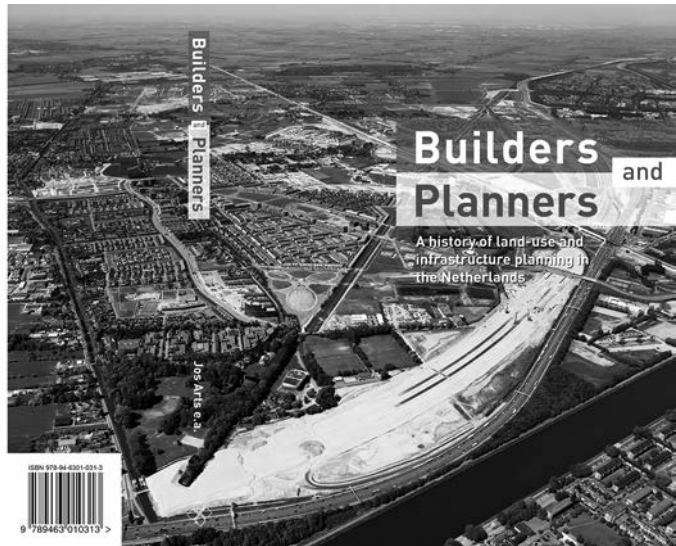
Nadat al in de jaren twintig de weggeaanleg meer planmatig werd aangepakt, ontloosde ook de ruimtelijke planning zich van het stedelijke naar het regionale en nationale niveau. In de jaren vijftig en zestig boden maatschappelijke planingsgroepen zich volop. Maar na 1965 ontmoeten zij toenemende tegenstand uit de samenleving. Middelgare burgers wilden meer participatie bij de ontwikkeling van visies en projecten. Planners kwamen uit hun ivoren torens en traden in een vaak ongemakkelijke dialoog met belanghebbenden en kritische media. Planning vereiste een steeds beter nadenken over het planingsproces.

Planingsvisies en bouwprojecten zijn bedoeld om te worden uitgevoerd. Maar de praktijk bleek vaak weerbarstig. Het boek onderzoekt in case-studies ook wat er van de plannen terecht kwam, welke concepties konden worden gerealiseerd en tegen welke grenzen men epliep.

Om het bijzondere van de Nederlandse planingsontwikkeling nog beter te begrijpen wordt deze gepareld aan de Belgische ontwikkeling. Was Nederland wel het land van Mouton en België het land van Bregueat? Planning in België was vooral anders, hoewel beide landen in de recente periode meer op elkaar gingen lijken. Builders en planners leed visies en ontwikkelende perspectieven over de geschiedenis van de Nederlandse planning en de Nederlandse planners.

Editors
Jos Arts, Ruud Filarski, Hans Jeekel en Bert Toussaint.

Met bijdragen van
Greet de Block, Arjan van der Burg, Hill Dissel, David de Klot, Bruno De Meulder, Gijb Menn, Odette van de Riet en Frank Vranari.

Omslag van het boek Builders and planners. A history of land-use and infrastructure planning in the Netherlands.

tussen de ruimtelijke planners, infrastructuurbouwers en belangengroepen. De laatste periode belicht de neoliberale jaren tachtig en negentig, met een klemtoon op de Vinex-locatie Leidsche Rijn, waar een hoogwaardige woonomgeving in wisselwerking met een uitgekend infrastructuurnetwerk werd geconcentreerd.⁷ De recente planningsconcepten geven blijk van een succesvolle integratie van ruimte en infrastructuur: in de uitwerking daarentegen blijven enkele (sociale) dragers voor (rechtvaardige) ruimtelijke ontwikkeling, zoals het openbaar vervoer, achterwege in de nieuwe geïntegreerde, doch neoliberale, planning.

Hoewel het boek moet gelezen worden met de institutionele fusie van de twee ministeries en bijhorende agenda van rws in het achterhoofd, geeft het een blik op de Nederlandse ruimte die verschilt van het gangbaar perspectief van de stadsgeschiedenis of planningsgeschiedenis die zich voornamelijk op stad en stedenbouw richten. In deze bijdrage zullen wij het boek als springplank gebruiken om enkele stedelijke, of breder ruimtelijke, thema's vanuit de samenwerking of spanning tussen ingenieurs en planners te verkennen, om zo een aanzet te geven tot een 'andere' geschiedenis van de ruimte die discipline en conceptuele scheidingslijnen overstijgt, of althans bevraagt. Het boek, in combinatie met het gesprek met Bert Toussaint, historicus bij Rijkswaterstaat en de initiatiefnemer van het boekproject, en Hans Jeekel, topadviseur bij rws en mederedacteur, vormen de basis van deze beschouwing, waaraan wij een bredere context en kritische reflectie toevoegen.⁸ De kerntaak van Toussaint en Jeekel is het verwezenlijken van kennisopbouw binnen rws, respectievelijk vanuit geschiedenis en innovatie, wat hen informatieve bronnen maakt voor een reflectie over de lange geschiedenis vanuit een hedendaags vraagstuk.

7 Ibidem.

8 Het gesprek vond plaats op 18 december 2015 in Utrecht.

Bert Toussaint, historicus bij Rijkswaterstaat en co-redacteur van Builders and planners.

Hans Jeekel, adviseur kennis, innovatie en internationale samenwerking bij Rijkswaterstaat, bijzonder hoogleraar for Societal Aspects of Smart Mobility aan de TU Delft en co-redacteur van Builders and planners.

Tegen de achtergrond van de chronologische opbouw van het boek, wordt het gesprek gestructureerd rond thema's die de agenda van het boek verbreden naar meer fundamentele vragen over stadsgeschiedenis, in relatie tot andere disciplines: (1) technologie, maatschappij en ruimte, (2) stad en platteland, en (3) milieu en landschap. Met het eerste thema bevragen we de kern van de tweespalt tussen ingenieurs en stedenbouwkundigen. De tegenstelling tussen de disciplines wordt meestal toebedeeld aan tegengestelde ontwerpratio's die zich ofwel uitsluitend op technisch performante systemen ofwel op maatschappelijke noden en dromen richten. De koppeling van de twee tradities, of althans de erkenning van de – vaak impliciete – ideeën over samenleving en ruimte in technisch ontwerp, kan enkele mythes in stads- en planningsgeschiedenis nuanceren en bijsturen. Het tweede thema tracht de ontmoeting tussen disciplines en beroepsgroepen te concretiseren door de relatie tussen stad en platteland centraal te stellen. Zowel de ruimtelijke planning als infrastructuurprojecten formuleren ideeën over netwerken en figuren tussen 'groen' en 'grijs'. Het laatste thema zoekt voornamelijk naar het expliciete conflict tussen de disciplines; meer bepaald hoe milieu en landschap oppositie voerden tegen invasieve infrastructuur, met als resultaat dat milieu vandaag als evenwaardige partner naast infrastructuur bestaat in het nieuwe ministerie.

Technologie, maatschappij en ruimte: ingenieurs versus planners?

Ingenieurskunde en ruimtelijke planning worden gangbaar als tegengestelde tradities benaderd, en bijgevolg ook afzonderlijk belicht. Ingenieurs worden beschouwd als ob-

jectgericht. Ze concentreren zich enkel op de infrastructuurlijn of knoop zonder de bredere ruimtelijk-maatschappelijke context in rekening te brengen. Technische parameters zoals efficiëntie, kortste weg, haalbaarheid en kosten overheersen. De geschiedenis van de infrastructuur komt dan ook voornamelijk vanuit deze hoek: de technologiegeschiedenis.⁹

De planners daarentegen worden in de literatuur gerelateerd met stadssociologie en sociale geografie en worden overwegend benaderd vanuit de sociale agenda die het ruimtelijk ontwerp vormgeeft. Hun methode is integraal en inclusief. Vanuit het ruimtelijk ontwerp nemen ze tegelijk de context in rekening en geven de sociaal, politieke, economische en culturele krachten, of meer algemeen verstedelijking, richting. Aansluitend wordt het gebruikelijke verhaal van de verstedelijking verteld vanuit de geschiedenis van de stedenbouw en planning, of stadsgeschiedenis. Deze vertogen vertrekken meestal vanuit stadsvernieuwing en stadsuitbreiding of 'big planning'. Infrastructuur wordt gewoonlijk buiten beschouwing gelaten, of althans naar de marge verschoven als storende factor of aanzet van 'verrommeling'.¹⁰ Infrastructuur is en blijft een 'black-box' voor planning en stadsstudies.¹¹ Transportgeschiedenis, of ruimer technologiegeschiedenis, laat op haar beurt ruimte courant links liggen. Transport en infrastructuur worden vaak in verband gebracht met een breder nationaal beleid over economie en de eenmaking van het territorium, maar zelden belicht vanuit de ruimte als integrerend kader voor politieke besluitvorming.¹²

Hoewel het boek de twee tradities samenbrengt, leidt dit niet tot een ontkrachting van de tegenstelling. Bert Toussaint legt uit dat de twee groepen uitgaan van verschillende maatschappijbeelden:

De ruimtelijke planners werken vanuit een bepaalde kritiek op de samenleving. Ze willen de samenleving verbeteren, vaak voortkomend uit de roep van de hervormers van volkshuisvesting, en zo dus nauw betrokken bij de sociale en morele problematiek van steden, die zich vertaalt en verbreedt in een agenda voor de stedenbouwkunde en ruimtelijke planning. De infrastructuurmensen komen uit de discipline van de civiele techniek en daar zitten geen architecten tussen (...) Ze hebben een heel laag ideologisch profiel, met vooral een economisch perspectief. Infrastructuur moet dienen om de economische structuur van Nederland te versterken.

Hans Jeekel onderschrijft deze tweespalt en verklaart dit nader vanuit politiek engagement. Hij stelt ook dat zeker bij de opkomst van de discipline ruimtelijke planning, de ontwerpers 'meer van linkse signatuur zijn; dus die staan altijd wat verder van de normale politieke praxis af, die in de Westerse wereld eerder rechts is. De infrastructuurmensen die hebben niet een emancipatie-agenda. Die komen zo makkelijk tot een proces van systemische unfolding, van deskundigheid.' Voor Jeekel is de linkse oriën-

9 Zie bijvoorbeeld de tijdschriften *Technology and Culture*, *History and Technology* en *Journal of Transport History*.

10 Zie bijvoorbeeld: G. De Block en J. Polasky, 'Light railways and the rural-urban continuum. Technology, space and society in late nineteenth-century Belgium', *Journal of Historical Geography* 37 (2011) 312-328.

11 S. Graham en S. Marvin, *Splintering urbanism. Networked infrastructures, technological mobilities and the urban condition* (Londen en New York 2001).

12 Zie C. Divall en G. Revill, 'Cultures of transport. Representation, practice, and technology', *Journal of Transport History* 26 (2005) 99-111.

tatie van de planning de verklaring voor zowel de start van planning tijdens de jaren twintig in uitsluitend steden waarvan enkele socialistische wethouders hebben gekend, als de vertragende factor voor de vestiging en doorwerking van de discipline op nationale schaal, waar pas in 1939 voor het eerst twee socialisten in de regering werden opgenomen. Toussaint vult aan dat

na de Tweede Wereldoorlog, of in feite vlak voor de oorlog, nationale planning een groot issue wordt, door de economische crisis en voorbeelden uit het buitenland zoals Duitsland en Engeland, waar het pleidooi voor nationale planning opkomt. Trouwens niet alleen van Labour, maar ook van de conservatieven die beiden de overheid prominent in een zetel zetten om de marktwerking, en zo de ontregelende krachten van de crisis, te beteugelen. Dit wordt versterkt door de oorlog en opkomst van de welvaarstaat.

Jeekel verwoordt het mooi: de ruimtelijke planning krijgt vleugels.

Links en rechts: nood aan nuance

Het aura van technische 'objectiviteit' van de ingenieurs, met een 'natuurlijke' rechtse signatuur, die beide redacteurs naar voor schuiven, moet uiteraard genuanceerd worden aangezien ingenieurs zich inschrijven in de overheersende politieke stromingen en vragen, rechts of links. 'Hoewel ze altijd wel teruggaan naar hun oude stiel, civiele techniek en verkeerskunde, zijn het pragmatici die drie realiteiten samenbrengen en mixen tot een toch wel aardig plan,' merkt Jeekel op. Auteurs als Antoine Picon en Erik Swyngedouw hebben immers uitvoerig aangetoond dat ingenieurs wel degelijk een maatschappelijke agenda hadden, zij het impliciet ingeschreven en vaak met weinig revolutionaire ambities aangezien ze de gemene deler uit de besluitvorming in plan vertaalden.¹³ 'Het is een groep die zich makkelijk inpast in de overheersende stromingen van de samenleving (...) een grootste gemene deler die niet zo ideologisch gegrondvest was,' stelt Jeekel.

Tegengesteld aan het expliciete maatschappelijke engagement van de planners hebben de ingenieurs eerder een technocratische, of althans pragmatische traditie, die technische overwegingen combineert met beleidsprioriteiten. De wegenplannen bijvoorbeeld werden vormgegeven door technische parameters zoals verkeersveiligheid en kosten-baten analyses, in combinatie met 'hardere' sociaal-economische motieven zoals het creëren van werkgelegenheid en een gelijke ontsluiting van landsdelen, om zo de crisis te bestrijden. 'Infrastructuur moet dienen om de economische structuur van Nederland te versterken', verduidelijkt Toussaint. Sociale rechtvaardigheid of een 'breder maatschappelijke agenda is geen expliciete bezorgdheid en doel.' Zelfs integrale projecten zoals de Zuiderzeepolders, waar planners en ingenieurs nauw samenwerkten op een 'tabula rasa', was het bestrijden van crisis volgens Toussaint een belangrijke reden waarom de werken hebben kunnen doorgaan.¹⁴ Moderniteit werd voornamelijk

¹³ Zie bijvoorbeeld E. Swyngedouw, *Liquid power. Contested hydro-modernities in twentieth-century Spain* (Cambridge en Londen 2015); A. Picon, 'French engineers and social thought, 18-20th centuries. An archeology of technocratic ideals', *History and Technology* 23 (2007) 197-208.

¹⁴ Voor een lezing van de Zuiderzeewerken door planningsgeschiedenis zie bijvoorbeeld: Y. Feddes, 'The designed landscape of the Zuiderzee Polders. An analysis of the significance of farmyards and roadside plantings / Het ont-

als economische vooruitgang gezien en ideeën over gelijkheid ingevuld door nationale ‘gelijke’ ontsluiting van steden en dorpen.

In naoorlogs Nederland daarentegen leggen planners de klemtoon op sociale rechtvaardigheid en gelijkheid, en plaatsen de ontsluiting van gebieden in een integraal sociaal-ruimtelijk kader. Zo passen zowel het Groene Hart en het niet-ontsluiten van gebieden als concepten over regionalisering en nieuwe steden in integrale ideeën over stad-plattelandsrelaties. Men zou inderdaad kunnen stellen dat in de jaren 1950 en 1960, op het moment dat de scheiding tussen ingenieurs en planners het scherpst was, het verschil tussen beide tradities kan doorgetrokken worden naar hun contrasterend politiek engagement en klemtoon op een economische dan wel sociaal-ruimtelijke agenda. Deze stelling komt echter snel onder druk te staan wanneer men terug- of vooruit gaat in de tijd en bijvoorbeeld de band tussen ruimtelijke planning en private huisvestingsmaatschappijen of recente publiek-private samenwerking onder de loep neemt en, anderzijds, de sociale motieven in bijvoorbeeld spoorwegprojecten bestudeert of recente constructieve interactie tussen ingenieurs en actiegroepen analyseert.

Stad en platteland: regionalisering – eensgezindheid

In België was de spreiding van verstedelijking en werkgelegenheid over het territorium het gevolg van een bewust transport- en huisvestingsbeleid, dat werd gerealiseerd door een fijnmazig net van buurtspoorwegen sinds de negentiende eeuw, en verder gefaciliteerd door de systematische, gebiedsdekkende uitbouw van de (snel)weginfrastructuur in de periode na de Tweede Wereldoorlog.¹⁵ Dit was het resultaat van een samengaan van sociale, culturele en economische motieven en ideologieën vanuit de verschillende politieke strekkingen (katholiek, socialistisch, liberaal). Men had een half-stedelijke-half rurale vestigingswijze voor ogen die het mogelijk maakte om tegelijk de dorpsbewoners onder de kerktoren te houden, de concentratie van arbeiders in een ‘gedegenereerd’ stedelijk milieu tegen te gaan en een zeer flexibel en geografisch gespreid reservoir van arbeiders te creëren.¹⁶

De ruimtelijke wanorde en *laissez-faire* die dit in België met zich meebracht worden vaak tegengesteld aan de ordelijke Nederlandse planning. Niettemin, zo blijkt bij lezing van het boek, wordt de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en infrastructuuruitbouw ook in Nederland gekenmerkt door een sterke mate van decentralisatie en regionalisatie, die echter geconcentreerd werd in grotere en kleinere kernen. Hoewel de planners zich rond 1900 vooral richtten op volkshuisvesting en stadsuitbreiding in

worpen landschap der Zuiderzeepolders. Analyse van de betekenis van boerenerven en wegbeplantingen’, *Oase* 63 (2004) 62-77; C. Wagenaar, *Town planning in the Netherlands since 1800. Responses to enlightenment ideas and geopolitical realities* (Rotterdam 2011). Voor een lezing vanuit de technologiegeschiedenis: J.W. Schot, H.W. Lintsen en A. Rip (red.), *Technology and the making of the Netherlands. The age of contested modernization, 1890-1970* (Zutphen 2010).
 15 M. Ryckewaert, K. Theunis ‘Het lelijkste land, de mythe voorbij. Stedenbouw en verstedelijking in België sinds 1945’, *Stadsgeschiedenis* 1 (2006) 148-168; G. De Block, ‘Designing the nation. The Belgian railway project, 1830-1837’, *Technology and Culture* 52 (2011) 703-732; G. De Block en B. De Meulder, ‘Iterative modernism. The design mode of interwar engineering in Belgium’, *Transfers. Interdisciplinary Journal of Mobility Studies* 1 (2011) 97-126; G. De Block, ‘Planning rural-urban landscapes. Rails and countryside urbanization in south-west Flanders (1830-1930)’, *Landscape Research* (2014) 542-566; M. Van Acker, *From flux to frame. Designing infrastructure and shaping urbanization in Belgium* (Leuven 2014).

16 B. De Meulder e.a. ‘Patching up the Belgian Landscape’, *Oase* 52 (1999) 78-113; De Block en Polasky, ‘Light railways’.

de grotere steden, stond streekplanning (mogelijk gemaakt door de Woningwet van 1931¹⁷) in het interbellum steeds hoger op de agenda. Toussaint en Jeekel stellen dat de idee van een territoriumdekkende ontwikkeling, zowel vanuit de ruimtelijke ordening als vanuit de infrastructuurplanning, meespeelt sinds het interbellum. Het regionaliseringsconcept kende een hoge vlucht in de jaren 1960, wanneer een anti-metropolitane reflex (de vrees dat de Randstad zou aaneengroeien tot ‘oncontroleerbare toestanden’) en de wil om het welvaartsidoom in alle hoeken van het land te laten doordringen leidde tot ambitieuze plannen, zowel vanuit de hoek van de infrastructuur (Rijkswegenplannen voor dekkend wegennet vanaf 1927), als vanuit de ruimtelijke ordening.

Hoewel in het boek niet expliciet de ideologische motieven hierachter aan bod komen, stelt Bert Toussaint dat er verschillende motieven over regionalisering tegelijk speelden bij de uitbouw van het wegennet. Enerzijds was er een prioriteit voor het westen van het land (het economisch zwaartepunt), maar tegelijk was het de bedoeling om alle landsdelen te bedienen en een integrerende rol te spelen. Toussaint: ‘Dat komt ook omdat de planning van die wegen met name voor 1940 decentraal gebeurde bij Rijkswaterstaat. Dus de ingenieurs van de provinciale diensten van Rijkswaterstaat gingen zelf aan het werk, en dachten natuurlijk ook aan Eindhoven, Den Bosch en Groningen, en niet alleen de Randstad.’ Deze territoriale spreiding hing vaak meer nog samen met politieke representatie dan met economische of technische criteria. Hans Jeekel spreekt van het oude concept van ‘verdelende rechtvaardigheid’, *distributive equity*,¹⁸ dat tot op vandaag verzekerd wordt door de politieke stem van regionale kamerleden: ‘Dan moet er ineens dus ook een weg komen van Emmen naar Hoogeveen, waarvan iedereen weet dat die bij wijze van spreken maar drie boeren en vier koeien ontsluit, maar dat moet dan maar.’ Net zoals het geval was in België, werden beslissingen over stads-plattelandsverhoudingen dus genomen door een afweging van belangen tussen de verschillende politieke partijen, steden en provincies, waar de gemene deler uitkwam bij een spreidingspolitiek.

Verschillende zijden van het politieke spectrum gebruikten instrumenten als spreiding, planning en zonering inderdaad om hetzelfde resultaat van een gebalanceerd evenwicht tussen stad en platteland te bekomen. Een eerste uitgesproken motief was het vermijden sociale wantoestanden in de (socialistisch georiënteerde) steden van de Randstad door een planmatige ordening van de stadsuitbreiding nabij de steden of in nieuwe kernen. Het hoogtepunt van de ruimtelijke ordening in Nederland (tussen de jaren zestig en negentig) situeert Jeekel in stedelijk gebieden en in samenhang met volkshuisvesting, waardoor de unieke situatie ontstaat zoals in Amsterdam waar vandaag nog 60 procent van de woningen uit sociale huisvesting bestaat. Jeekel noemt deze stedelijke expansie echter in één adem met het concept ‘gebundelde deconcentratie’ en het opvangen van overbevolking in andere gebieden dan het Westen, zoals Zoetermeer, Almere en Lelystad.¹⁹

17 Initieel vormden de woningwetten de basis van de Nederlandse ruimtelijke planning. De ambities van de Woningwet van 1901, die voornamelijk gericht waren op volkshuisvesting ingebed in uitbreidingsplannen, werden stelselmatig uitgebreid in schaal (naar regio) en sectoren (werken, ontspanning, infrastructuur). Zie K. Bosma, ‘Regional planning in the Netherlands 1920-1945’, *Planning Perspectives* 2 (1990) 127-129.

18 Zie ondermeer: J. Rawls, *A theory of justice* (Oxford 1978).

19 P. Brouwer, *Van stad naar stedelijkheid: planning en planconceptie van Lelystad en Almere 1959-1974* (Rotterdam 1997).

Een tweede motief was de verspreiding van de welvaartsgroei over het platteland. Hoewel dit in het boek niet expliciet behandeld wordt, geeft Jeekel het voorbeeld van de ruimtelijke ordening en infrastructuurplanning in het (katholieke) Noord-Brabant, dat al in het interbellum streekplannen opmaakte als strategie in de omgang met de opkomende industrialisering (o.a. Philips).²⁰ Jeekel zegt hierover:

Hoewel wordt aangenomen dat ruimtelijke ordening in Nederland hoofdzakelijk een traditie is van de lager gelegen gebieden, speelde dit in Brabant ook. Als je naar het industrialisatieplan van de provincie Brabant kijkt²¹ dan zie je allemaal kleine cirkeltjes, ook rond plaatsen als Veghel, Bergen op Zoom en Steenbergen. De gedachte was dat als de welvaartsgroei gedecentraliseerd plaatsvond, dat men dan toch nog een beetje grip op die mensen hield zodat ze toch nog tot de grote wereld konden behoren in plaats van weg te gaan.

Ruilverkaveling: ingenieurs en planners versus boeren

Het streven naar regionalisering en welvaartsgroei vormde een gedeelde ambitie tussen niet alleen planners en ingenieurs, maar ook tussen de verschillende politieke partijen en belangen. Het ware conflict, aldus Jeekel, lag in deze periode echter op het gebied van de industrialisering en het grootschaliger maken van de landbouw. Ook hier blijkt dat er geen uitgesproken ideologische verschillen bestaan over hoe het platteland moet worden aangepakt. Bert Toussaint:

Het platteland werd anders benaderd dan de stad: de socialisten zijn er nooit voor geweest om het ondernemerschap in de landbouw af te schaffen. Het plan van de arbeid van de SDAP [Sociaal-Democratische Arbeiderspartij; GDB/BN] was nauw verwant aan het Belgische plan De Man,²² beiden gericht op het bestrijden van de crisis in jaren 1930, door bijvoorbeeld vervoerssysteem planmatig aan te pakken. Voor de landbouw gold dit echter niet. Men wilde de boerenstand niet aantasten, de subsidiepolitiek en de protectionistische maatregelen van de jaren dertig waren (net zoals in België) gericht op de bestaande organisatie van bedrijven.

Hoewel er ideologisch niet zoveel meningsverschil was (tussen links en rechts) over een instrument als de ruilverkaveling, ontstond er volgens Jeekel wel een conflict tussen de ruimtelijke ordening en de landinrichting naarmate de rationalisering en technologisering van de landbouw steeds groter werd:

Ik zat daar zelf tussen. Als ruraal geograaf bij het Ministerie van Landbouw heb ik die strijd helemaal meegemaakt. Er waren nog zeer veel boeren na de Tweede Wereldoorlog en het werd duidelijk dat een enorm groot deel moest afvloeien. Dit kon nog een deel gebeuren via het Industrialisatieplan, maar als je het tempo te groot maakte, kwam er opstand, zoals in 1971 in Tubbergen.²³ De boerenzonen

²⁰ J. Janssen, *Vooruit denken en verwijlen. De (re)constructie van het plattelandschap in Zuidoost-Brabant, 1920–2000* (Tilburg 2006); K. Bosma, 'Regional Planning', 125–147.

²¹ De Nota Industriespreiding, zie Janssen, *Vooruit denken*.

²² Rond het Belgische Plan De Man: A. Van Loo en F. Zampa, 'Stedenbouw en architectuur', in: A. De Vijlder e.a., *De jaren '30 in België. De massa in verleiding* (Brussel 1994).

²³ De stemming over de ruilverkavelingen in de gemeenteraad werd er gevolgd door grootschalige vernielingen.

aan de top in de landinrichtingsdienst waren daar zeer gevoelig voor, omdat ze dan hun natuurlijke bondgenoten, de grotere en de middelgrote boeren kwijtraakten. De ruimtelijke concepten die op dat moment speelden, bestonden uit het maximaal benutten van de grond, rekening houdend met de weerstand van de boeren. Op dat moment stonden hier nog geen lieve begrippen als duurzaamheid en milieu tegenover.

De schaal en de snelheid van het ruilverkavelingproces in Nederland stond hoe dan ook in sterk contrast met dat in België, waar de complexe en versnipperde eigendomsstructuur en de vrees van christen-democratische politici om te raken aan de bestaande eigendomsverhoudingen en de familiale structuur van het landbouwbedrijf de industrialisering van de sector afremde.²⁴

Milieu en landschap: herideologisering van de ruimte

Eind jaren 1960 lieten niet alleen de landbouwers van zich horen. In het boek wordt uitgebreid beschreven hoe door het opkomende milieubewustzijn vanaf de jaren zeventig de beleidsmakers werden geconfronteerd met een mondige bevolking en met een sterk groeiend areaal aan actiegroepen en nationale belangengroepen, wat leidde tot een verder uiteengroeien van infrastructuur en ruimte. In het gesprek wijten Toussaint en Jeekel de divergentie tussen planners en ingenieurs in de jaren zeventig aan het gebrek aan een sociaal discours bij de ingenieurs. Toussaint: 'Die hadden een economisch discours maar geen sociaal discours. Het economische discours schurkte in de decennia voor en na de Tweede Wereldoorlog veel dichterbij de gevestigde belangen, namelijk de uitbouw van de welvaartsstaat. Met de opkomende milieuactivisten kwamen ze enorm onder vuur te liggen. De ruimtelijke planners hadden het in eerste instantie ook lastig, maar ze bleven buiten schot omdat ze op een hoger abstractieniveau bleven.' Daarenboven reageerden planners doorgaans veel sneller in het opnemen van deze belangengroepen als partners in procesplanning. Vanaf het midden van de jaren tachtig, zo wordt geargumenteed in het boek, groeiden beide beroepsgroepen echter terug naar elkaar toe doordat bijvoorbeeld ook voor infrastructuurprojecten instrumenten ontstonden die de inbreng van belanghebbenden organiseerden. Ingenieurs en planners kwamen steeds meer op elkaars terrein en begonnen elkaars taal te spreken, met als voorlopig hoogtepunt het samengaan van VROM en V&W in één ministerie (I&M).

Vandaag staat het milieu terug weer sterk in de aandacht door het klimaatvraagstuk, echter in een periode waarin er een sterke convergentie is tussen ingenieurs en planners. Toussaint:

Voor ingenieurs zijn ook natuur en milieu belangrijk gaan worden. Dit is minder duidelijk in de hooggelegen gebieden van Nederland, maar vooral in de lagere gebieden. Veel van de natte natuur is vandaag immers gemaakt door ingenieurs, door Rijkswaterstaat en de waterschappen, door echte ingenieurs dus. Dit staat in hun

²⁴ B. Notteboom, 'Het rurale landschap in de fifties: traditie en transformatie', in: Y. Segers en L. Van Molle (red.), *Het Vlaamse platteland in de fifties* (Leuven 2012) 278-287; G. Dejongh en P. Van Windekens, *Van kleine landeigendom tot Vlaamse landmaatschappij. Vijfenzestig jaar werking op het Vlaamse platteland 1935-2001* (Brussel 2001) 75-94.

takenpakket vanaf de jaren tachtig en vooral de jaren negentig. In Rijkswaterstaat en de waterschappen werken nu ook planologen, biologen en sociale wetenschappers. Je ziet dus de convergentie terug maar tegelijk nieuwe scheidslijnen, nieuwe divergenties ontstaan met het klimaatdebat.

Waar de scheiding in de jaren zeventig zich vooral situeerde op het gebied van de disciplinaire velden, zijn deze op het moment dat de disciplinaire grenzen beginnen te vervagen, vooral expliciet op politiek vlak en in de maatschappelijke discussie. Toussaint koppelt dit aan een ‘herideologisering van de ruimte rondom energietransitie’:

Dit blijft een object van politieke beslissingen. En daarachter zitten ideologische prioriteiten en voorkeuren (...) Het discours dat daaronder zit gaat over het aanpakken van overconsumptie en het consumentisme. Dit kwam in de jaren 1960 op met de milieucritici, maar is vandaag veel groter, dramatischer en overtuigender want nu gaat het over het redden van de planeet.

Hans Jeekel spreekt zelfs over een ‘nieuwe links-rechts scheidslijn die de vraagstukken over ruimtelijke ordening de komende vijf à tien jaar gaan polariseren of in ieder geval ook ideologisch beïnvloeden, samen met het vluchtelingenvraagstuk’. Volgens Jeekel zijn we aan het einde van ‘de nieuwe Biedermeier-tijd, het einde van de relatief rustige, veilige cocon van de liberale markteconomie.’ Er ontstaan dus nieuwe scheidslijnen en debatten, en een cruciaal punt in de politieke en maatschappelijke discussie over klimaat, aldus Jeekel en Toussaint, is – naar analogie met het vluchtelingenvraagstuk – of men de wereld al dan niet laat binnenkomen. Dit heeft dus te maken met de mondige burger en een NIMBY (‘not in my backyard’)-reactie. Toussaint: ‘Stedenbouwkundigen en waterstaatsingenieurs zijn het er vandaag over eens dat klimaat een must is. Maar er ontstaat ruzie als er windmolens geplaatst worden in Drenthe of Groningen in dichtgebouwde gebieden of aan de randen van de natuur. Dat zijn echte strijdpunten rond de ruimte op dit moment.’

(Erfgoed)landschap en nieuwe natuur: oude convergenties en nieuwe conflicten

Naast klimaat is ook (erfgoed)landschap doorgedrongen in het domein van de ingenieurs. Toussaint licht toe:

Erfgoedbeleid is niet gekoppeld aan natuurbeleid, maar het zit wel in alle ruimtelijke nota’s, zoals de Nota Ruimte en de Nota Mobiliteit. Het gegeven van ‘behoud door ontwikkeling’ is overal aangeslagen.²⁵ Bij Rijkswaterstaat is dit een beetje langzaam doorgedrongen maar vandaag houden we zeer sterk rekening met de erfgoedvisie. We hebben zelfs cultuurhistorici en archeologen in dienst, en de cultuurhistorische kwaliteit is een vast onderdeel van een MER (Milieueffectenrapport). We houden ons ook heel sterk aan het verdrag van Malta, dat bepaalt dat wie in de grond gaat graven ook moet betalen voor het behoud van het archeologisch erfgoed.

²⁵ ‘Behoud door ontwikkeling’ is het motto van het Belvedere programma dat tussen 1999 en 2009 de inzet van cultuurhistorie bij ruimtelijke transformaties. Zie F. Feddes (red.), *Belvedere. Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting* (Den Haag 1999).

Dat erfgoed zo stevig op de agenda staat, is volgens Toussaint een aanwijzing dat het neoliberalisme niet volledig is doorgedrongen, maar misschien meer nog dat het een domein is waar de links-rechtstegenstelling wellicht minder meespeelt dan in het debat over het klimaat. Toussaint vult aan:

In de loop van de geschiedenis fungeerde landschap in het discours van zowel links als rechts. Denk maar aan het belang van natuur in de planning in Duitsland en Gustav Lange,²⁶ maar ook aan de jaren zestig, toen het behoud van erfgoed, samen met het natuurbehoud, een zaak van links werd. En nergens is het gevoel voor *heritage* zo sterk als in Engeland, zeg maar de bakermat van het neoliberalisme. Daar primeert het op de traditionele belangen van ingenieurs en planners: in Engeland is de ruilverkaveling nooit doorgedrongen en is er ook geen behoorlijk hoogwaterbeleid omdat de aanleg van grote dijken het landschap zou schenden.

Vandaag, op een moment dat ingenieurs en planners in Nederland elkaar vinden in een gedeelde agenda rond klimaat en landschap komt echter een oud conflict terug naar boven, namelijk dat met de landbouw. Hans Jeekel zegt hierover:

Dit heeft te maken met de tweedeling van het Nederlandse landschap waar we het voordien ook al over hadden. Kort gezegd: als het laag en nat is, dan draait het goed, als het hoog en droog is, dan draait het niet. De samenwerking tussen natuur, stedelijke gebieden en wateropgaven heeft gewerkt, maar die tussen natuur en landbouw nog niet. Te weinig boeren zijn op dit moment de ecologische kant opgegaan omdat het te weinig oplevert. Er is dus een tweedeling ontstaan, die je ook in de ecologische hoofdstructuur ziet. De meerderheid van de natuurontwikkelingslocaties liggen in het lage natte deel van het land, terwijl natuurontwikkeling op de hogere zandgronden heel moeizaam loopt.

Toussaint sluit daarbij aan: ‘Het natuurpact²⁷ dat is gesloten in 2013 tussen de boeren en de natuurorganisaties biedt een nieuw samenwerkingsmodel tussen provincies, natuurorganisaties en boeren.’ Jeekel noemt vraagstuk van het omvormen van boeren tot landschapsbeheerders een ideologisch debat. Toussaint: ‘De ontwikkeling van natuur via de Ecologische Hoofdstructuur verliep sinds de jaren negentig vrij geruisloos, stukje bij beetje.’ Het werd echter een probleem op het moment dat het kabinet kabinet-Rutte 1 (conservatief-liberale VVD / christen-democraten CDA) aan de macht was waar de rechtse PVV gedoogsteun aan verleende in 2010-2012. Toen werd het debat geïdeologiseerd, aldus Toussaint: het werd een elitair verhaal, waar de landbouwers geen enkele binding mee hadden. Veertig jaar na het debat over rationalisering en productiviteitsverhoging, tekent zich dus opnieuw een maatschappelijk debat af, namelijk over milieu versus landbouw. Dit heeft ook te maken met de inschakeling van de natuur in de belevingseconomie. Jeekel:

²⁶ Zie: C. Mauch (red.), *Nature in German history* (New York en Oxford 2004).

²⁷ Dit natuurpact valt onder de bevoegdheid van de provincies, sinds de decentralisering bevoegd voor het natuurbeleid, en heeft de bedoeling ondernemers uit de landbouw en de recreatie, de natuurbeheerders en organisaties voor soortenbescherming te responsabiliseren. Voor de volledige tekst, zie: Rijksoverheid, ‘Natuurpact ontwikkeling en beheer van natuur in Nederland’. <http://www.ipo.nl/files/3313/7949/8317/Hoofddlijnennotitie.pdf> (5 maart 2016).

Je ziet vandaag dat ook Natuurmonumenten, wat vroeger een organisatie was waar veel ecologen in zaten, steeds meer de kaart trekt van het aanbieden van de beleving met als doelgroep de vermoeide burgers die op vrijdag hun aktetas weggooien en hun rugzakje en wandelschoenen aantrekken.

Vooraf het maken van nieuwe natuur leidt tot discussie over de vraag wie deze natuur maakt, voor wie en met welk doel.²⁸ Jeekel: 'Uit de traditionele natuursector kwam ook wel weerstand tegen de nieuwe natuur. De oude generatie ecologen beschouwden de nieuwe natuur die gemaakt wordt met de bulldozer in de eerste plaats als een ingenieursoplossing.' Een artificiële ingreep die de complexiteit niet kan vatten. Natuur vormt dus een nieuwe arena waar belangen samenkomen en botsen: landbouw, groot-schalige klimaatdoelstellingen en energietransitie, de recreatiesector en het belevingsaspect, en tot slot de 'klassieke' ecologen die erg sceptisch staan tegenover de creatie van nieuwe ecosystemen.

Conclusie: Naar een balans?

Ondanks de nieuwe conflicten die zich aftekenen, eindigt het boek met een positieve blik naar de toekomst waarin de balans wordt benadrukt; een balans tussen infrastructuur en ruimte, ingenieurs en planners, decentralisatie en centralisatie en tenslotte tussen markt, burgers en belangengroepen. Al kan men de vraag stellen of het verdwijnen van de term Ruimtelijke Ordening in het nieuwe Ministerie Infrastructuur en Milieu niet eerder symptomatisch is voor het overslaan van de balans naar infrastructuur en vrije markt. Scherper gesteld: bestaat het gevaar dat we afglijden in een situatie waar achter evenwichts-concepten als 'duurzame verstedelijking', 'kwalitatieve leefomgeving' en 'participatieve planning' een gebrek aan ideologie schuil gaat?

In het boek wordt in het besluit uitgegaan van het geloof in een balans, maar is een antagonisme soms niet productiever om het innemen van ideologische posities überhaupt nog mogelijk te maken? Toussaint beaamt dat de 'ideologische verschillen langzamerhand veel kleiner en diffuser worden omdat de ruimtelijke ordening zijn ideologische veren aan het kwijtraken is. Ruimtelijke ordening gaat de taal spreken van infrastructuurordening, van economische concurrentiekracht en bereikbaarheid. En wat infrastructuurbouwers doen, die gaan leefbaarheid en milieu adopteren en die gaan meer gebiedsgericht denken.'

Toch benadrukken Toussaint en Jeekel dat de retoriek over de 'overwinning van het neoliberal wereldbeeld' moet genuanceerd worden en het conflict niet verdwenen is. De tegenstrijdige posities die zich eerder concentreerden rond de spanning tussen nationale (liberale) economische motieven en ruimte geven aan (sociale) huisvesting en buffering van bevolkingsgroei, wordt nu ingegeven vanuit 'andere, internationale urgenties: het klimaat, vluchtelingenstromen en terrorisme,' stelt Toussaint.²⁹ 'Het

²⁸ Deze discussie woedt al sinds de jaren negentig. Zie onder meer: T. Metz en T. Baart, *Nieuwe natuur. Reportages over veranderend landschap* (Amsterdam 1998); voor concepten over nieuwe natuur, zie: D. Czechowski, T. Hauck en G. Hausladen, *Revising green infrastructure. Concepts between nature and design* (Boca Raton, Fla. 2015).

²⁹ Zie het recente boek van Saskia Sassen over de hedendaagse verschuivingen en ontwrichtingen die niet meer met de klassieke categorieën te vatten zijn. S. Sassen, *Expulsions. Brutality and complexity in the global economy* (Cambridge, Mass. 2014).

ideologisch slagveld bestaat nog steeds,' besluit hij. Ook Jeekel nuanceert dat volgens hem een nieuwe periode aanbreekt die de 'hele beweging die met Thatcher is ingezet, eind jaren 80 zeg maar, waarin je het hele verhaal over de ruimtelijke ordening en volkshuisvesting moest vertellen in termen van de liberale markteconomie, in plaats van in termen van de doelstelling an sich,' sterk in vraag stelt.

Een nieuwe paradigmatische verschuiving is in de maak, voortkomend uit nieuwe conflicten. 'Een nieuwe vorm van ruimtelijke ordening komt eraan,' aldus Toussaint. De nieuwe urgenties brengen het verdelingsvraagstuk terug, en 'de grote krachten die hierbij vrijkomen (...) en de snelheid waarin dat moet gaan zet er veel druk op. Het staat niet ter discussie dat je moet plannen'. Benieuwd waar dit ons morgen naar toe brengt.

De antieke stad

Stad-plattelandsrelaties, stedelijke middengroepen en steden en staatsvorming in de Klassieke Oudheid: een overzicht*

Ter inleiding: grote debatten

De antieke stad, waarmee ik in dit essay doel op de Griekse *polis* en de Romeinse *civitas*, bestond uit een stedelijke kern (*asty, urbs*) en een omliggend agrarisch achterland (*chora, territorium*).¹ Burgers van de stad konden zowel woonachtig zijn in de stedelijke kern zelf als in het achterland, en een deel van hen, een meerderheid in kleinere steden, was zelf (land-bezittende) boer, voltijds of deeltijds. Dit gold zeker voor de rijkste burgers, de stedelijke sociale en politieke elite: deze bovenlaag bestond vrijwel uitsluitend uit grootgrondbezitters. Vanuit Grieks-Romeins standpunt bezien was er dan ook niets opmerkelijks aan de terloopse opmerking van de geograaf Strabo (actief rond het begin van onze jaartelling) dat de ‘barbaarse’ stammen in de regio rond Marseille onder Romeinse heerschappij steeds beschaafder werden, hetgeen te merken was aan het feit dat zij meer en meer kozen voor de landbouw in plaats van het krijgsbedrijf, en *dus* voor een stedelijk leven.²

Een radicaal ander discours over stedelijkheid en de relatie tussen stad en platteland vinden we terug in de Europese intellectuele traditie sinds pakweg de achttiende eeuw. ‘The great commerce of every civilized society is that carried on between the inhabitants of the town and those of the country’, schreef Adam Smith op de eerste bladzijde van Boek III van zijn *Wealth of nations*:

It consists in the exchange of rude for manufactured produce (...) The country supplies the town with the means of subsistence, and the materials of manufacture. The town repays this supply by sending back a part of the manufactured produce to the inhabitants of the country. The town, in which there neither is nor can be any reproduction of substances, may very properly be said to gain its whole wealth and subsistence from the country. We must not, however, upon this account, imagine that the gain of the town is the loss of the country. The gains of both are mutual and reciprocal.³

* Deze bijdrage is losjes gebaseerd op enkele hoofdstukken uit mijn bij Cambridge University Press te verschijnen boek *The ancient city*. Ik dank de redactie van *Stadsgeschiedenis*, en in het bijzonder Jelle Haemers, voor waardevolle opmerkingen ter verbetering van dit artikel.

1 In dit essay gebruik ik de term *civitas* als algemene aanduiding voor alle administratieve varianten van de Romeinse stad: *civitas, municipium, colonia*... Zie A.N. Sherwin-White, *The Roman citizenship* (2^e ed.; Oxford 1973) voor verdere toelichting.

2 Strabo, *Geographika*, 4.1.5.

3 Adam Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* [1776], ed. R.H. Campbell en A.S. Skinner (Oxford 1976) 376. Het idee om de tegenstelling tussen de antieke en (vroeg-)moderne Europese visies op de relatie tussen stad en platteland te illustreren aan de hand van de passages in Strabo en Adam Smith heb ik ontleend aan M.I. Finley, ‘The ancient city from Fustel de Coulanges to Max Weber and beyond’, in: Idem, *Economy and society in ancient Greece* (New York 1981) 1-23, 3.

In Smiths analyse is de stad een centrum van nijverheidsproductie en produceert het platteland voedingsmiddelen en grondstoffen. Er bestaat dus een scherpe tegenstelling tussen stad en platteland, die echter resulteert in een voor beide partijen voordelige uitwisseling van producten. Smiths opmerkingen over de voordelige uitwisselingsrelatie tussen stad en platteland staan zoals bekend aan het begin van een lange interpretatietraditie in het economisch-historisch en sociaalwetenschappelijk onderzoek, waarin het antwoord op de vraag naar de oorsprong van het kapitalisme en de Industriële Revolutie (en waarom deze fenomenen zich juist voordeden in Europa en niet elders) wordt gezocht in het unieke karakter van de middeleeuwse West-Europese stad. West-Europese middeleeuwse steden waren ‘non-feudal islands in the feudal seas’ volgens de mediëvist M.M. Postan, vrijplaatsen waar burgers zich los van feodale banden konden toeleggen op handel en nijverheid.⁴ De positieve uitwisselingsdynamiek met het platteland die zodoende ontstond leidde niet alleen tot steeds verdergaande specialisering, productie voor steeds verder weg gelegen markten en economische groei, maar stimuleerde ook de opkomst van een nieuwe sociale groep met een open, tolerante, op innovatie en welvaartsvermeerdering gerichte mentaliteit: de stedelijke bourgeoisie. Het was deze stedelijke middenklasse, met haar normen- en waardenpatroon en de instituties die zij schiep, die, in dit scenario, uiteindelijk de basis legde voor het kapitalisme en de industrialisering in Europa.

Dit *grand narrative* over het West-Europese stads-gedreven economische exceptionalisme vinden we in meer of mindere mate, en in diverse varianten, terug in het werk van de *founding fathers* van de moderne sociale wetenschappen, zoals Werner Sombart, Karl Marx en Max Weber, maar ook in het werk van beroemde twintigste-eeuwse historici zoals Henri Pirenne, de al genoemde Postan en Fernand Braudel. Hoewel het inmiddels regelmatig scherp is bekritiseerd, vormt het nog vaak de grondtoon van het economisch- en stads-historisch onderzoek naar middeleeuws en vroegmodern Europa.⁵ Een van de problemen met dit scenario, zeker voor de meer comparatief-historisch georiënteerde (stads)historicus of sociale wetenschapper, is dat middeleeuws en vroegmodern Europa zeker niet de enige sterk geurbaniseerde samenleving was in de premoderne geschiedenis. Steden zijn niet zozeer bijzonder of interessant omdat we er toevallig veel van vinden in pre-industrieel West-Europa, maar omdat we ze overal vinden, in zo ongeveer iedere complexe premoderne landbouwsamenleving.

4 M.M. Postan, *The medieval economy and society* (Harmondsworth 1975) 239.

5 Zie Finley, ‘The ancient city’ voor de betreffende citaten uit het werk van Marx, Sombart en Weber, en bediscussieëring van hun visies; H. Pirenne, *Medieval cities* (Princeton 1925); H. Pirenne, *Economic and social history of medieval Europe* (Londen 1936); Postan, *Medieval economy*; F. Braudel, *The structures of everyday life. The limits of the possible. Civilization and capitalism 15th-18th century vol. 1.* (New York 1981) 479. Voor een krachtig statement betreffende de veronderstelde positieve bijdrage van de stedelijke bourgeoisie aan het Europese economische moderniseringsproces zie: C.M. Cipolla, *Before the Industrial Revolution. European society and economy 1000-1700* (3^e druk; New York en Londen 1994) 120-122; zie ook: P. Clark, *European cities and towns 400-2000* (Oxford 2009) 13: ‘This book will contend that from the high Middle Ages cities have been an essential driving force in European transformation.’ Clark noemt de Europese steden ‘crucibles for new ideas’, en legt de nadruk op hun ‘creative milieu’ en de ‘relative openness of the [urban] social order.’ Voor kritiek zie bijvoorbeeld: R.J. Holton, *Cities, capitalism and civilization* (Londen 1986) 11, die het ‘steden-en-middenklasse’-verklaringsmodel omschreef als een ‘ex post facto folk myth of the modern western bourgeoisie and its urbanist intellectuals.’ Alternatieve verklaringen voor de ‘Rise of the West’ worden onder andere geboden door: R. Brenner, ‘Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe’, *Past & Present* 70 (1976) 30-75 (agrarische klassenverhoudingen) en E.A. Wrigley, *Continuity, chance and change. The character of the Industrial Revolution in England* (Cambridge 1990) (rol van fossiele brandstoffen).

Comparatief georiënteerde economen en sociologen zoals Karl Bücher en Max Weber waren zich hier uiteraard scherp van bewust, waarbij zij vooral de Grieks-Romeinse Oudheid, zogezegd de bakermat van de westerse cultuur, in gedachten hadden.⁶ Klassiek Griekenland, de Hellenistische koninkrijken en het Romeinse rijk waren naar premoderne maatstaven inderdaad sterk geurbaniseerd.⁷

De sterke mate van urbanisatie in de Oudheid vormde (en vormt) natuurlijk een analytisch probleem voor de aanhangers van de stadsgerichte verklaring van de Europese *Sonderweg*. Indien verstedelijking zo'n belangrijke voorwaarde was voor het ontstaan van kapitalisme en industrialisering, waarom was er in de Oudheid dan geen kapitalisme ontstaan? Waarom was er geen Romeinse Industriële Revolutie geweest? De oplossing lag voor de hand, beredeneerde Weber: de middeleeuwse en vroegmoderne Europese stad was uniek, en de kenmerken die haar uniek maakten ontbraken simpelweg in de antieke stad. Hoewel zoals bekend volgens Weber de kapitalistische mentaliteit sterk verbonden was met de protestantse ethiek, zocht hij de oorsprong van de Europese commerciële economie, de basis van datzelfde kapitalisme, toch vooral in de middeleeuwse stads-plattelandsrelaties. De middeleeuwse stad was een productiestad, die voor de voedingswaren en grondstoffen geleverd door het platteland 'betaalde' met stedelijke nijverheidsproducten. Antieke steden daarentegen waren 'consumptiesteden', die het agrarisch surplus naar zich toe wisten te trekken op basis van extra-economisch claims, dat wil zeggen als pachten en belastingen, zonder daar nijverheidsproducten voor in ruil te leveren. In oorsprong, stelde Weber, was de antieke stad een politieke associatie van boerenkrijgers, wier lidmaatschap (burgerschap) gebaseerd was op hun bezit van land in het territorium van de gemeenschap. Ook na de latere incorporatie van landloze inwoners (*thetes*, proletariërs) als burgers bleef

6 Voor de visie van Bücher (1847-1930), een econoom behorende tot de Duitse Historische School, op het economische leven in de Klassieke Oudheid, en de kritiek daarop van contemporaine oudhistorici, zie M.I. Finley (red.), *The Bücher-Meyer controversy* (New York 1979); voor Weber zie: Max Weber, 'Agrarverhältnisse im Altertum', in: Marianne Weber (red.), *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (Tübingen 1924), 1-288 en Max Weber, 'Der Stadt', *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 47 (1921) 621-772, later opgenomen in: *Wirtschaft und Gesellschaft* (4^e druk.; Tübingen 1956) 735-822.

7 Volgens recente 'guesstimates' woonden er in de vierde eeuw v.C. (Klassieke periode) zo'n 5 tot 7,5 miljoen Grieken verspreid over zo'n 1000 poleis doorheen het Middellandse zeegebied en rond de Zwarte Zee, en zou ruwweg de helft van die Griekse populatie woonachtig geweest zijn in de stedelijke kernen van de poleis. Een flink deel van dergelijke 'stadsbewoners', zeker in de kleinere poleis, bestond echter uit binnen de stadsmuren woonachtige boeren. Poleis met stedelijke kernen van 100.000 inwoners of meer zouden op zich laten wachten tot de Hellenistische periode (de stad Athene – dat wil zeggen alleen de stedelijke kern Athene zelf, zonder het uitgebreide Attische territorium en zonder Piraeus – had waarschijnlijk zo'n 40.000 inwoners rond 430 v.C.). In Italië gedurende de vroege Romeinse Keizertijd woonde wellicht zo'n 20% van de bevolking in steden, de stad Rome niet meegeteld. De stad Rome zelf telde vermoedelijk meer dan 1 miljoen inwoners ten tijde van keizer Augustus, en in het hele Rijk woonde wellicht zo'n 5% van de bevolking in steden van 100.000 inwoners of meer. Zie M.H. Hansen en T.H. Nielsen, *An inventory of archaic and classical poleis* (Oxford 2004); M.H. Hansen, *Polis: an introduction to the ancient Greek city-state* (Oxford 2006) 82-83; I. Morris, 'The growth of Greek cities in the first millennium BC', in: G.R. Storey (red.), *Urbanism in the preindustrial world: cross-cultural approaches* (Tuscaloosa 2006) 26-51; K. Hopkins, *Conquerors and slaves. Sociological studies in Roman history vol. 1* (Cambridge 1978) 68-69, 96-98; W.M. Jongman, 'The Roman economy: from cities to Empire', in L. de Blois en J. Rich (red.), *The transformation of economic life under the Roman Empire* (Amsterdam 2002) 28-47; aan de Universiteit Leiden loopt momenteel een ERC project onder leiding van Luuk de Ligt, *An empire of 2000 cities. Urban networks and economic integration in the Roman Empire*, dat tot doel heeft om het aantal steden en de structuur van de stedelijke netwerken in het Romeinse Rijk zo nauwkeurig mogelijk in kaart te brengen, zie: <http://www.universiteitleiden.nl/en/research/research-projects/humanities/an-empire-of-2000-cities-urban-networks-and-economic-integration-in-the-roman-empire>.

de antieke stad sterk agrarisch van karakter: antieke nijverheidsproductie was kleinschalig, en vooral bedoeld voor interne stedelijke consumptie. De aanwezigheid van een overvloedig arbeidspotentieel in de vorm van slaven verhinderde de ontwikkeling van een markt voor vrije arbeid en van een klasse van vrije handelaars en ambachtsslui georganiseerd in gilden. De Grieks-Romeinse stad was en bleef vooral een politieke gemeenschap, en de antieke stadsburger was een *homo politicus*, geen *homo economicus*, zoals zijn middeleeuws-Europese tegenhanger.⁸

Webers denken heeft een sterke impact gehad op de geschiedschrijving over de Griekse en Romeinse Oudheid, en dat kwam vooral doordat zijn visie op de antieke stad een zeer grote invloed had op de ideeën van wellicht de bekendste oudhistoricus van de twintigste eeuw, de Cambridge hoogleraar Sir Moses Finley. Finley leende van Weber de idee van de antieke stad als consumptiestad, maar ontwikkelde het model verder en maakte het tot de kern van een veel breder model van de antieke (Grieks-Romeinse) economie.

Volgens Finley leidde het sterke verband dat er in de Oudheid bestond tussen landbezit en burgerschap tot de ontwikkeling van een zeer anti-commerciële mentaliteit, vooral onder de burger-elite van de Griekse en Romeinse steden, hetgeen ervoor zorgde dat zij, de meest kapitaalkrachtige bevolkingsgroep in de antieke wereld, hun riantie agrarische inkomens niet gebruikten voor productiviteitsverhogende investeringen in nijverheid en handel (noch in de landbouw trouwens). Deze mentaliteit, alsook het wijdverbreide ideaal van de zelfvoorzienende burger-boer, zorgde ervoor dat handel en manufactuur vooral het domein bleven van armere, sociaal gemarginaliseerde en politiek onmondige groepen zoals slaven, vrijgelatenen en inwonende vreemdelingen, en de occasionele armere burgers. Het gevolg was, volgens Finley, dat er geen commerciële middenklasse ontstond in antieke steden en dat handel en nijverheid vrij kleinschalig en vooral lokaal van karakter bleven. Dezelfde ideologie was ook de oorzaak van de moeilijke ontwikkeling van markten voor land (landbezit was enkel voorbehouden aan burgers), arbeid (werken voor iemand anders werd sterk geassocieerd met slavernij) en kapitaal (rentedragende leningen tussen burgers onderling waren moreel verdacht, en de meeste leningen die er werden aangegaan waren dienden consumptieve, geen productieve, doelen). De sociale structuur van de antieke stad, en de mentaliteit en idealen die daarmee waren verbonden, vormden, aldus Finley, een directe en onoverkomelijke blokkade voor de ontwikkeling van een commercieel en industrieel kapitalisme naar later Europees model.⁹

Finleys model van de antieke stad en haar rol in de antieke economie heeft tot vandaag grote invloed op de debatten onder oudhistorici en klassiek archeologen. De receptie van zijn ideeën was echter overwegend kritisch, en er vallen in die kritiek grofweg twee stromingen te onderscheiden.¹⁰ Finley baseerde zijn model vooral op (een

8 Goede overzichten van Webers visie op de antieke stad zijn te vinden in: Finley, 'Ancient city' en J. Martin, 'Der Verlust der Stadt', in: Ch. Meier (red.), *Die Okzidentale Stadt nach Max Weber. Zum Problem der Zugehörigkeit in Antike und Mittelalter* (München 1994) 95-114.

9 M.I. Finley, *The ancient economy*, ed. I. Morris (Berkeley 1999; eerdere edities 1973, 1985); Finley, 'Ancient city'.

10 Verscheidene belangrijke en representatieve bijdragen aan het post-Finley debat zijn gebundeld in: W. Scheidel en S. von Reden (red.) *The ancient economy* (New York 2002), zie pp. 272-278 voor een uitgebreid bibliografisch overzicht. Zie verder ook: W. Scheidel, I. Morris en R. Saller, 'Introduction', in: Idem (red.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World* (Cambridge 2007) 1-12.

aantal goedgekozen) literaire bronnen, zoals onder meer Xenofons *Oeconomicus* en Cicero's *De Officiis*, geschreven door en voor leden van de stedelijke elite, omdat deze de beste illustratie vormden van de anti-commerciële en anti-productieve mentaliteit van de antieke burgerelite die volgens hem ten grondslag lag aan het specifieke karakter van de antieke stad en de antieke economie. Critici verweten hem dat hij vrijwel volledig voorbijging aan de grote hoeveelheden bewaard gebleven documentaire bronnen (de honderdduizenden Griekse en Romeinse inscripties op steen en brons, de talloze papyri bewaard uit Hellenistisch en Romeins Egypte, de grote aantallen Griekse en Romeinse munten) en vooral ook aan het archeologisch materiaal. Uit deze bronnen bleek volgens hen dat de antieke stedelijke nijverheid en handel veel gesofisticeerder en economisch van veel groter belang waren geweest dan Finley aannam. Onderzoekers die dergelijke kritiek geven staan vaak ook heel negatief tegenover Finleys karakterisering van antieke steden als 'consumer cities', en sommigen formuleerden eigen alternatieven, bijvoorbeeld 'the service city' (zie *infra*).¹¹

Een tweede vorm van respons op het Finley-model bestond vooral uit twijfel aan de status van 'de stad' als voornaamste verklarende variabele in de analyse van de Griekse en Romeinse economie en maatschappij. Onderzoekers wijzen steeds vaker op het belang van sub-stedelijke instituties, zoals religieuze genootschappen, beroepsverenigingen en associaties allerhande, of supra-stedelijke netwerken (*koina, ethne, concilia*) voor een goed begrip van de antieke samenleving.¹² Sommige economisch-historici, bijvoorbeeld, stellen dat de Romeinse economie het best op het niveau van het Rijk als geheel geanalyseerd kan worden, en zij achten een vergelijking van Rome met premodern China of Mogol India inzichtelijker dan een vergelijking met de in talrijke poleis versnipperde Griekse wereld uit de Klassieke periode.¹³ De analytische waarde van de stad als variabele raakt nog verder afgekalfd in ecologisch-historisch geïnspireerde analyses, waarin steden zelfs beschouwd worden als 'epiphenomena'.¹⁴ Tenslotte is recent gesteld dat de grote aandacht die in het oudhistorisch en klassiek-archeologisch onderzoek uitgaat naar de Griekse polis het resultaat is van een Eurocentrisch denkkader: de vanuit deze kritiek buitensporig geachte aandacht voor de polis zou voortvloeien uit de nog steeds courante visie dat de Griekse stad *de* bron vormt van de westerse (Europese) cultuur, met verwaarlozing van andere aspecten van de Griekse geschiedenis tot gevolg.¹⁵

11 D. Engels, *Roman Corinth. An alternative model for the classical city* (Chicago 1990); in het algemeen zie D.J. Mattingly en J. Salmon (red.), *Economies beyond agriculture in the classical world* (Londen en New York 2001); H.M. Parkins en C.J. Smith (red.), *Trade, traders and the ancient city* (Londen 1998); H.M. Parkins (red.), *Roman urbanism: beyond the consumer city* (Londen en New York 1997); T.J. Cornell en K. Lomas (red.), *Urban society in Roman Italy* (Londen 1995); J. Rich en A. Wallace-Hadrill (red.), *City and country in the ancient world* (Londen en New York 1991). Voor een gesofisticeerde analyse van de economie van een antieke stad juist in termen van Finleys 'consumer city'-model (maar met behulp van moderne economische theorie) zie: W. Jongman, *The economy and society of Pompeii* (Amsterdam 1988).

12 Zie bijvoorbeeld: E. Mackil, *Creating a common polity. Religion, economy, and politics in the making of the Greek koinon* (Berkeley, Los Angeles en Londen 2013); C. Morgan, *Early Greek states beyond the polis* (Londen en New York 2003); K. Verboven, 'The associative order. Status and ethos among Roman businessmen in Late Republic and Early Empire', *Athenaem* 95 (2007) 861-893; N.F. Jones, *The associations of Classical Athens: the response to democracy* (Oxford 1999); O.M. van Nijf, *The civic world of professional associations in the Roman east* (Amsterdam 1997).

13 Zie bijvoorbeeld P.F. Bang, *The Roman bazaar. A comparative study of trade and markets in a tributary empire* (Cambridge 2008) voor een vergelijking met het Mogol rijk; W. Scheidel (red.), *Rome and China. Comparative perspectives on ancient world empires* (Oxford 2009) en Idem (red.) *State power in ancient China & Rome* (Oxford 2015).

14 P. Horden en N. Purcell, *The corrupting sea. A study of Mediterranean history* (Oxford 2000) 90.

15 K. Vlassopoulos, *Unthinking the Greek polis. Ancient Greek history beyond Eurocentrism* (Cambridge 2007).

What is to be done? Nu, vooropgesteld dient te worden dat bovengenoemde onderzoeks-pistes allemaal op zichzelf legitiem zijn; echter, kritiek op Finleys model van de antieke stad en/of aandacht voor sub- of supra-stedelijke instituties en fenomenen impliceert *niet* dat de stad op zichzelf een verwaarloosbare factor is. Er valt voor te pleiten dat de terechte aandacht voor sub-stedelijke instellingen zoals genootschappen en associaties zelf deel uitmaakt (of zou moeten uitmaken) van de antieke stadsgeschiedenis, in de zin dat de onderzoeksresultaten altijd in het bredere kader van de antieke stedelijke samenleving dienen te worden geplaatst (zie *infra*), en hetzelfde geldt *mutatis mutandis* voor de studie van supra-stedelijke structuren zoals stedenbonden. Steden waren centra van Griekse en Romeinse politiek, cultuur, en het economisch leven, en de in het geval van de Hellenistische koninkrijken en het Romeinse Rijk terechte aandacht voor analyse op rijksniveau dient niet ten nadele te zijn van aandacht voor de steden, zeker niet in het geval van het zeer gedecentraliseerde Romeinse Rijk ten tijde van het Principaat, dat sterk leunde op de provinciale stedelijke elites. Gezien de omvangrijke ecologische voetafdruk van steden veroorzaakt door hun grote en voortdurende behoefte aan voedsel, water, brandstof, kleding, bouw materiaal, en de vervuiling en proliferatie van infectieziekten die vooral in een premoderne context gepaard gaan met sterke bevolkingsconcentraties, lijkt een verwaarlozing van de stad als ecologische factor bovendien eerder buitenissig. Tenslotte is er niets Eurocentrisch aan een poging om tot een zo duidelijk mogelijke karakterisering te komen van de typische kenmerken van de antieke Griekse en Romeinse stad, zeker niet wanneer dit gebeurt ten behoeve van comparatief-historische analyse van de betekenis van steden in diverse premoderne (en moderne) samenlevingen. Dit is dan ook precies wat ik, in kort bestek, in het vervolg van dit artikel wil doen. Om de relatieve eigenheid van de antieke stad te illustreren richt ik mij op een drietal aspecten die naar mijn idee wellicht het meest relevant zijn voor stadshistorici van andere perioden in de (Europese) geschiedenis – te weten: stad en platteland, de stedelijke sociale structuur, en stad en staat(svorming) – dit ten nadele van andere, wellicht even relevante, en zeker even interessante onderwerpen zoals stedelijke cultuur en religie en stedelijke ruimte of stedelijk landschap (*cityscape*). Echter, juist de debatten betreffende deze drie aspecten van de antieke stad zijn sterk comparatief-historisch van karakter en daarom wellicht het meest interessant voor lezers van *Stadsgeschiedenis*.

Stad en platteland

Hoe zat het nu precies met de relatie tussen stad en platteland in de Oudheid? Omdat de politieke elite van Griekse en Romeinse steden bestond uit grootgrondbezitters (en een flink deel van de burgers vaak ook land bezat) was de economische en politiek-juridische controle van de stedelijke kern over het rurale territorium groot, en zoals boven geschetst vormde dit gegeven de basis voor de karakterisering van antieke steden als consumptie-steden door Weber en Finley. Vooral Finley verbond de notie van de ‘consumer city’ in sterke mate met de idee van een relatief statische en weinig gecommmercialiseerde stedelijke economie (in vergelijking met steden in middeleeuwen en vroegmodern Europa), een visie die door Finleys academische tegenstanders vaak ‘primitivisme’ werd genoemd (tegenover hun eigen ‘modernisme’). Finley had nooit ontkend dat er uitzonderingen bestonden op zijn model: niet *elke* antieke stad was

een consumptiestad (denk bijvoorbeeld aan havensteden die functioneerden als ‘ports of trade’). Het consumptiestad-model is een sociaalwetenschappelijk model, een ideaaltype, en is dus per definitie niet in staat de werkelijkheid in al zijn complexiteit te vatten. Dergelijke nuance ging echter verloren in de furore van het debat. De kritiek was (en is) zoals gezegd vooral empirisch: gebruikmakend van vooral documentaire en archeologische bronnen wezen onderzoekers op de rijkdom die sommige vrijgelatenen en inwonende vreemdelingen en ook burgers konden verwerven in handel, nijverheid en financiële dienstverlening, op de stille betrokkenheid van elitefamilies bij de handel, via stromannen (slaven of vrijgelatenen), op gespecialiseerde agrarische productie voor de markt, enzovoort.¹⁶ Andere geleerden ontwikkelden eigen, alternatieve modellen van de antieke stad, zoals bijvoorbeeld de ‘service city’, geïntroduceerd door Donald Engels in zijn studie van Romeins Corinthe, waarin de stad wordt voorgesteld als een facilitator van vooral de zeehandel, een rol waaraan een flink inkomen onttrokken kon worden. Franse onderzoekers, met name Philippe Leveau, formuleerden het model van de ‘cité organisatrice’, de stad als organisator van agrarische productie, als stimulator van innovatie en als centrum voor herverdeling van ruraal surplus. Vanuit archeologische hoek werd zelfs de aanwezigheid van daadwerkelijke ‘producer cities’ beargumenteerd, vooral voor Romeins Noord-Afrika.¹⁷

Veel van de kritiek op het consumptiestad-model is echter op effectieve wijze weerlegd door Paul Erdkamp in een artikel van enkele jaren geleden. Hij richt zich daarbij specifiek op de Romeinse stad, maar zijn analyse is mijns inziens *grosso modo* ook van toepassing op de Griekse polis.¹⁸ Erdkamp stelt vast dat de meeste kritiek op het consumptiestad-model niet zozeer het model zelf betreft als wel de door Finley eraan verbonden notie van een statische, relatief weinig commerciële stedelijke economie met kleinschalige handel- en nijverheidssectoren, waarin vooral weinig draagkrachtige sociale groepen met een lage status actief waren. Er is echter, benadrukt Erdkamp, geen enkele *a priori* reden waarom een stad die voldoet aan de kenmerken van het consumptiestad-model *per se* een weinig gecommmercialiseerde economie zou moeten hebben, met kleinschalige handel en nijverheid. De meeste kritiek op het consumptiestad-model is dan ook naast de kwestie, en betreft eerder Finleys specifieke, in Erdkamps ogen ongerechtvaardigde, invulling ervan. Het consumptiestad-model is in essentie een modellering van de economische relatie tussen stad en platteland, of preciezer, tussen de voedsel- (en grondstoffen-) producerende agrarische sector (die vanzelfsprekend

16 Zie bijvoorbeeld: E.E. Cohen, *Athenian economy and society. A banking perspective* (Princeton 1992); R. Osborne, ‘Pride and prejudice, sense and subsistence. Exchange and society in the Greek city’, in: Rich en Wallace-Hadrill (red.), *City and country*, 119-145; H.W. Pleket, ‘Urban elites and the economy in the Greek cities of the Roman empire’, *Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte* 3 (1984) 3-36; J.H. D’Arms, *Commerce and social standing in ancient Rome* (Cambridge, Mass. 1981); zie: W. Broekaert, *Navicularii & negotiantes: prosopografisch onderzoek naar de Romeinse handelaars en de organisatie van handel en transport tijdens de Keizertijd* (Onuitgegeven Doctoraatsproefschrift UGent 2010) voor grondige discussie.

17 Engels, *Roman Corinth*; Ph. Leveau, ‘La ville antique et l’organisation de l’espace rurale: villa, ville, village’, *Annales ESC* 4 (1983) 920-942; voor discussie zie: C.R. Whittaker, ‘Do theories of the ancient city matter?’, in: Cornell en Lomas (red.), *Urban society in Roman Italy*, 9-26 en Idem, ‘The consumer city revisited. The *vicus* and the city’, *Journal of Roman Archaeology* 3 (1990) 110-118; D. J. Mattingly e.a., ‘Leptiminus (Tunisia): a “producer” city?’, in: Mattingly and Salmon (red.), *Economies beyond agriculture*, 66-89.

18 P. Erdkamp, ‘Beyond the limits of the “consumer city”. A model of the urban and rural economy in the Roman world’, *Historia* 50 (2001) 332-356; zie ook Idem, ‘Urbanism’, in: W. Scheidel (red.), *The Cambridge companion to the Roman Economy* (Cambridge 2012) 241-265.

vooral op het platteland te lokaliseren is) en de niet-voedsel-producerende sectoren (die meestal vooral in de stad te vinden zijn). Indien de relatie tussen deze sectoren niet wederkerig is, in de zin dat de niet-voedsel-producerende sectoren hun producten niet ‘teruggeven’ in ruil voor de voedingsmiddelen en grondstoffen die ze onttrekken aan de voedselproducerende agrarische sector, dan is er sprake van een stad-plattelandsrelatie volgens het consumptiestad-model. Als er wel wederkerigheid is tussen de sectoren, dan is het gerechtvaardigd om te spreken van een productiestad-model. De stedelijke nijverheids- en dienstenproductie is in het consumptie-stad model een functie van het inkomen dat de stedelijke elite van grootgrondbezitters en de burger-boeren verkregen uit hun agrarische bezittingen en activiteiten en dat zij spendeerden in de stad. Gezien de grote koopkracht van de rijke elitehuishoudens, hun *conspicuous consumption*, en het feit dat ambachtsslui, handelaars en dienstverleners zelf hun aldus verworven inkomen weer uitgaven in de stad om in hun eigen behoeften te voorzien, stond niets de formering van competitieve markten voor nijverheidsproducten en diensten in de weg, markten waarin zelfs aanzienlijke rijkdommen konden worden verworven (investering in nijverheidsproductie door elites via stromannen was slechts een meer directe injectie van agrarisch verworven inkomen in stedelijke productie). Gespecialiseerde productie kon bloeien, en gespecialiseerde producten konden worden geëxporteerd naar andere stedelijke markten, zodat consumptiesteden deel konden gaan uitmaken van grotere commerciële netwerken. In deze herformulering, ontdaan van Finleys minimalistische aankleding, is het consumptiestad-model vrijwel volledig compatibel met het beeld van florierende handel en nijverheidsproductie dat interpretatie van inscripties, papyri, munten en archeologische data lijkt op te leveren.

Een ander aspect van Finleys interpretatie van het ‘consumer city’-model, namelijk de gelijkstelling van kleinschalige productie in de nijverheid met relatieve onderontwikkeling van deze sector, snijdt eveneens weinig hout. Productie-eenheden in de antieke stedelijke handels- diensten- en ambachtssectoren waren inderdaad meestal relatief kleinschalig: het workshop-model prevaleerde, en meer grootschalige fabrieksmatige productie kwam nauwelijks voor. Echter, schijn bedriegt hier: de ambachtelijke productie was van hoge kwaliteit, zeer gespecialiseerd, en de geaggregeerde productie binnen de stedelijke nijverheid was zelfs in kleinere steden vaak van indrukwekkende omvang.¹⁹

Steden die voldoen aan de kenmerken van de ‘consumer city’ waren niet beperkt tot de Oudheid, net zoals ook de Griekse en Romeinse wereld wel enkele ‘producer cities’ kende. Echter, indien de meeste antieke steden consumptiesteden waren in de zin van Erdkamps herformulering van het model – en daar lijkt het toch op gezien de

19 Zie: E.M. Harris, ‘Workshop, marketplace and household. The nature of technical specialization in classical Athens and its influence on economy and society’, in: P. Cartledge, E.E. Cohen en L. Foxhall (red.), *Money, labour and land: approaches to the economies of ancient Greece* (Londen en New York 2002) 67-99; M. Flohr, *The world of the fullo. Work, economy, and society in Roman Italy* (Oxford 2013); W. Broekaert en A. Zuiderhoek, ‘Industries and services’, in: P. Erdkamp (red.), *The Cambridge companion to Ancient Rome* (Cambridge 2013) 317-335; C. Holleran, *Shopping in ancient Rome. The retail trade in the Late Republic and the Principate* (Oxford 2012); C. Hawkins, ‘Manufacturing’, in: Scheidel (red.), *Cambridge companion Roman Economy*, 175-194; K. Ruffing, *Die berufliche Spezialisierung in Handel und Handwerk. Untersuchungen zu ihrer Entwicklung und zu ihren Bedingungen in der römischen Kaiserzeit im östlichen Mittelmeerraum auf der Grundlage griechischer Inschriften und Papyri* (Rahden 2008); A. MacMahon en J. Price (red.), *Roman working lives and urban living* (Oxford 2005); S.R. Joshel, *Work, identity, and legal status at Rome. A study of the occupational inscriptions* (Norman 1992).

overwegend uit de landbouw afkomstige inkomens van de antieke stedelijke elites (en, in veel steden, van een behoorlijk deel van de gewone burgerij) – dan is dat comparatief-historisch gesproken natuurlijk een belangrijke conclusie over de aard van stad-plattelelandsrelaties in de Klassieke Oudheid, en zijn we hier ongetwijfeld een basiskenmerk van ‘de antieke stad’ op het spoor.

Sociale structuur

Net zoals steden in andere culturen was de antieke stad een verzameling van diverse (sociaal, juridisch en/of politiek gedefinieerde) groepen: burgers, inwonende vreemdelingen, vrijgelaten slaven (die in Griekse poleis de status van inwonende vreemdeling verkregen, en in Romeinse steden een gekwalificeerde vorm van burgerrecht), slaven, en vaak nog enkele andere, minder duidelijk afgelijnde categorieën. Sommige leden van deze groepen waren rijk (er waren zeker ook slaven, bijvoorbeeld in elitehuishoudens, die in grote welstand leefden), andere armer. Zaten daar echter nog mensen ‘tussenin’? Gezien de grote aandacht in het onderzoek naar steden in middeleeuws en vroegmodern Europa voor de stedelijke ‘middenklasse’, en de belangrijke historische rol die veel onderzoekers deze ‘bourgeoisie’ traditioneel hebben toegedicht (zie *supra*), is de vraag natuurlijk gerechtvaardigd of we een dergelijke groep ook vinden in Griekse en Romeinse steden. Weber en Finley zouden deze vraag zeker ontkennend hebben beantwoord, zoals we reeds zagen, maar net als in het geval van het consumptiestad-model doet recent onderzoek vermoeden dat de kwestie wellicht complexer is dan hun analyses suggereren.

Verscheidene oudhistorici hebben gepleit voor het bestaan van een stedelijke bourgeoisie in de Oudheid. A.H.M. Jones, Victor Ehrenberg en Edward Cohen meenden een dergelijk stratum te kunnen onderscheiden in Klassiek Athene. Michael Rostovtzeff maakte een veronderstelde ‘city bourgeoisie’ tot een centrale actor in zijn beroemde economische en sociale geschiedenissen van de Hellenistische wereld en het Romeinse Rijk, en zeer recent heeft Emanuel Mayer nog eens betoogd dat er vanaf de Late Republiek en in de Keizertijd een duidelijke middenklasse onderscheiden kan worden in Romeinse steden, met zijn eigen specifieke culturele voorkeuren en levensstijl.²⁰

Het voornaamste probleem met al deze analyses, en dit komt ook telkens weer duidelijk naar voren in de respons van andere oudhistorici, is dat ‘de middenklasse’ die erin wordt onderscheiden steeds een artificieel, door de auteur geconstrueerd amalgaam is van individuen binnen ruwweg hetzelfde welvaartsspectrum, die echter behoorden tot verschillende sociaal-juridische groepen, namelijk vrijgelatenen en vrijgeborenen, burgers en niet-burgers, en, in het geval van Rostovtzeff en Mayer, urbane professionals (winkeliers, dienstverleners, ambachtslui) en personen uit (de lagere echelons van) de stedelijke elite; individuen, ook, met een zeer verscheiden economische achtergrond (landbouw, diensten, nijverheid, handel).²¹ Het is zeer de vraag of het samenbrengen

20 A.H.M. Jones, *Athenian democracy* (Oxford 1957); V. Ehrenberg, *The people of Aristophanes. A sociology of old Attic comedy* (3^e druk.; New York 1962) 113-164, met name 152-154, 161-162; Cohen, *Athenian economy and society*, 87-88; M. Rostovtzeff, *The social and economic history of the Hellenistic world I-III* (Oxford 1941); Idem, *The social and economic history of the Roman empire I-II* (2^e ed., Oxford 1957); E. Mayer, *The ancient middle classes. Urban life and aesthetics in the Roman empire, 100 BCE-250 CE* (Cambridge, Mass. en Londen 2012).

21 Kritiek op Rostovtzeff: M. Reinhold, ‘Historian of the classical world: a critique of Rostovtzeff’, in Idem, *Studies in classical history and society* (Oxford 2002) 82-100; kritiek op Mayer: A. Wallace-Hadrill, ‘Trying to define and identify the Roman “middle classes”’, *Journal of Roman Archaeology* 26 (2013) 605-609.

van een zo diverse populatie onder de noemer ‘middenklasse’ of ‘bourgeoisie’ ons analytisch veel verder helpt. In feite kunnen we beamen, met Weber en Finley, dat er in antieke steden geen middenklasse of bourgeoisie naar later Europees model te vinden was. Dit betekent echter niet, zoals veel oudhistorici lange tijd hebben betoogd, dat er in antieke steden ook geen *middengroepen* waren.²² Die waren er zeker, en hun rol in, en impact op, de antieke stedelijke samenleving is in het onderzoek van de laatste decennia steeds duidelijker naar voren gekomen.

Recent geformuleerde (maar zeker niet onomstreden) scenario's van lichte *per capita* economische groei en een geleidelijke verhoging van de gemiddelde levensstandaard in de Griekse poleis gedurende de periode 800-300 v.C. (Archaische en Klassieke tijd) laten ruimte voor de ontwikkeling van stedelijke middengroepen, die volgens schattingen tijdens de vierde eeuw v.C. wellicht zo'n 20 procent van de totale Griekse polis-bevolking omvatten, en in het grote en welvarende Athene wellicht zo'n 40-60 procent. Voor de duidelijkheid, het gaat hier om een sociaaleconomisch zeer divers stratum bestaande uit burgers en hun vrouwen en kinderen, inwonende vreemdelingen en hun vrouwen en kinderen en slaven, met een inkomen van minimaal tweeënhalf tot maximaal tien keer het bestaansminimum.²³ Voor de Romeinse Keizertijd is geschat dat wellicht een tiende van de totale bevolking, urbaan en ruraal, bestond uit middengroepen, die echter wel ongeveer een vijfde van het totale bruto rijksinkomen vertegenwoordigden: evenveel als de elite (senatoren, ridders en leden van stadsraden tezamen), die echter natuurlijk maar een heel klein percentage van de bevolking uitmaakte.²⁴

Veel onderzoek is er de laatste jaren ook verricht naar wat wel de meest duidelijke institutionele manifestatie lijkt van dergelijke middengroepen in de steden, namelijk de talloze genootschappen en verenigingen die opduiken in de Griekse steden gedurende de Hellenistische periode maar vooral tijdens de eerste eeuwen van de Romeinse Keizertijd, in zowel de steden van het Griekstalige oosten van het Rijk als in die in het Latijnse westen.²⁵ Dergelijke verenigingen, die in het Grieks vele verschillende benamingen hadden maar door de Romeinen vaak *collegia* werden genoemd, konden bestaan uit bijvoorbeeld vereerders van dezelfde godheid, of beoefenaars van hetzelfde beroep (professionele associaties), waarbij echter vermeld moet worden dat aspecten van cultus en sociabiliteit, en vooral ook *commensality* (samen eten en drinken) kenmerken waren van vrijwel al dergelijke verenigingen.²⁶ Verenigingen hadden hun eigen reglement en schatkist, en vaak moest er lidgeld betaald worden. Hun interne bestuur

22 De belangrijkste vertegenwoordiger van het traditionele dichotome (massa vs. elite) model van de antieke samenleving is, voor de Romeinse periode, G. Alföldi, *Römische Sozialgeschichte* (Wiesbaden 1984).

23 I. Morris, 'Economic growth in ancient Greece', *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 160 (2004) 709-742; J. Ober, 'Wealthy Hellas', *Transactions of the American Philological Association* 140 (2010) 231-286 en Idem, *The rise and fall of Classical Greece* (Princeton 2015).

24 W. Scheidel en S.J. Friesen, 'The size of the economy and the distribution of income in the Roman empire', *Journal of Roman Studies* 99 (2009) 61-91; zie ook: W. Scheidel, 'Stratification, deprivation and quality of life', in: M. Atkins en R. Osborne (red.), *Poverty in the Roman world* (Cambridge 2006) 40-59.

25 V. Gabrielsen, 'Brotherhoods of faith and provident planning. The non-public associations of the Greek world', in: I. Malkin, C. Constantakopoulou en K. Panagopoulou (red.), *Greek and Roman networks in the Mediterranean* (Londen en New York 2009) 176-203; J. Liu, *Collegia centonariorum: the guilds of textile dealers in the Roman West* (Leiden 2009); Verboven, 'Associative order'; N. Tran, *Les membres des associations romaines. Le rang social des collegiati en Italie et en Gaules, sous le haut-empire* (Rome 2006); Van Nijf, *Civic world*.

26 O.M. van Nijf, 'Collegia and civic guards. Two chapters in the history of sociability', in: W. Jongman en M. Kleijwegt (red.), *After the past. Essays in ancient history in honour of H.W. Pleket* (Leiden 2002) 305-339.

spiegelde zich aan dat van de stad: ze hadden vaak hun eigen interne magistraten, en hun eigen ledenvergadering. Specialisten zijn het er grotendeels over eens dat *collegia* hun leden vooral betrokken uit stedelijke middengroepen, groepen die in sommige Romeinse bronnen omschreven worden als de *plebs media*, de ‘midden-plebejers’, te onderscheiden van de *plebs humilis* of *plebs sordida*, ‘the great unwashed’, dat wil zeggen de arme plebejers.²⁷ Deze *plebs media* was een diffuse en sterk gedifferentieerde groep, bestaande uit vrijgelatenen en vrijgeborenen, burgers en niet-burgers, mensen met ‘stadse’ beroepen zoals handelaars, winkeliers, ambachtsslui, dienstverleners allerhande, maar ook kleine en middelgrote boeren, dat wil zeggen, alle vrije personen met een inkomen dat zich qua grootte bevond ergens tussen dat van de armste plebejers, die veelal op of net boven het bestaansminimum leefden, en dat van de stedelijke elite, dat wil zeggen, de leden van de stadsraden en hun families.²⁸

Ondanks dit sterk gedifferentieerde karakter was deze bevolkingslaag van groot belang voor de steden. In de eerste plaats verrichtte deze groep natuurlijk de economische activiteiten zonder welke het stedelijk leven vrijwel onmogelijk was geweest. Volgens sommige onderzoekers slaagden de stedelijke middengroepen er via hun beroepsverenigingen ook in om de belangen van handelaars, ambachtsslui, winkeliers etc. effectief te verdedigen, en zijn de *collegia* dus qua functionaliteit wel te vergelijken met de middeleeuwse en vroegmoderne Europese gilden.²⁹ Meer duidelijkheid is er over de *integrerende* functie van de associaties: niet alleen bevorderde het verenigingsleven de onderlinge sociabiliteit van de leden, maar ook wisten de middengroepen via hun verenigingen een plaats te verwerven in het officiële stedelijke leven, de stedelijke sociale hiërarchie en het publieke discours.³⁰ Veel associaties onderhielden patronage-relaties met leden van de stedelijke elite, en in clubverband namen zij geregeld deel aan publieke manifestaties (bijvoorbeeld religieuze processies) en stedelijke festivals.³¹

Een andere, zeer belangrijke ‘functie’ van de middengroepen in het Griekse en Romeinse stedelijke leven was dat zij een reservoir vormden voor opwaartse sociale mobiliteit en zo bijdroegen tot de instandhouding en vernieuwing van de stedelijke elites. Het antieke demografische regime werd zoals in vrijwel alle premoderne samenlevingen gekenmerkt door een lage gemiddelde levensverwachting bij de geboorte, die vooral het gevolg was van de hoge sterfte onder zuigelingen en jonge kinderen, die op zijn beurt weer veroorzaakt werd door de prevalentie van infectieziekten, juist ook in

27 Liu, *Collegia centonariorum*, 162-163; Verboven, ‘Associative order’; Van Nijf, *Civic world*, 18-28; J.R. Patterson, ‘The *collegia* and the transformation of the towns of Italy in the second century AD’, in: *L’Italie d’Auguste à Dioclétien. Actes du colloque international de Rome (25-28 mars 1992)* (Rome 1994) 227-238.

28 A. Zuiderhoek, ‘On the political sociology of the imperial Greek city’, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 48 (2008) 417-445; P. Veyne, ‘La “plèbe moyenne” sous le Haut-Empire romain’, *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 55 (2000) 1169-1199; A. Wallace-Hadrill, ‘The social spread of Roman luxury. Sampling Pompeii and Herculaneum’, *Papers of the British School at Rome* 58 (1990) 145-192.

29 Zie bijvoorbeeld: Hawkins, ‘Manufacturing’; K. Verboven, ‘Professional *collegia*: guilds or social clubs?’, *Ancient Society* 41 (2011) 187-195; W. Broekaert, ‘Partners in business. Roman merchants and the potential advantages of being a *collegiatus*’, *Ancient Society* 41 (2011) 221-256.

30 Van Nijf, *Civic world*.

31 K. Verboven, ‘Magistrates, patrons and benefactors of *collegia*. Status building and romanisation in the Spanish, Gallic and German provinces’, in: B. Antela-Bernárdez en T. Naco del Hoyo (red.), *Transforming historical landscapes in the ancient empires* (Oxford 2009) 159-167; O.M. van Nijf, ‘Les élites comme patrons des associations professionnelles dans l’orient romain’, in: M. Cébeillac-Gervasoni en L. Lamoine (red.), *Les élites et leurs facettes. Les élites locales dans le monde hellénistique et romain* (Rome/Clermont-Ferrand 2003), 307-321; Van Nijf, *Civic world*.

een stedelijke context.³² Gezien het feit dat Griekse en Romeinse elites in de steden woonden, en het feit dat het juist de hoge concentratie van de bevolking in de stad was die het stedelijk leefmilieu tot een haard van infectieziekten maakte, waren elites ondanks hun betere voeding en lagere blootstelling aan koude en vocht in dit opzicht niet veel beter af dan het armere deel van de bevolking.³³ Uitsterven van elitefamilies kwam regelmatig voor. Een familie kon zich natuurlijk ‘verzekeren’ tegen dit risico door veel kinderen te krijgen, maar gezien de grote fluctuaties van overlevingskansen rond het gemiddelde bestond er dan een reële mogelijkheid dat relatief veel nazaten de volwassen leeftijd zouden bereiken. Grieken en Romeinen kenden geen primogenituur: het patrimonium werd min of meer gelijkelijk verdeeld onder de kinderen. Een versnippering van het patrimonium door verdeling onder relatief veel nakomelingen zou zo maar kunnen betekenen dat de kinderen per persoon te weinig bezit overhielden om hun elite-status te kunnen handhaven.³⁴ In de Romeinse context was dit probleem nog nijpender dan in de Griekse, aangezien aan lidmaatschap van de stadsraadsherenstand (*ordo decurionum*) een census-criterium gekoppeld was, een minimum bezitsvereiste. Elites in Griekse en Romeinse steden bestonden vooral uit leden van de stadsraden en hun families, en over het algemeen telde een stadsraad een vastgesteld aantal leden. Zonder de regelmatige toevoer van ‘nieuw bloed’ dreigde op de middellange termijn dus numerieke uitdunning. De gaten die vielen in de stadsraden en de elitestand door de bovenomschreven dynamiek konden echter worden gevuld: ‘nieuw personeel’ stond klaar in de vorm van de meest welvarende en capabele individuen uit de stedelijke middengroepen, te weten succesvolle handelaars en ambachtslui, die bijvoorbeeld ook al magistraat waren geweest in hun beroepscollegium,³⁵ op voorwaarde dat zij hun rijkdom belegden in grondbezit en zich zoveel mogelijk althans in directe zin terugtrokken uit handel en nijverheid, alsook gepensioneerde legerofficieren, die bij afzwaaien een mooi stuk grond hadden gekregen als pensioenvoorziening, en succesvolle middelgrote boeren. De hogere echelons van de *plebs media* vormden zo een belangrijke ‘rekruteringsbasis’ voor de stedelijke elites, en waren dus van essentieel belang voor de instandhouding van diezelfde elites.³⁶

De vergelijking van Griekse en Romeinse stedelijke middengroepen met een bourgeoisie naar later Europees model gaat ongetwijfeld mank, en verhindert eerder ons begrip dan dat ze het bevordert. Antieke stedelijke middengroepen waren diffuus, weinig bestendig en niet erg vastomlijnd; de kenmerken van een stand of een klasse vallen er niet in te ontdekken.³⁷ Desondanks waren Griekse en Romeinse steden sterk

32 Zie W. Scheidel, ‘Demography’, in: Scheidel, Morris en Saller, *Cambridge Economic History*, 38-86 voor een overzicht; Idem, ‘Germs for Rome’, in: C. Edwards en G. Woolf (red.), *Rome the cosmopolis* (Cambridge 2003) 158-176.

33 W. Scheidel, ‘Emperors, aristocrats and the Grim Reaper. Towards a demographic profile of the Roman elite’, *Classical Quarterly* 49 (1999) 245-281.

34 K. Hopkins, *Death and renewal. Sociological studies in Roman History II* (Cambridge 1983); R. Saller, *Patriarchy, property and death in the Roman family* (Cambridge 1994); L.E. Tacoma, *Fragile hierarchies. The urban elites of third-century Roman Egypt* (Leiden 2006).

35 Voor informatie over *collegia*-magistraten zie H.L. Royden, *The magistrates of the Roman professional collegia in Italy from the first to the third century A.D.* (Pisa 1988).

36 A. Zuiderhoek, ‘Oligarchs and benefactors. Elite demography and euergetism in the Greek east of the Roman empire’, in O.M. van Nijf, R. Alston en C.G. Williamson (red.), *Political culture in the Greek city after the Classical age* (Leuven 2011) 185-195; Tacoma, *Fragile hierarchies*; Jongman, *Pompeii*, 316-329.

37 In recent onderzoek naar de sociale en politieke verhoudingen in Middeleeuwse Europese steden wordt overigens

gestratificeerde samenlevingen, geen dichotome maatschappijen waarin een klein elite stond tegenover een grote arme massa, zoals geleerden vroeger wel dachten. Die stratificatie had echter een geheel eigen karakter, en vormde zo een typisch kenmerk van de antieke stad.

Stad en staat

De termen polis en civitas worden gewoonlijk vertaald als ‘stadstaat’, en Klassiek democratisch Athene en de Romeinse Republiek worden zelfs gezien als paradigmatische voorbeelden van dit type staatsvorm. Het is echter de vraag in hoeverre het gerechtvaardigd is, en analytisch gesproken nuttig, om ervan uit te gaan dat de antieke stad een ‘staat’ was. De laatste decennia is over deze kwestie een intens debat gevoerd dat nog altijd gaande is.

Moses Finley wees in een studie over het politieke leven in de Archaische en Klassieke poleis en de Romeinse Republiek als een van de eersten op een typisch kenmerk van de antieke stad als politieke organisatievorm: noch de Griekse polis, noch de Romeinse Republiek beschikte over een permanent en geïnstitutionaliseerd politieel of militair apparaat om politieke beslissingen kracht bij te zetten, de orde te handhaven en gehoorzaamheid aan wetten en procedures af te dwingen.³⁸ Enkele gedeeltelijke uitzonderingen daargelaten ontbraken dergelijke instellingen vrijwel volledig in de Archaische, Klassieke en Hellenistische poleis, in de Romeinse Republiek, en eigenlijk ook in de steden van de Romeinse Keizertijd, de keizerlijke stad Rome zelf uitgezonderd. De Republiek zou zijn professioneel, staand leger pas verkrijgen na de militaire hervormingen van Gaius Marius in 107 v.C. – tot die tijd bestond het Romeinse ‘leger’, net als in alle Griekse poleis, uit de volwassen mannelijke burgers van de gemeenschap (in het geval van Rome, alle burgers die aan het censuscriterium voldeden) – en de interventies van post-Marische legioenen in de stad Rome maakten deel uit van de Burgeroorlogen die de Republiek ten val zouden brengen. De professionele troepenmachten van de Hellenistische vorsten en de Romeinse keizers kwamen zelden tussenbeide in de interne politiek van individuele steden. Zoals Andrew Lintott schrijft: ‘In general, in Greek and Roman society a man was expected to execute through private means many acts which are now done for him by the state.’ Het ging dan om bescherming (eventueel met behulp van familie, slaven, cliënten, vrienden en/of burenen) van de eigen persoon, het eigen huishouden, het eigen bezit, maar ook bijvoorbeeld om het voor het gerecht brengen van iemand waarmee men een geschil had, ongeacht de ernst van het vergrijp.³⁹

Het probleem met de omschrijving van de polis of civitas als een (stad)staat zal duidelijk zijn: een overheid met het monopolie op legitiem geweldgebruik is een centraal element in de meeste moderne staatsdefinities, teruggaand op het werk van Max Weber.⁴⁰ Zonder geïnstitutionaliseerd militair of politieel apparaat is een dergelijk

een veel meer genuanceerde en sterk gelijksoortige definitie van stedelijke middengroepen gebruikt, zie bijvoorbeeld C.D. Liddy en J. Haemers, ‘Popular politics in the late medieval city: York and Bruges’, *English Historical Review* 128 (2013) 771–805.

38 M.I. Finley, *Politics in the ancient world* (Cambridge 1983).

39 A. Lintott, *Violence, civil strife, and revolution in the classical city, 750–330 B.C.* (Londen 1982) 26.

40 Zie bijvoorbeeld de definitie gebruikt in de *International encyclopedia of the social and behavioral sciences s.v.* W. Reinhard, ‘State, history of’, in: Neil J. Smelser en Paul B. Baltes (red.), *International encyclopedia of the social and behavioral sciences* (Amsterdam 2001) 14972: ‘[a state] is constituted by a homogenous population inhabiting a

geweldsmonopolie natuurlijk zeer lastig te handhaven. Bovendien is het zeer moeilijk om in de polis of civitas een duidelijke ‘overheid’ aan te wijzen, en een professioneel ambtelijk of juridisch apparaat (ambtenaren, rechters, openbare aanklagers) ontbrak ook vrijwel volledig. Burgers bestuurden zichzelf via volksvergaderingen, jaarlijks verkozen comités van magistraten (verkozen uit ofwel de totale burgerij of uit de rijkere burgers, en noodzakelijkerwijs amateurs) en stadsraden met verkozen leden of bestaande uit ex-magistraten. De Romeinse Senaat ten tijde van de Republiek wordt, ten onrechte, vaak als een soort overheid gezien, maar de Senaat kon geen wetten maken, kon geen magistraten of beampten aanstellen, en kon niet als rechtbank functioneren; de senatoren konden slechts de zittende magistraten adviseren.⁴¹

Om dergelijke redenen hebben diverse onderzoekers de laatste decennia beargumenteerd dat de Griekse polis (en we kunnen daar gerust de Romeinse Republiek en de steden in de Romeinse Keizertijd aan toevoegen) eigenlijk geen staat was in de moderne westerse, Weberiaanse zin van het woord.⁴² Moshe Berent is de meest uitgesproken vertegenwoordiger van deze visie. Volgens Berent was de polis geen staat maar een ‘stateless society’, een begrip dat hij ontleent aan de sociale antropologie. De polis had geen overheid in de zin van een ‘agency’ of institutie die duidelijk en formeel te onderscheiden is van de rest van de maatschappij (en hetzelfde gold zoals we zagen voor Romeinse steden). De burgers bestuurden zichzelf, bij toerbeurt, via massabijeenkomsten (volksvergaderingen, stadsraden met tientallen of honderden leden) en jaarlijks uit de burgerij verkozen magistraten. Professionele ambtenaren ontbraken, terwijl de geweldsmiddelen gelijkelijk waren verdeeld over alle volwassen mannelijke burgers, die samen de burgermilitie van de polis vormden.⁴³ Deze visie van de polis als stateloze maatschappij is fel gecontesteerd, vooral door Mogens Herman Hansen, die er onder andere op wees dat Berents definitie van de staat nogal eenzijdig is, en dat hij belangrijke elementen van de moderne staatsdefinitie weglaat, zoals bijvoorbeeld het bezit van een territorium. Poleis (en civitates) beschikten over duidelijk gedefinieerde territoria, dus waren ze, volgens Hansen, staten.⁴⁴ Berent echter stelt dat in de antropologische literatuur erkend wordt dat ook stateloze gemeenschappen zoals stamsmensamenlevingen duidelijk omschreven territoria kunnen bezitten; zij worden echter niet *gedefinieerd* door deze territoria, in de zin dat ze er hun collectieve identiteit aan ontleen (in deze context is het interessant dat Griekse en Romeinse bronnen nooit verwijzen naar ‘Athene’, ‘Corinthe’, ‘Rome’ – de geografische entiteit – indien de stad

contiguous territory under one single government which is characterized by complete independence from any outside authority (sovereignty) and holding the monopoly of jurisdiction and the legitimate use of violence internally.’

41 J. North, ‘The constitution of the Roman Republic’, in: N. Rosenstein en R. Morstein-Marx (red.), *A companion to the Roman Republic* (Malden, Oxford en Carlton 2006) 256-277, 266-267; voor goede overzichten zie ook: L.G. Mitchell, ‘Greek government’, in: K.H. Kinzl (red.), *A companion to the classical Greek world* (Malden, Oxford en Carlton 2006) 367-386; A. Lintott, *The constitution of the Roman Republic* (Oxford 1999); Idem, *Imperium Romanum: politics and administration* (Londen 1993), met name hoofdstuk 8.

42 R. Osborne, *Demos: the discovery of classical Attika* (Cambridge 1985) 7-11; P. Cartledge, *Ancient Greek political thought in practice* (Cambridge 2009) 13-14.

43 M. Berent, ‘Anthropology and the classics. War, violence and the stateless polis’, *Classical Quarterly* 50 (2000) 257-289; Idem, ‘Sovereignty: ancient and modern’, *Polis* 17 (2000) 2-34; Idem, ‘In search of the Greek state: a rejoinder to M. H. Hansen’, *Polis* 21 (2004) 107-146; Idem, ‘The stateless polis: a reply to critics’, *Social Evolution & History* 5 (2006) 141-163.

44 M.H. Hansen, ‘Was the polis a state or a stateless society?’, in: T. Heine-Nielsen (red.), *Even more studies in the ancient Greek polis* (Stuttgart 2002) 17-47; zie ook: Hansen, *Polis*, 62-65, 106-115.

als handelende actor bedoeld wordt, maar altijd naar de stedelijke gemeenschap als groep: ‘de Atheners’, ‘de Corinthiërs’, ‘de Romeinen’, een nuance die in veel moderne vertalingen verloren gaat ...⁴⁵). Voor Hansen echter blijft de polis duidelijk een (territoriale) staat, met een overheid in de vorm van ‘a system of political institutions in possession of the sole right to define and enforce a legal order ...’.⁴⁶

Sommige onderzoekers hebben gepoogd grip te krijgen op de polis als politieke entiteit met behulp van lossere staatsdefinities, zoals die van de socioloog Charles Tilly: ‘coercion-wielding organizations that are distinct from households and kinship groups and exercise clear priority in some respects over all other organizations within substantial territories.’ Anderen hebben ingezet op een schier eindeloze differentiatie van het (vroeg) staatsbegrip in de hoop een formulering te vinden die zou ‘passen’ bij de polis of civitas.⁴⁷ De vraag kan echter gesteld worden of we er in analytisch opzicht veel bij gebaat zijn om rücksichtslos te blijven vasthouden aan de idee van de polis of civitas als een (soort van) staat, gezien de hoeveelheid intellectuele acrobatiek die een dergelijk standpunt vereist. Mijns inziens is het beter om akkoord te gaan met Berent en andere onderzoekers in dezelfde lijn, en om poleis en civitates (de Romeinse Republiek inclusief) te definiëren als zichzelf besturende politieke gemeenschappen van burgers in plaats van als (stad)staten.

Het debat over de ‘statelijkheid’ van de antieke stad is niet louter semantisch van aard. Integendeel, de interpretatie van polis of civitas als staat, of juist als stateloze maatschappij, heeft serieuze historische consequenties. Hansen heeft er bijvoorbeeld terecht op gewezen dat autonomie, in de zin van politieke onafhankelijkheid van externe statelijke autoriteit, in tegenstelling tot wat lang werd aangenomen, nooit een wezenskenmerk is geweest van de Griekse polis. Zelfs in de Archaische en Klassieke perioden waren veel poleis onderworpen aan een of andere externe grootmacht, bijvoorbeeld het Lydische koninkrijk, het Perzische Rijk of een hegemoniale polis zoals Athene of Sparta. De incorporatie van de poleis in grotere politieke structuren, eerst in het rijk van Alexander, vervolgens in de Hellenistische vorstendommen, en tenslotte in het Romeinse Rijk was derhalve niet zo’n radicale breuk met de voorgaande situatie als vaak werd gedacht.⁴⁸ Tezelfdertijd is Hansen er vast van overtuigd dat de polis gedurende de hele antieke geschiedenis, van de Archaische periode tot in de late Oudheid, als staat gekarakteriseerd dient te worden. In de meeste moderne staatsdefinities wordt juist *onafhankelijkheid* van externe machten echter gezien als een wezenskenmerk van staten. Bovendien, indien we Hansens redenering volgen, dan blijven we voor de Hellenistische en Romeinse perioden zitten met het toch wat bizarre beeld van macrostaten, dat wil zeggen koninkrijken en een keizerrijk, gevuld met talloze ministaatjes in de vorm van de onderhorige poleis en civitates. Een meer voor de hand liggende benadering, naar mijn idee, is om poleis en civitates simpelweg te definiëren als politieke

45 F. Millar, ‘The Greek city in the Roman period’, in: Idem, *Rome, the Greek world, and the East* III, *The Greek world, the Jews, and the East* (Chapel Hill 2006) 106-135, 124-125.

46 Hansen, *Polis*, 64.

47 C. Tilly, *Coercion, capital, and European states, AD 990-1990* (Cambridge, Mass. 1990) 1; L. Grinin, ‘Democracy and early state’, *Social Evolution & History* 3 (2004) 93-149.

48 Hansen, *Polis*, 48-50, 130-131; Idem, ‘95 theses about the Greek polis in the Archaic and Classical periods: a report on the results obtained by the Copenhagen Polis Centre in the period 1993-2003’, *Historia* 52 (2003) 257-282, 269-270.

gemeenschappen van burgers die onafhankelijk konden zijn maar ook konden behoren tot grotere staatsverbanden.⁴⁹

Berent wijst op nog een ander analytisch voordeel van het model van de polis als stateloze maatschappij: we kunnen er veel typische aspecten van de polis beter door verklaren. Bijvoorbeeld de neiging van Archaïsche en Klassiek Griekse poleis om bijna voortdurend met elkaar in staat van oorlog te verkeren. Vanwege het ontbreken van een centrale overheid als duidelijke samenbindende kracht had de polis, als stateloze, gedecentraliseerde maatschappij, een sterke behoefte aan integrerende rituelen en praktijken, die ervoor zorgden dat het gevoel van eenheid bewaard bleef onder de burgers, en dat de maatschappij niet uiteenviel. Gezamenlijk oorlog voeren, te weten zij-aan-zij strijden in de hoplieten-slagorde, was zo'n integrerend ritueel.⁵⁰ We zouden er de werkelijk talloze festivals, processies en andere 'civic rituals' die typisch waren voor de polis nog aan toe kunnen voegen: ook hiervan ging een sterk integrerende werking uit. Precies dezelfde analyse (betreffende oorlogsvoering en festivals) kan gemaakt worden voor de Romeinse Republiek. Het gebrek aan een duidelijk afgelijnde staatsoverheid zou ook kunnen verklaren waarom Grieken en Romeinen hun politieke instellingen organiseerden als massabijeenkomsten van burgers (volksvergaderingen, honderden leden tellende stadsraden). Het verklaart ook het inclusieve karakter van antieke stadspolitiek en de vooral bij de Grieken zichtbare hartgrondige afkeer van interne politieke tegenstellingen en sociale conflicten (*stasis*): een modern democratisch concept als 'Her Majesty's Most Loyal Opposition' was de antieke wereld volkomen wezensvreemd.⁵¹

Concluderend kunnen we stellen dat haar 'stateloze' karakter een typisch kenmerk was van de antieke Griekse en Romeinse stad (die we dus best ook niet omschrijven als een 'stadstaat'). Vanuit comparatief-historisch gezichtspunt is dit een belangrijke observatie, die uitnodigt tot vergelijkend onderzoek naar steden en (stad)staten in andere culturen.

Tot besluit

Enkele typische karakteristieken van de antieke stad die in de debatten van de afgelopen halve eeuw naar voren zijn gebracht zijn in dit essay de revue gepasseerd: de antieke stad was een consumptiestad (in de zin van herformulering van dit concept door P. Erdkamp), kende geen middenklasse of bourgeoisie maar wel een reeks van midden-groepen, en was een stateloze, politiek gedecentraliseerde maatschappij – een zichzelf besturende, al dan niet autonome politieke gemeenschap van burgers, maar geen (stad)staat. Kunnen we deze aspecten ook op een of andere wijze met elkaar in verbinding brengen, om zo enige samenhang te brengen in onze analyse van de antieke stad? Ter afsluiting een korte – hypothetische – schets van enkele mogelijke causale verbanden.

Het relatieve gebrek aan investeringen in handel en nijverheid door de overwegend land bezittende sociale en politieke elites in antieke steden (een typisch kenmerk van

49 Zie: T. Scott, *The city-state in Europe, 1000-1600* (Oxford 2012) voor een sterk gelijklopende analyse van de relatie tussen latere Europese 'stadstaten' en regionale staten. Voor een overzicht van debatten over de verhouding tussen stad en staat in middeleeuws en vroegmodern Europa zie: G. Vermeesch, 'De haas en de schildpad. Stad en staat in pre-industrieel Europa', *Stadsgeschiedenis* 5 (2010) 56-71.

50 Berent, 'Anthropology and the classics.'

51 M. Berent, 'Stasis, or the Greek invention of politics', *History of Political Thought* 19 (1998) 331-362.

‘consumer cities’) werkte wellicht het versnipperde, kleinschalige workshop-gebaseerde karakter van de stedelijke nijverheid deels in de hand. Tegelijkertijd echter stimuleerde de sterke vraag naar (gespecialiseerde) nijverheidsproducten en diensten die deze in de stad woonachtige elite van grootgrondbezitters met hun omvangrijke huishoudens uitoefende de bloei van de handel en nijverheidssectoren, zeker in de grotere steden. Het niet-statelijke, politiek gedecentraliseerde karakter van de antieke steden zorgde ervoor dat, hoewel er duidelijke regels en wetten waren die het economisch leven in goede banen moesten leiden (gestemd via besluitvorming in de stadsraad en/of de volksvergadering), er niet een duidelijk overheids- of juridisch apparaat aanwezig was met de middelen om naleving van regels effectief publiekelijk af te dwingen of om ervoor te zorgen dat opgelegde sancties werden uitgevoerd. Handelaars, ambachtslui en dienstverleners hadden er dan ook alle belang bij zich te verenigen in associatieve netwerken, om zo het onderling vertrouwen te bevorderen, informatie betrouwbaar te kunnen uitwisselen, ‘free riders’ te kunnen elimineren via uitsluiting, en om informele banden met de stedelijke elite te cultiveren, via patronage. Stedelijke beroepsassociaties waren voor deze doeleinden uitstekend geschikt, hetgeen de bloei van dergelijke verenigingen in Griekse en Romeinse steden kan verklaren.⁵² Beide omstandigheden – bloei van ambachts- nijverheids- en dienstensectoren en de economische groei die daarmee gepaard ging, en, zeker vanaf de Hellenistische periode, de bloei van het verenigingsleven – boden natuurlijk een prima voedingsbodem voor de opkomst en het floreren van relatief omvangrijke stedelijke middengroepen, die echter vanwege de typisch Grieks-Romeinse sociaal-politieke scheidslijnen tussen vrijen en onvrijen en burgers en niet-burgers die hen doorsneden nooit een echte klasse konden vormen, en die vanwege de sociaal-politieke dominantie van land bezittende elites in de antieke consumptiesteden politiek nooit echt voet aan de grond kregen. Wel vormden diezelfde middengroepen een onmisbaar reservoir voor de opwaartse sociale mobiliteit die noodzakelijk was voor de sociale en demografische instandhouding van de stedelijke elites.

Op deze wijze kunnen enkele verbanden worden geschetst tussen de hier behandelde thema’s. Dit zijn echter slechts suggesties; andere scenario’s zijn zeker denkbaar, en meer structureel vergelijkend onderzoek naar antieke steden en steden in andere premoderne samenlevingen zal ons ongetwijfeld in staat stellen nieuwe, wellicht scherpere vragen en hypotheses te ontwikkelen. Ik heb in dit essay slechts een paar – fel omstreden – aspecten van *de* antieke stad kunnen bespreken, in kort bestek. Indien deze bijdrage desondanks aan collega’s enige inspiratie kan bieden voor verder, en vooral meer diepgaand, comparatief stadshistorisch onderzoek, liefst ‘met de Oudheid erbij’, dan is mijn doel zeker bereikt.

⁵² Hawkins, ‘Manufacturing’, 186-194.

Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2014)

JAN HEIN FURNÉE, PETRA BROUWER, GREET DE BLOCK, BEN EERSELS, HILDE GREEFS,
MANON VAN DER HEIJDEN EN TOON VRINTS

Terwijl de meeste artikelen in Stadsgeschiedenis betrekking hebben op de Lage Landen, signaleert deze rubriek – dit jaar voor de tiende keer op rij – wat er in de voorgaande jaargang in buitenlandse tijdschriften op het gebied van buitenlandse steden is gepubliceerd. ‘Buitenland’ is hier een wel enigszins groot woord. Door de internationale uitgevermarkt, het aanschafbeleid van Nederlandse en Vlaamse bibliotheken, de verhoudingen in het onderzoeksveld evenals onze eigen taalkennis en bias is de selectie van artikelen gebaseerd op ruim zestig overwegend Engelstalige en enkele Duitse en Franse tijdschriften en staan in verreweg de meeste artikelen Europese en Amerikaanse steden centraal. Behalve de bespreking van interessante artikelen in vaktijdschriften als Urban History is de rubriek speciaal bedoeld om artikelen te signaleren in tijdschriften die niet iedereen systematisch allemaal zal kunnen bijhouden. Met deze rubriek wil de redactie een extra stimulans bieden om resultaten van stadshistorisch onderzoek in de Lage Landen in een bredere internationale context te plaatsen, en tegelijkertijd de nieuwsgierigheid prikkelen om vraagstukken, inzichten, bronnen en methodes uit buitenlands onderzoek ook op het gebied van onze ‘eigen’ stadsgeschiedenis te exploreren.¹

Politieke verhoudingen in middeleeuwse steden

Sinds de middeleeuwen hebben burgers, stadsbesturen en bovenlokale autoriteiten met zowel openlijke conflicten als meer subtiele strategieën vorm gegeven aan hun politieke verhoudingen. Om deze processen in middeleeuwse steden beter te begrijpen wordt steeds vaker een comparatieve benadering gehanteerd. In ‘Nigra crux mala crux. A comparative perspective on urban conflict in Gdansk in 1411 and 1416’, *Urban History* 41 (2014) 565-581 vergelijkt Cordelia Hess de historische representatie van twee stedelijke conflicten in Gdansk in de vroege vijftiende eeuw. De stad kende in de late middeleeuwen een bijzondere geschiedenis: terwijl de autonomie van andere Hanzesteden zoals Lübeck en Hamburg in deze periode stelselmatig werd beknot, wist Gdansk tijdens twee revoltes in 1411 en 1416 juist nieuwe privileges los te weken van haar landsheer, de Teutoonse Orde. Hess vergelijkt de contemporaine, pro-Teutoonse historiografie met een stedelijke kroniek die in de zestiende eeuw in Gdansk werd opgesteld en die de opstandelingen genegen was. Hoewel de groeiende onvrede over het belastingbeleid de diepere oorzaak voor de onlusten was, beschreef de pro-Teutoonse traditie de rebellie als een revolte tegen het establishment zonder meer. De gezagsgetrouwe bronnen legden bovendien geen verband tussen beide opstanden, terwijl de zestiende-eeuwse kroniek beide gebeurtenissen net plaatst binnen een breder narratief

¹ De lijst van gedepouilleerde tijdschriften is te vinden op de website van Stadsgeschiedenis. Artikelen op het gebied van de *stadsgeschiedenis* van de Lage Landen zijn buiten beschouwing gelaten.

van stedelijk verzet tegen een onrechtvaardige landsheer. Hess besluit uit die totaal verschillende representatie van het conflict in de stedelijke kroniek dat de opstanden vanaf de zestiende eeuw een belangrijke rol innamen binnen de vorming van de stedelijke identiteit van Gdansk. Haar bijdrage laat jammer genoeg wel na om de sociale achtergrond van het protest te belichten.

Een vergelijking van stedelijke protesten staat eveneens centraal in Gisela Naegle en Jesús Angel Solórzano Telechea, 'Geschlechter und Zünfte. Städtische Konflikte in Kastilien und dem spätmittelalterlichen Reich', *Zeitschrift für Historische Forschung* 41 (2014) 561-618. Zowel in Castilië als in het Heilige Roomse Rijk bestond een duidelijke tegenstelling tussen de stedelijke 'geslachten' (*Geschlechten* en *Linajes*) en het 'gemeen' (*Gemeinde* en *Común*), die via de ambachten waren georganiseerd. De ideologie van het gemeen vertoonde in de bestudeerde steden (Santander en Laredo respectievelijk Memmingen, Braunschweig en Frankfurt am Main) bovendien opvallende gelijkenissen: ze legitimeerden hun verzet als vertegenwoordigers van de gehele stadsbevolking en claimden daardoor het algemeen belang van de stad te verdedigen. Dankzij een bondgenootschap met de Castiliaanse koning en de Roomse keizer, die de macht van de traditionele stedelijke elites wilden beknotten, slaagden ze er in beide gebieden in om hervormingen in de verkiezingsprocedures door te drukken. Hoewel de positie van het gemeen dus verbeterde, bleef de uitoefening van de politieke macht uiteindelijk beperkt tot een kleine groep, al wist het *Gemeinde* in de Duitse steden over het algemeen een betere vertegenwoordiging te verwerven dan het *Común* in Spanje.

In 'The politics of the commons in medieval Spain', *Urban History* 41 (2014) 183-203 bestudeert dezelfde auteur Solórzano Telechea opnieuw de emancipatiestrijd van het *Común* in de vermelde Cantabrische steden, ditmaal in vergelijking met de steden in de rest van Castilië. Hij toont aan dat de Spaanse koningen een zeer pragmatische politiek voerden: om hun eigen positie te versterken besloten zij samen te werken met de best georganiseerde stedelijke sociale groepen. In de noordelijke steden profiteerden de *Comuneros* daarvan. Zij organiseerden zich via de ambachten en petitioneerden succesvol de koning om inspraak in het stadsbestuur te eisen. Hoewel de geslachten niet volledig uit de raad verdwenen, vertoont de officiële stedelijke ideologie vanaf dan een duidelijke verschuiving: ook concepten als billijkheid en algemeen belang worden in het discours opgenomen, naast de traditionele waarden van de oude oligarchie, eer en privileges. In de rest van Castilië slaagde het gemeen er niet in om een duurzame vertegenwoordiging in de raad af te dwingen, omdat de Spaanse koning daar overwegend de geslachten steunde. Bijgevolg trachtten de *Comuneros* daar in 1520 gewapenderhand om politieke vertegenwoordiging af te dwingen en brak de grote *Comuneros*revolte uit. De Cantabrische steden bleven daarentegen trouw aan de kroon, omdat de stedelijke vertegenwoordigers daar tevreden waren over de bestuurlijke hervormingen en verwachtten dat hun loyaliteit later beloond zou worden.

Patrick Lantschner pleit in zijn bijdrage 'Revolts and political order of cities in the late Middle Ages', *Past & Present* 225 (2014) 3-46 eveneens voor een comparatief perspectief. Door de beroemde *Ciompi* revolte in Florence in juli 1378 te vergelijken met een reeks opstanden in Doornik tijdens de jaren 1420 toont hij aan dat politieke conflicten in uiteenlopende contexten toch vaak een gemeenschappelijke, onderliggende logica vertoonden. Lantschner deelt opstandige groeperingen in tussen enerzijds ad

hoc samengestelde ‘coalities’ en anderzijds meer permanent samengestelde rebellerende groeperingen. Waar de eerste groep doorgaans bestond uit deelnemers van verschillende sociaal-politieke komaf en relatief gezien het meest tot gewelddadige opstanden overging, was de samenstelling van de tweede typegroep homogener en stabiel. De mate waarin een samenleving een al dan niet opstandig karakter had, stond daarbij in verband met de bestaande politieke structuren en tradities. Hoe vaster omlijnd en hoe stabiel de sociaal-politieke groeperingen waren, hoe vaker zij naar een vredevolle oplossing zochten in plaats van naar de wapens te grijpen. Maar vooral benadrukt Lantschner dat opstanden geen gebeurtenissen waren die zich buiten het ‘business as usual’ afspeelden: revoltes waren net ingebed in de verschillende maatschappelijke structuren en in feite een versnelling en intensivering van bestaande politieke processen.

Opstandige groepen in middeleeuwse steden zwoeren vaak onderlinge eden van trouw om hun onderlinge cohesie te versterken. Ian Stone bestudeert in ‘The rebel barons of 1264 and the commune of London. An oath of mutual aid’, *English Historical Review* (2014) 129 (536) 1-18 de eed die de opstandige Engelse baronnen in 1264 zwoeren in hun strijd tegen Hendrik II. Stone verbindt het auteurschap van de eden aan de kroniekschrijver Fitz Thedmar, in wiens manuscript van de kroniek hij een afschrift vond van de geloftes. Hij stelt dat de eed werd afgenomen vlak voor een deel van de rebellen hun basis, Londen, verliet om ten strijde te trekken. De context van een wenkende oorlog beïnvloedde immers sterk het discours: Stone stelt bij de eed van 1264 een zeer bot taalgebruik vast; een ideologische verantwoording van de opstand blijft bijvoorbeeld quasi volledig achterwege. Daarmee onderscheidt dit document zich duidelijk van eerdere plechtige geloftes. In 1258 en 1259 legitimeerden de opstandelingen bijvoorbeeld hun verzet door te claimen dat zij de uitvoering nastreefden van de bepalingen van een eerder bestand in Oxford.

Het belang van eden en eedaflegging als politiek communicatiemiddel in de stad staat centraal in het door Laurence Bucholzer en Frédérique Lachaud geredigeerde themanummer van *Histoire Urbaine* 15 (2014) 39. In ‘Jurer et faire jurer. Les serments des secrétaires municipaux (Rhin supérieur, xve-xvie siècles)’, 63-84 analyseren Laurence Buchholzer en Olivier Richard bijvoorbeeld de eden van de gemeentelijke secretarissen in vijftien steden in het Bovenrijngebied. In alle steden bleken de procedures eeuwenlang niet of nauwelijks aangepast te worden. Ook de inhoud komt steeds op hetzelfde neer: de secretaris moest trouw zweren aan de stad en haar bewoners, hij had zwijgplicht en moest zweren zich nooit met corruptie in te laten. Toch bleek de eed een onderdeel van de stedelijke identiteit: hoewel er vele bewijzen zijn voor de nauwe contacten tussen de steden in die regio, ontwierp elke stad toch zijn eigen versie van de gelofte. De specifieke functie van de eedboeken blijft onduidelijk, al bewijst het feit dat de boeken zorgvuldig werden bewaard, dat hen toch een zekere waarde toegedicht werd. Dat gold ook voor de eed van de stedelijke officiers van de Bourgondische hertogen in de Zuidelijke Nederlanden, zoals Jean-Baptiste Santamaria aantoonde. In zijn studie ‘Servir le prince et garder la loi de la ville. Les serments des officiers du duc de Bourgogne au sud des Pays-Bas (fin xive-milieu xve siècle)’, 85-103 stelt hij dat de Bourgondische hertogen in de Zuidelijke Nederlanden zich op de bestaande traditie van eden van stedelijke officiers baseerden om ook een hertogelijke traditie van eedaflegging in te voeren en zo hun eigen officiers in de steden aan zich te binden. Vaak

waren hertogelijke en stedelijke officiers dezelfde personen: het ging om huurlingen, technische specialisten die dus niet exclusief voor één heer werkten. Doorheen de vijftiende eeuw evolueerde de eed van een persoonlijk contract tussen de hertog en zijn officier en naar een relatie tussen een ambt en het centrale gezag, volgens Santamaria ten gevolge van de toegenomen centralisering van de Bourgondische staat. De eed zou daarbij meer en meer gaan functioneren als een ambtsomschrijving en een juridische tekst, waarop zowel de officier als de hertog zich konden beroepen bij eventuele disputen over misbruik van de functie.

Een ander krachtig politiek symbool voor de relatie tussen vorst en onderdanen waren de blijde intredes. In 'Les entrées dans la ville. Genèse et développement d'un rite urbain (Montpellier, xive-xve siècles)', *Revue Historique* 670 (2014) 267-293 bestudeert Vincent Challet de representatie van dertig blijde intredes van zowel vorsten als voorname edellieden en clerici in 'Le petit Thalamus', een stedelijke kroniek van Montpellier. Hoewel er al sporen zijn van blijde intredes vanaf de dertiende eeuw, wonnen ze pas echt aan belang vanaf het midden van de veertiende eeuw, na de intrede van paus Urbanus v. De intredes bleken geen vastgeroeste traditie te zijn: de consuls van Montpellier pasten het verloop van de festiviteiten telkens aan, naargelang de persoon om wie het draaide en de boodschap die de consuls wilden verspreiden. Naast het benadrukken van de amicale relaties tussen de stad en de gevierde persoon, lieten de consuls het immers niet na om via de kroniek ook eigen verwezenlijkingen in de verf te zetten. De vermeldingen van de intredes in de kroniek fungeerden dus voornamelijk als een politiek instrument van de stedelijke bewindvoerders om het beeld van een glorierijk Montpellier en haar uitstekende gezagsdragers op te hangen. Wel laat Challet na om zijn onderzoek te toetsen aan gelijkaardig onderzoek in de laatmiddeleeuwse Nederlanden – een gemiste kans om de uniciteit van zijn casus te duiden.

Strafregisters tonen vaak een heel andere kijk op de stedelijke politieke verhoudingen dan de documenten die de autoriteiten uitvaardigden. François Otchakovsky-Laurens toont in zijn studie 'Par l'écrit et par le droit. La construction du Bien commun à Marseille au xive siècle', *Le Moyen Age* 120 (2014) 657-672 hoe enerzijds de notulen van de stedelijke raad van Marseille en anderzijds de strafrechtelijke bronnen van diezelfde stad een tegenstrijdig stedelijk geheugen lijken te construeren. Waar de raadsverslagen het beeld scheppen van een homogene, unanieme stedelijke besluitvorming zonder enige plaats voor het individu, tonen de strafprotocollen een verdeelde stad. Marseille bevond zich rond het midden van de veertiende eeuw immers in het epicentrum van zowel interne als externe conflicten. Enerzijds was er een vete tussen de twee belangrijkste clans van de stedelijke oligarchie en anderzijds bestond er bij de Provençaalse steden ongenoegen over koningin Jeanne, die de Provençaalse baljuw Raymond d'Agout (zelf ook een Provençaal) vervangen had door de Napolitaan Giovanni Barilli. Door te wijzen op enkele zeldzame indicaties van protest van bepaalde raadslieden, nuanceert de auteur het beeld van een unaniem functionerende raad en legt hij de vinger op de kampvorming binnen de raad. Ondanks die interne conflicten toonden de stedelijke clans zich echter bereid om hun geschillen (tijdelijk) bij te leggen om de externe dreiging het hoofd te bieden. Het is wel spijtig dat de auteur te weinig het debat in zijn artikel schetst, gezien recent onderzoek voor steden als Lyon en Compiègne dezelfde tendensen blootlegde.

Slechts in zeer specifieke omstandigheden kon de stedelijke gemeenschap loskomen van haar beeldvorming van een unaniem beslissende raad. In zijn zeer lezenswaardige artikel 'Discursive republicanism in Renaissance Florence. Deliberation and representation in the early sixteenth century', *Past & Present* 225 (2014) 47-77 toont Nicolas Scott Baker dat de stedelijke raad van Florence een veel opener politiek debat toestond tijdens een intermezzo in de Mediciheerschappij, tussen 1494 en 1512. Na de verdrijving van de Medici werden de *consulte e pratiche* opgericht, ad hoc samengestelde organen die advies moesten verlenen wanneer belangrijke beslissingen genomen moesten worden. Waar de verslagen van de meeste stedelijke raad enkel de zogezegd unaniem genomen finale beslissing van de raad meedelen, werden discussies en onderhandelingen van de *pratiche* exhaustief getranscribeerd en bewaard. Dat bewijst, zo argumenteert Baker, dat de *pratiche* niet enkel functioneerden als een louter besluitvormende instelling, maar ook als een *performance* van de republikeinse staatsidee, waarvan discussie een belangrijk onderdeel was. In het crisisjaar 1512, net voor de externe druk op Florence de terugkeer van de Medici teweegbracht, evolueerde de *pratiche* echter naar een traditioneler orgaan dat enkel beslissingen meedeelde, waardoor er in de verslagen veel minder plaats is voor meningsverschillen en woordenwisselingen.

Economie: van vrijhavens naar metropoolkapitalisme

Met hun bestuurlijke keuzes, praktijken en groepscultuur spelen lokale en bovenlokale ondernemers doorgaans een doorslaggevende rol in de structuur van stedelijke economieën. In 'Managing free trade in early modern Europe. Institutions, information, and the free port of Livorno', *The Journal of Modern History* 86 (2014) 493-529 onderzoekt Corey Tazzara wat de betekenis was van het statuut 'vrijhaven' in vroeg-modern Europa aan de hand van één van de bekendste prototypen, de Italiaanse stad Livorno. De ontwikkeling van de havenstad en van de regelgeving rond het statuut vrijhaven toont aan dat een veranderlijk en flexibel concept betrof dat vooral ad hoc en van onderuit ingevuld werd. Aan de hand van verzoekschriften rond de handel geeft ze aan dat niet zozeer de prins maar het lokale bestuur, in overleg met de handelaren of hun vertegenwoordigers, de handelsregelingen bespraken en regelden. Om het systeem goed te begrijpen, is het dus nodig voorbij de regelgeving te kijken en op zoek te gaan naar de formele en informele praktijken die eraan ten grondslag lagen. Dat zorgde er voor dat een dergelijk succesvol 'model' niet zonder meer kon gekopieerd worden naar een andere context.

Paolo Tedeschi, 'Au service du développement des entreprises. Les organisations patronales milanaises des origines aux premières phases de l'intégration économique européenne', *Histoire, Économie & Société* 1 (2014) 87-103 bestudeert de ontwikkeling van werkgeversorganisaties in Milaan tijdens de snelle industrialisering vanaf de late negentiende eeuw. De Italiaanse werkgeversorganisaties ontstonden in Milaan en hadden tot doel de belangen van de ondernemers te verdedigen tegen de vakbonden en de staat. Ze veranderden fundamenteel van karakter onder invloed van de nationale organisatie van de vakbonden en van het fascisme waardoor dergelijke werkgeversorganisaties volledig ondergeschikt gemaakt werden aan het staatsbelang. Na de Tweede Wereldoorlog kregen ze opnieuw meer autonomie, ondersteunden ze de economische heropbouw en zorgden voor de verdeling van de Marshall-hulp in Italië.

Andrew R. Highsmith, 'Beyond corporate abandonment. General Motors and the politics of metropolitan capitalism in Flint, Michigan', *Journal of Urban History* 40 (2014) 31-47 neemt de lezer mee naar de 'Vehicle City' Flint in Michigan, waar General Motors Corporation zijn internationale hoofdkwartier had. De opening van een verspreid netwerk van assemblage- en constructiebedrijven in de suburbane zone rond Flint in de jaren veertig en vijftig is lange tijd beschouwd als een vorm van kapitaalvlucht uit de stad. De auteur bekijkt deze bedrijfsbeslissingen vanuit het perspectief van metropoolkapitalisme. De verplaatsing naar de suburbane zone ging gepaard met ambitieuze stedelijke groeiplannen die tot stand kwamen in een klimaat van concurrentie, conflict, winstbejag en macht en een gebrek aan ruimte en groeipotentieel in de stad, maar die niet tot doel hadden de stad de rug toe te keren. Het is pas in de jaren zeventig en tachtig onder invloed van de economische recessie dat de desindustrialisering en de desinvesteringen van General Motors in de stad een aanvang namen.

Arbeidsmarkt: klasse, instituties en ruimte

Klasse is sinds de jaren 1990 een steeds minder populair begrip geworden in de sociale- en geesteswetenschappen. Ook onder stadshistorici verschoof de aandacht van 'ongelijkheid, macht en klasse' naar het discours over macht, verticale machtsstructuren in steden en de 'agency' van stadsbewoners. Jeff Fynn-Paul pleit in zijn artikel 'Let's talk about class. Towards an institutional typology of class relations in the cities of pre-modern Europe (c. 1200-c. 1800)', *Urban History* 41 (2014) 582-605 voor herintroductie van de term 'class'. De vervanging van klasse door termen als 'elite', 'middengroepen' en 'arbeiders' vindt Fynn-Paul misleidend, want in die gevallen bedoelen historici eigenlijk 'upper class', 'middle class' of 'labour class'. Een nieuwe door hem voorgestelde typologie zou stadshistorici de mogelijkheid bieden om klasse-analyse te integreren in het onderzoek naar steden in Europees en globaal perspectief. Hij onderscheidt vier typen klassenverschillen: 1. verschillen gebaseerd op beroep of de toegang tot productiemiddelen, 2. economische klassenverschillen (rijk, midden, arm), 3. verschillen tussen edelen en niet-edelen, 4. verschillen tussen niet-edelen in de mate waarin ze toegang hebben tot publieke ambten. Het eerste twee type verschillen zijn materieel, maar Fynn-Paul vindt de twee laatste typen, namelijk institutionele verschillen, het belangrijkste omdat instituties uiteindelijk de status van stadsbewoners bepalen. De aard van de stedelijke instituties en de toegang tot die instituties zijn volgens hem de sleutel tot het begrijpen van stedelijke ontwikkeling en de rol van Europese steden in het globaliseringsproces. Het is de vraag of dit heel nieuw is en het voert hier te ver om de typologie in detail te bespreken, maar het levert desondanks een aardig comparatief verklaringsmodel op voor sociale verschillen tussen stadsbewoners binnen Europa en daarbuiten.

Hoe arbeiders in de vroegmoderne en moderne tijd in wisselende economische, institutionele en ruimtelijke contexten hun positie in de stedelijke maatschappij verbeterden, zagen verslechteren en verdedigden staat centraal in een groot aantal artikelen. J.I. Andrés Ucendo en R. Lanza García, 'Prices and real wages in seventeenth-century Madrid', *The Economic History Review* 67 (2014) 607-626 presenteert een nieuwe berekeningswijze om de reële lonen van bouwvakkers in Madrid tijdens de zeventiende eeuw te reconstrueren. Aan de hand van een eigen berekeningswijze van de reële

prijnsindex en via kleinhandelsprijzen verfijnt hij de loongegevens van Hamilton en Allen. Hij stelt een stijging van de koopkracht vast op het einde van de zestiende eeuw die veroorzaakt werd door de verplaatsing van het hof naar Madrid, en de private en publieke bouwwerken die er het gevolg van waren. Ook de demografische contractie die toen merkbaar was, kan de koopkracht positief hebben beïnvloed. Vanaf de jaren 1621-1630 daalden de reële lonen evenwel drastisch ten gevolge van zowel de dalende bouwactiviteit als de muntmanipulaties en devaluaties van de Spaanse kroon, en volgde de bouwvakkerslonen in Madrid zo – evenwel met enige vertraging – de dalende trend die toen al sinds enkele decennia merkbaar was in de meeste Zuid-Europese steden.

De Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine 61 (2014) biedt twee artikelen die in navolging van Alain Cottureau het belang onderstrepen van processen-verbalen voor de vrederechtbank voor de studie van arbeidsrelaties. Dominique Margairaz onderzoekt in 'Conflicts du travail et justice de paix à Paris, 1791-an XI', 7-31 de rol van de vrederechters in dergelijke geschillen tussen 1791 en het jaar IX te Parijs. De definities van arbeid en de bevoegdheden van de verschillende rechtbanken waren op basis van de wetgeving niet altijd duidelijk. Uit de analyse van de minuten in een landelijk en stedelijk arrondissement van Parijs blijkt dat de vrederechter ook de taak van raadgever en tussenpersoon opnam. Die rol verzwakte evenwel vanaf het jaar IX-X, wat erop wijst dat de rol van de rechter afstandelijker werd. Jean-Christophe Balois-Proyart bekijkt eveneens de arbeidsconflicten beslecht voor de vrederechter van Parijs vanuit een comparatief perspectief in 'Anatomie du procès-verbal. Les justices de paix, une source pour l'histoire du travail (Paris, années 1790-années 1830)', 32-64. Hij vergelijkt de dossiers aangaande arbeidsconflicten in de vrederechtbank van Saint-Denis tijdens de Revolutiejaren en van het vijfde arrondissement in de jaren 1830-1834. Hij analyseert het profiel van klagers en beklagden, de redenen die hen naar de rechtbanken bracht (in eerste instantie achterstallige betalingen) en biedt tegelijkertijd een minutieuze analyse van de manieren waarop arbeidsverhoudingen, arbeidstijd en arbeidsterminologie wijzigden tijdens deze periode van economische transformatie.

Maria Ågren belicht de 'agency' van vrouwen in de stedelijke arbeidsmarkt op een originele manier. Via de dossiers van Rechtbank van accijnzen en douanen in het achttiende-eeuwse Zweden toont ze aan hoe huishoudens (en het mannelijke hoofd ervan) niet uitsluitend functioneerden als economische eenheid, maar taken verschoven naar ondergeschikten (zoals dienstpersoneel en kinderen) of uitbesteedden aan vaak gehuwde vrouwen buiten het huishouden. In het artikel 'Emissaries, allies, accomplices and enemies. Married women's work in eighteenth-century urban Sweden', *Urban History* 41 (2014) 394-414, komt ze op het spoor van dergelijke informele economische activiteiten en werpt zo een nieuw licht op de 'economies of makeshift' die plaats grepen op het grensgebied tussen huishoudens en vaak voor vrouwen aanvullende inkomens boden.

De beroepsstructuur van de negentiende-eeuwse slaveneconomie in de Amerikaanse havenstad Savannah (Georgia) staat centraal in Timothy Lockley, 'Slaveholders and slaves in Savannah's 1860 census', *Urban History* 41 (2014) 647-663. Slaven werkten vooral voor rijke, oudere, blanke en in het Zuiden geboren meesters, leefden geconcentreerd in de rijke derde wijk en werkten vooral als huispersoneel of in de kleinhandel. Daarnaast was twintig procent van de slaven werkzaam in de landbouw, wat wijst op

een overschatting in de traditionele historiografie van het aantal residerende slaven in de stad. Shane White bestudeert in het artikel 'The gold diggers of 1833. African American dreams, fortune-telling, treasure-seeking, and policy in antebellum New York City', *Journal of Social History* 47 (2014) 673-695 het leven van zwarte Amerikanen in New York City tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw op een ogenblik dat het juk van de slavernij was afgegooid. Vanuit een cultureel-antropologische bril belicht ze aan de hand van krantenartikelen en processen praktijken van toverij, waarzeggerij en gokgedrag als een manier waarop zwarte Amerikanen hun weg zochten in de stedelijke samenleving en hun relatie met de blanke stadsinwoners herdefinieerden.

De ruimtelijke dimensie van arbeidsrelaties krijgt de laatste jaren steeds meer belangstelling. Na de afschaffing van de slavernij wisten arme inwoners van Rio de Janeiro op de hoofdstraten van de stad op te eisen voor diverse vormen van marginale arbeid en burgerschap. In 'A long poem of walking'. Flâneurs, vendors, and chronicles of post-abolition Rio de Janeiro', *Journal of Urban History* 40 (2014) 97-115 volgt Patricia Acerbi straatverkopers die het straatbeeld multi-etnisch kleurden en door hun rondtrekkende gedrag in botsing kwamen met de stedelijke autoriteiten. De intellectuele 'flâneur', die inspiratie opdeed voor krantenrubrieken en kronieken bij het leven van dergelijke straattypen, trad op als verdediger van het gebruik van de stedelijke ruimte door alle inwoners van de stad. Ook Peter K. Anderssons 'Bustling, crowding, and pushing'. Pickpockets and the nineteenth-century street crowd', *Urban History* 41 (2014) 291-310 belicht het ruimtelijke gedrag van mensen aan de onderkant van de stedelijke arbeidsmarkt die zich doorheen de stad verplaatsten. In het verlengde van studies zoals van Timothy Gilfoyle en Heather Shore, volgt hij aan de hand van literatuur en procesdossiers gauwdieven en zakkenrollers doorheen hun trektocht door hoofzakelijk Londen. Dit brengt een ander beeld naar voren dan dat van de wandelaar of flâneur. Plaatsen van delict verschoven zich van kerken en theaters naar halten van openbaar vervoer zoals trams, plaatsen waar veel mensen zich verzamelden. Andersson scheidt een beeld van de drukte in de stad, maar evengoed van de relatief traag voortschrijdende voetganger die nog een praatje maakte, net zoals dat in de achttiende eeuw het geval was.

Het themanummer 'Labour in transport. Histories from the Global South, c. 1750-1950' van de *International Review of Social History* 59 (2014) sluit nauw bij bovengenoemde artikelen aan. Paulo Cruz Terra bekijkt in het artikel 'Free and unfree labour and ethnic conflicts in the Brazilian transport industry. Rio de Janeiro in the nineteenth century', 113-132 de veranderingen in de transportsector in Rio de Janeiro tijdens de negentiende eeuw vanuit het oogpunt van de arbeidsmarkt. Aanvankelijk steunde het transport van goederen er op de draagkracht van zwarte slaven en op vervoer per kar door hoofdzakelijk Portugese immigranten. De komst van de tram wijzigde de arbeidsomstandigheden en de regulering van de transportsector fundamenteel. Dat leidde tot conflicten tussen verschillende groepen transportarbeiders, en tussen de arbeiders en hun werkgevers. Michael D. Pante 'Rickshaws and Filipinos. Transnational meanings of technology and labor in American-occupied Manila', 133-159 verduidelijkt waarom een zakelijk experiment van een Amerikaanse zakenman om rickshaws in Manila als transportmiddel te introduceren in 1902 mislukte. Het geïmporteerde voertuig symboliseerde de Amerikaanse koloniale macht, omdat Amerikaanse middengroepen het

voertuig gebruikten in andere Aziatische steden. Het riep ook de weerstand op van de Filipijnse arbeiders, die niet wilden werken als lastdieren, terwijl de Amerikaanse immigratiewetgeving de immigratie van ongeschoolde arbeid van onder meer Chinezen en Japanners bemoeilijkte.

In het verlengde van Lefebvre's invloedrijke these dat het ruimtegebruik ook sociale relaties bepaalt, onderzoekt ook Ruth Percy, 'Picket lines and parades. Labour and urban space in early twentieth-century London and Chicago', *Urban History* 41 (2014) 456-477 de impact die de stedelijke indeling en de bebouwde omgeving had op het ruimtegebruik van stakers. Via staking konden het ruimtegebruik en de normen die er heersten worden geconverteerd. Op basis van krantenartikelen beschrijft Ruth Percy op comparatieve wijze hoe stakers in Chicago en Londen de stedelijke ruimte toeëigenden en de conventionele normen rond ruimtegebruik ombogen. De specifieke inrichting van de ruimtelijke omgeving, maar ook de manieren waarop groepen gebruik maakten van de stadsruimte bepaalden mee de strategieën van de stakers. Zo distantiërende stakende arbeidsvrouwen in Londen zich bijvoorbeeld van de gewelddadigere acties van de meer welgestelde suffragettes in Londen door zich verzorgd te kleden en de ruimte op een vreedzame wijze te bezetten.

In 'The tie that snapped. Bubonic plague and mill labour in Bombay, 1896-1898', *International Review of Social History* 59 (2014) 181-214 bestudeert Aditya Sakar intussen de builenpestplaag in Bombay in 1896 als een momentum om de veranderingen in de arbeidsrelaties in de textielindustrie te ontrafelen. De pest gaf aanleiding tot een massale vlucht uit de stad van arbeiders en kredietverleners, die via voorschotten op de lonen het overleven van arbeiders mogelijk maakten, en destabiliseerde de arbeidsmarkt. Dat gaf aan de arbeiders de mogelijkheden om nieuwe arbeidsvoorwaarden te eisen, terwijl de textielondernemers de kans grepen om arbeidsrelaties te herdefiniëren. De auteur benadrukt het belang van dit 'event' voor de geschiedenis van de arbeidsrelaties en plaatst zo kanttekeningen bij een louter structureel sociaalhistorische benadering.

Daniel Hart London analyseert de veranderingen in de perceptie van arbeiders en georganiseerde arbeid rond een ander, in beginsel meer feestelijk evenement: de wereldtentoonstelling in 1939-1940 in New York City ('Outside the world of tomorrow. New York labor and the public sphere in the 1939-1940 New York world's fair', *Journal of Urban History* 40 (2014) 1011-1027). Terwijl men aanvankelijk bij de voorbereiding van de wereldtentoonstelling onder invloed van de economische depressie en de Wagner Acts uitging van de noodzaak aan de samenwerking tussen arbeid en kapitaal, kregen de arbeiders uiteindelijk niet de geprivilegieerde plaats die hen was beloofd. Angst voor de reacties van het publiek, onenigheid tussen vakbonden en beperkte financiële middelen waren hier verantwoordelijk voor. Dat de ticketprijzen hoog waren en de werkzaamheden niet waren afgerond bij de opening van de wereldtentoonstelling boog het debat om tot een nationaal debat over de georganiseerde arbeid als geheel. Het eerste seizoen draaide uit op een financieel fiasco wat leidde tot een reorganisatie waarin de vakbonden buiten spel werden gezet. Toen ook de Tweede Wereldoorlog uitbrak, werd het discours ingezet op patriottisme en militarisering, en werd het discours over sociale vooruitgang opnieuw geminimaliseerd.

Het structurele belang van geografische ligging op de beroepsmogelijkheden van zwarte Amerikanen wordt ten slotte gedemonstreerd in Nancy Perry, L. Earle Rey-

bold en Nigel Water, “Everybody was looking for a good government job”. Occupational choice during segregation in Arlington, Virginia’, *Journal of Urban History* 40 (2014) 719-741. Op basis van volkstellingsgegevens en een klein aantal interviews en mondelinge getuigenissen belichten de auteurs de arbeidsmogelijkheden in Arlington County, vlakbij Washington DC tijdens de periode van segregatie (1900-1970). Onder meer ten gevolge van de tewerkstellingsmogelijkheden in overheidsdiensten veranderde Arlington van een rurale naar een suburbane gemeenschap en wijzigde niet enkel het arbeidsprofiel van blanke, maar ook van zwarte Amerikanen. De geografische locatie creëerde ook voor hen andere opleidings- en arbeidsmogelijkheden, zelfs tijdens de segregatie.

In ‘The road to upward mobility. Urbanity and the creation of a new middle class in postwar West Germany’, *Journal of Urban History* 40 (2014) 563-584 lijkt Alexandra Staub gehoor te geven aan de oproep om klasse te herintroduceren en te relateren aan stedelijke instituties. Staub stelt dat de toegang van de arbeidersklasse tot een gevarieerde huizenmarkt, waarbij arbeiders zelf konden bepalen aan welke behoeften een huis moest voldoen, na 1945 in West Duitse steden kon leiden tot hun opwaartse mobiliteit.

Nieuwkomers en migranten in de stad

Hoe werden migranten in de vroegmoderne tijd in steden verwelkomd? Daniel Jütte, ‘Entering a city. On a lost early modern practice’, *Urban History* 41 (2014) 204-227 bestudeert deze vraag middels een cultuurhistorische analyse van de entree van de stad via de stadspoorten. Stadspoorten hadden een ambivalente betekenis. Aan de ene zijde functioneerden ze als symbool voor de veiligheid en als icoon van de lokale macht en dus van de identiteit en rechten van de stad en haar burgers; aan de andere zijde vormden de poorten een bron van hinder en potentiële conflicten. De poorten werden immers gebruikt om burgers van nieuwkomers te onderscheiden en fungeerden als grens tussen personen en groepen die welkom of niet welkom waren. Met de opkomst van de natie staat en het toenemende belang van de nationale grenzen werden de poorten overbodig.

Een meer structuralistische benadering van stedelijke migratie biedt Kiva Silver, ‘The peasants of Paris. Limousin migrant masons in the nineteenth century’, *French History* 28 (2014) 498-519. Silver werkt verder op een traditioneel typevoorbeeld van negentiende-eeuwse Franse seizoenmigratie, met name van bouwvakkers vanuit de Limousin naar Parijs. Hij beargumenteert dat zij sterk gebonden bleven aan hun rurale achtergrond en dat ze hun leven in Parijs zodanig inrichtten dat het hen hielp om naar huis terug te keren. Dit toont hij aan op basis van hun woonpatronen in Parijs, hun spaargedrag en financiële overdrachten, de endogame huwelijken en hun schuldenlast die hen met handen en voeten bond aan hun thuisregio. Dat zorgde ervoor dat ze zich tussen twee werelden bewogen.

Het stadshistorische onderzoek naar migratie lijkt zich niettemin steeds minder te richten op dergelijke migratiepatronen en trajecten en steeds meer op migrantenwijken en het samenleven van migranten, vooral in de negentiende en twintigste eeuw. In ‘A cultural crossroads at the “Bloody Angle”. The Chinatown tongs and the development of New York City’s Chinese American community’, *Journal of Urban History* 40 (2014) 357-379 bestudeert Michelle Chen de ‘tongs’ in Chinatown New York tijdens

de eerste drie decennia van de twintigste eeuw. Hoewel de tongs in oorsprong sociale organisaties in China waren, werden ze in Amerika berucht als rivaliserende misdaadorganisaties die zich inlieten met geweld, prostitutie en opiumhandel. Chen wil voorbij dit cliché en schetst een diepgaander sociaal-cultureel portret van deze Chinese organisaties en hun plaats in zowel de veranderende Chinese gemeenschap in Amerika als in interactie met de blanke Amerikaanse samenleving. Hij schetst een beeld van een etnisch homogene, maar sociaal gemengde gemeenschap die oude tradities met nieuwe stedelijke praktijken vermengde. Deze Chinese organisaties geraakten enerzijds verstrengeld met de blanke gemeenschap via handel, rechtspraak en sociale zorg, maar anderzijds functioneerden ze ook als poortwachters voor een op dat ogenblik nog etnisch Chinese wijk.

In 'Italian American and African American encounters in the city and in the suburb', *Journal of Urban History* 40 (2014) 536-562 onderzoekt Nancy Carnevale de relatie tussen Italiaanse Amerikanen en zwarte Amerikanen in enkele Amerikaanse steden tijdens de periode van de vroege twintigste eeuw tot de naoorlogse periode. Die relaties worden vaak omschreven als problematisch, maar Carnevale stelt dat dit afhankelijk is van lokale en contextuele factoren. Italianen, meer dan andere migranten, bleven vaak achter in de stedelijke centra door sociale deprivatie en beperkte sociale mobiliteit. Ze werden er concurrenten van zwarte Amerikanen wat de toegang tot vastgoedmarkt, arbeidsmarkt en sociale zorg betreft. Als tegenwicht tegen deze stereotype beeldvorming bestudeert Carnevale, onder meer op basis van interviews, de relaties in Montclair, een suburbane zone nabij New York, waar Italiaanse en zwarte Amerikanen grotendeels probleemloos samenleefden.

Het *Journal of Contemporary History* 23 (2014) wijdde een themanummer aan 'Migration in Germany's age of globalization', waarvan een aantal artikels ook aan de migratiegeschiedenis van steden zijn gewijd. Nathanael Kuck, 'Anti-colonialism in a post-imperial environment. The case of Berlin, 1914-33' (134-159) analyseert Berlijn als locus van antikoloniale strekkingen in Europa tussen 1914 en 1933. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was er vanuit Duitsland en Berlijn kritiek geuit op de imperiale trekken van koloniale mogendheden, Groot-Brittannië in de eerste plaats. Het politiek en economisch verzwakte Berlijn werd na de oorlog de plaats waar studenten uit kolonies naar toe trokken, antikoloniale verenigingen oprichtten en later aansluiting zochten bij organisaties aan de linkerzijde. Zij kwamen niet in eerste instantie uit voormalige Duitse kolonies. Het waren vooral Chinese, Indische en Egyptische vrijheidsstrijders.

Vaak worden activiteiten van migranten in de voedingssector beschouwd als een positieve bijdrage aan de multiculturele samenleving. De aanwezigheid in steden van specifieke keukens hing nauw samen met de regionale verspreiding van migranten. In 'Food for thought. Rethinking the history of migration to West Germany through the migrant restaurant business' (209-227) onderzoekt Maren Möhring de werkgelegenheid en arbeidsomstandigheden in deze sector. Vaak begonnen nieuwkomers als hulp in een restaurant, om nadien een eigen zaak te starten, met de hulp van echtgenoten of dankzij financiële steun van verwanten of brouwerijen. De regering in Duitsland stond echter afwijzend ten aanzien van deze ondernemende buitenlanders omdat hun investeringen een langduriger verblijf veronderstelden, wat niet strookte met het gastarbeidersstatuut. De EU-migratieregelgeving zorgde nadien voor een verschillende

behandeling van EU en niet-EU-burgers. Raika Espahangizi, 'Migration and urban transformations. Frankfurt in the 1960s and 1970s' (183-208) bestudeert de woonproblematiek van nieuwkomers in de jaren 1960-1970 in Frankfurt am Main als proxy voor de ontwikkeling van een stedelijk migratiebeleid. In het gastarbeidersstelsel was de behuizing van migranten verbonden aan het woningaanbod van bedrijven wat leidde tot concentraties in bepaalde wijken. Andere migranten moesten hun toevlucht zoeken op de private woonmarkt en werden vaak slachtoffer van malafide praktijken van huisjesmelkers. De preciaire woonsituatie in de wijk Holzmann in 1970 groeide uit tot een publiek schandaal, waardoor migratie verbonden werd aan verloederde woonwijken en achterstelling. Dergelijke stedelijke conflicten en problemen vormden volgens de auteur de aanleiding om het migratiebeleid vanaf het midden van de jaren zeventig te verstrengen.

Emile Chabal belicht ten slotte het lokale beleid ten aanzien van minderheden in het twintigste-eeuwse Montpellier in 'Managing the postcolony. Minority politics in Montpellier, c.1960-c.2010', *Contemporary European History* 23 (2014) 237-258. De stad kende in de jaren zestig en zeventig een sterke demografische en economische groei en trok ten gevolge van de dekolonisering vele immigranten aan uit Algerije. Zowel 'pieds-noirs' (Europeanen die hadden gediend in Algerije) als 'harkis' (moslims die aan de zijde van de Fransen hadden gevochten) verhuisden naar Montpellier. Hij beschrijft hoe de socialistische politicus Frêche die verschillende groepen bespeelde, via cliëntisme en patronage, en op paternalistische wijze diverse en uiteenlopende groepen nieuwkomers aan zich bond en inzette om de lokale politieke macht te behouden.

De publieke ruimte als strijdperk

Grip op de stedelijke publieke ruimte impliceert macht en is dan ook inzet van bestendige onderhandeling en vaak ook strijd tussen diverse maatschappelijke actoren. Marco Cicchini, 'Milices bourgeoises et garde soldée à Genève au XVIIIe siècle. Le républicanisme classique à l'épreuve du maintien de l'ordre', *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* 62 (2014) 120-149 waarschuwt aan de hand van een case-study over de Geneefse ordehandhavers in de achttiende eeuw voor een al te simplistische kijk op dit mechanisme. Dat de burgerwachten, bestaande uit burgersoldaten die symbool stonden voor de Republiek, in de loop van de tijd ingeruild werden voor betaalde militaire gardes, impliceert in zijn ogen geenszins dat het Geneefse republicanisme uitgehold raakte. De debatten en besluitvorming in dit verband geven immers aan dat het garnizoen in het kader van dit proces in toenemende mate onder burgerlijke controle kwam te staan.

David Churchill, "I am just the man for upsetting you Bloody Bobbies". Popular animosity towards the police in late nineteenth-century Leeds', *Social History* 39 (2014) 248-266 betoogt dat in de negentiende eeuw de animositeit tussen de lagere stedelijke bevolking en de politie overal in Engeland sterk toenam. De verklaring daarvoor vormt een continu debat onder Engelse historici, want was het verzet een reactie van de stadsbewoners op de groeiende controle en uitbreiding van de politie of gold de antipathie slechts de manier waarop politieambtenaren bepaalde taken uitoefenden? Churchill is er duidelijk in: op basis van zijn gegevens over Leeds concludeert hij dat

de legitimiteit van de politie wel degelijk in het geding was en dat belediging en geweld uitingen waren van een gedeelde cultuur van verzet tegen de politie.

De politieke lading van controle over de stedelijke ruimte komt natuurlijk extra aan de oppervlakte bij regimewisselingen. In 'A self-defining "bourgeoisie" in the early French Revolution. The Milice Bourgeoise, the Bastille Days of 1789, and their aftermath', *Journal of Social History* 47 (2014) 696-720 maakt Micah Alpaugh duidelijk hoe na de bestorming van de Bastille bourgeois militias gevormd werden om controle en richting te geven aan de Revolutie en zodoende het vermeende gevaar van de wanordelijkheid van de lagere sociale groepen in te dammen. Bij de omwentelingen in steden elders in Frankrijk werden gelijkaardige eenheden gevormd die de basis zouden vormen van de nieuwe Nationale Garde die in ging staan voor de openbare orde. D.M.G. Sutherland, 'Justice and murder. Massacres in the Provinces, Versailles, Meaux and Reims in 1792', *Past and Present* (2014) 129-162 analyseert de gewelddadige greep naar de straat (en dus de macht) in een latere fase van de Franse Revolutie (in september 1792), die beantwoordde aan alles wat Alpaugh's burgerlijke groepen hadden willen vermijden. Sutherland kant zich tegen de heersende interpretatie dat de bloedbaden van september 1792 ingegeven werden door de angst voor samenzweringen. Hij benadrukt de offensieve wil van de geweldplegers die binnen de liminele sfeer van die septembertagen definitief wensten af te rekenen met het Ancien Régime en eigen, nieuwe orde wensten te affirmeren. Dat deden ze met name door eigenrichting die theateraal inspeelde op de stedelijke publieke ruimte. In dit kader kunnen ook de activiteiten worden beschouwd van de arbeiders- en soldatenraden die in de herfst van 1918 in de straten van Duitse steden verschenen en de ondergang van het Keizerrijk markeerden. Voor Hamburg werden die bestudeerd door Volker Stalman, 'Die Revolution von 1918/19 in Hamburg', *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 62 (2014) 5-24.

Ongelijke machtsverhoudingen tussen sociaaleconomische etnische, culturele, gender of raciale groepen tekenen zich ook structureel af in de stedelijke publieke ruimte, huisvestingspatronen en publieke percepties. Özgür Avci, 'The making of a Gecekondu identity. Journalistic representations of the squatters in Turkey in the 1970s', *Journal of Urban History* 40 (2014) 211-231 stelt op basis van de berichtgeving over saneringen van krottenwijken in Turkije in de jaren 1970 dat over alle politieke verschillen heen de bewoners van krottenbuurten elke vorm van identiteit en handelingsbekwaamheid werd ontzegd. Dat bewoners van arme buurten over geen enkele agency zouden beschikken is natuurlijk onterecht. Het wordt bijvoorbeeld weerlegd door recent onderzoek van Michael Karp, 'The St. Louis rent strike of 1969. Transforming black activism and American low-income housing', *Journal of Urban History* 40 (2014) 648-670 en Chris Rasmussen, "'A web of tension". The 1967 protests in New Brunswick, New Jersey', *Journal of Urban History* 40 (2014) 137-157 over huisvestingsprotesten uitgaande van zwarte en arme bewoners van Amerikaanse buurten in de jaren 1960. Hoe collectieve actie bestaande ruimtelijke hiërarchie in ruimere zin tussen diverse groepen in de stad kan beïnvloeden, blijkt ten slotte ook uit een grote staking van horecapersoneel in Chicago in de jaren 1890, geanalyseerd in Margaret Garb, 'The Great Chicago waiters' strike. Producing urban space, organizing labor, challenging racial divides in 1890s Chicago', *Journal of Urban History* 40 (2014) 1079-1098.

Familie, huwelijk en relaties

De mythe van het mannelijke gezinshoofd in vroegmodern Europa is allang achterhaald; een aanzienlijk deel van de stedelijke huishoudens had immers een vrouw aan het hoofd en dat gold zeker voor havensteden en in tijden van oorlog. Maar er is nog weinig onderzoek gedaan naar de impact van vrouwelijke gezinshoofden op de cohesie en onderlinge relaties in het vroegmoderne gezin. Karen O'Brien's komt in haar artikel 'Companions of the heart and hearth. Hardship and the changing structure of the family in early modern English townships', *Journal of Family History* 39 (2014) 183-203 tot verrassende conclusies. Op basis van een grote variatie aan bronnen (testamenten, boedelinventarissen, gerechtelijke akten, registratie vermogensbelastingen en armen- en buurtregisters) probeert ze te achterhalen hoe veranderingen in de familiestructuur in Nantwich (in het Engelse Cheshire) tussen 1603 en 1684 gevolgen hadden voor de familieband. Dat beeld blijkt tweezijdig. Vrouwen die er alleen voor stonden, steunden elkaar en deden er alles aan om het hoofd financieel boven water te houden en hun kinderen thuis te laten wonen. Desondanks waren veel vrouwen niet in staat om het gezin bijeen te houden omdat stadsbesturen en armenzorginstanties weinig rekening hielden met alleenstaande arme vrouwen. De armenzorg richtte zich voornamelijk op werkenden, vrouwen waren vaak gedwongen de kost te verdienen met prostitutie, de straffen op het krijgen van buitenechtelijke kinderen waren zwaar, en kinderen moesten al jong het huis uit om ergens anders in de leer te gaan. Conclusie: arme vrouwen deden meer dan hun best, maar het was de stedelijke elite die gezinnen met een vrouwelijk gezinshoofd lieten desintegreren.

In zeventiende-eeuws koloniaal Lima bleken er gelijksoortige mechanismen te spelen, maar op een heel andere schaal. Michelle A. McKinley laat in 'Illicit intimacies. Virtuous concubinage in colonial Lima', *Journal of Family History* 39 (2014) 204-221 zien dat ongehuwd samenwonen en voorechtelijke seksualiteit in Lima of een zelfde wijze werd bestraft als zeventiende-eeuws Nantwich. Maar waar in Engeland het percentage onwettige geboorten ver beneden 10 procent bleef, werd in Latijns Amerika 30 tot 60 procent van de kinderen buiten het huwelijk geboren. De studie van Gill Newton, 'Clandestine marriage in early modern London: when, where and why?', *Continuity and Change* 29 (2014) 151-180 bevestigt voor de Engelse casus de lage percentages zwangerschappen vóór het huwelijk. De verklaring voor de hoge cijfers in koloniale steden moet worden gezocht in de culturele acceptatie van ongehuwd samenwonen en de ongelijke etnische verhoudingen; er bestonden veel interetnische relaties, maar het lukte vrouwelijke slaven zelden om deze relatie om te zetten in een huwelijk. McKinley benadrukt dat de zwakke juridische positie van deze vrouwen ook voordelen had: ze hadden grotere seksuele vrijheid en zelfstandigheid in relaties. Haar conclusie sluit aan bij de recente focus van het onderzoek naar koloniale steden op de 'agency' van de gekoloniseerde bevolking, vooral die van vrouwen. In een interessant artikel over 'Marriage in Córdoba City (Argentina) in the late-colonial and early-independent periods. Homogamy and surnames as emerging feature', *Journal of Family History* 39 (2014) 22-89, wijzen Sonia Colantonio, Claudio Küffer en Juan Nazer erop dat er in koloniale steden een groot verschil bestond tussen wettige en onwettige seksuele relaties. Spanjaarden huwden zelden met iemand uit een andere sociale- en etnische groep, maar zoals ook in McKinley's artikel naar voren kwam, waren interetnische relaties

buiten het huwelijk zeer gebruikelijk. Als gevolg daarvan was het percentage onwettige kinderen in koloniale steden in Latijns-Amerika niet alleen hoog, maar ook het aantal kinderen met ouders van verschillende etnische groepen.

Het overlijden van de echtgenoot kon vrouwen in een kwetsbare positie brengen, zelfs wanneer ze uitgebreide eigendommen ter beschikking hadden. Dat gold des te meer voor vrouwen met een Afrikaanse oorsprong in koloniaal Brazilië. Mariana L.R. Dantas bestudeert in het artikel 'Succession of property, sales of *meação*, and the economic empowerment of widows of African descent in colonial Minas Gerais, Brazil', *Journal of Family History* 39 (2014) 222-238 de manieren waarop deze weduwen trachtten de versnippering van de grond en erfenis tegen te gaan en de voogdij over hun kinderen te behouden. Dat gebeurde onder meer door een verkoop inter vivos te organiseren voor het overlijden van hun partner.

Gender, seksualiteit en stedelijke ruimte

Hoe vrouwvriendelijk waren middeleeuwse steden? Samantha Sagui bestudeert in haar paper 'The hue and cry in medieval English towns', *Historical Research* 87 (2014), 179-193 het gebruik van de 'hue and cry' in Norwich. Dit was een wet die inwoners van Norwich toestond om in zeer specifieke omstandigheden – indien zij overvallen of aangerand werden – om hulp te roepen. Indien de kreet gebruikt werd, waren omstaanders juridisch verplicht om hulp te bieden en koninklijke officiers om de zaak uit te klaren. De 'hue' werd weliswaar minder vaak gebruikt in grote steden dan op het platteland, maar toch was het vooral voor vrouwen in de stad een belangrijk instrument. Hoewel vrouwen algemeen gezien veel minder vaak voorkomen in juridische protocollen, waren zij immers verantwoordelijk voor 44 procent van het totale gebruik van de 'hues' in Norwich. Doorheen de veertiende eeuw nam het vrouwelijke aandeel zelfs toe tot bijna 70 procent. Sagui verklaart dit door een sterk dalend mannelijk gebruik van de kreet, aangezien in die periode voor veel mannen rechtstreekse deelname aan de ordehandhaving mogelijk werd. Die vaststellingen zijn des te opvallender, argumenteert Sagui, omdat in andere steden (zoals Colchester) de 'hues' allerminst een vrouwelijk karakter hebben, wat aantoont dat de implementatie van de regel sterk varieerde van stad tot stad.

Prostitutie tijdens de vroegmoderne periode wordt vaak bestudeerd vanuit de context van controle en vervolging door stedelijke overheden, maar Marion Pluskota toont in 'Genesis of a red-light district. Prostitution in Nantes between 1750 and 1810', *Urban History* 41 (2014) 22-41 aan dat de locatie van hun werk door prostituees zelf werd bepaald. Prostituees zochten plekken uit waar zij hun beroep het beste konden uitoefenen (goedkope kamers) en zoveel mogelijk klanten konden trekken en zij werden daarin niet gehinderd door de plaatselijke politie. Pluskota concludeert dat de laatste weliswaar reageerde op de concentratie van prostituees, maar uiteindelijk een te beperkte capaciteit had om de mobiliteit van beroepsgroepen in de stad te reguleren.

Prostituees veroorloofden zich wel meer vrijheden, zo bleek eerder uit Nederlands onderzoek naar vrouwen in mannenkleding, en volgens Judith M. Bennett en Shannon McSheffrey in 'Early, erotic and alien. Women dressed as men in medieval London', *History Workshop Journal* 77 (2014) 1-25 bestond travestie onder prostituees in Engeland al tijdens de late Middeleeuwen. Vooral vrouwelijke migranten zouden zich

verkleeden om als exotische buitenstaander een plaats te veroveren in de sekshandel. Bennett en Shannon gaan in hun stuk het debat aan met Rudolf Dekker en Lotte van de Pol, die wat te snel zouden hebben geconcludeerd dat travestie vooral voorkwam in Nederland, Engeland en Duitsland. Zij stellen dat travestie – weliswaar in andere vormen en gedaanten – net zo goed elders in Europa werd gepraktiseerd.

De uiting van expliciet mannelijk of vrouwelijk geachte gedragingen speelden ook op andere manieren een belangrijke rol in het vroegmoderne sociale leven. Zo kijkt Katie Barclay in ‘Singing, performance and lower-class masculinity in the Dublin Magistrates’ Court, 1820-1850’, *Journal of Social History* (2014) 1-23 naar de wijze waarop mannen uit de Ierse lagere klassen hun mannelijkheid benadrukten in de zogenaamde ‘Magistrates Court’ in Dublin. Deze rechtbank behandelde lichte vergrijpen en conflicten in de publieke ruimte tussen burgers onderling en tussen burgers en het plaatselijke gezag. Barclay stelt dat in de negentiende eeuw Ierse mannen uit de lagere klassen hun mannelijkheid betoonden door met zang en verhalen de publieke ruimte te claimen. Hun claim van de publieke ruimte was niet alleen een uiting van mannelijkheid, maar ook bedoeld om het Britse gezag te tarten en uit verzet tegen het Britse nationalisme. Zang als uiting van mannelijkheid en verzet werd blijkbaar zo gemeengoed dat Ierse verdachten zang ook inzetten in de rechtszaal.

Grotere keuze en variatie in de huizenmarkt in Mexico City gaf homoseksuelen in de loop van de twintigste eeuw de ruimte om hun leven in te richten als homokoppels of vrijgezellen en de vrijheid om gelijkgestemden te ontvangen. In ‘Transnational homophile movement and the development of domesticity in Mexico City’s homosexual community, 1930-70’, *Gender & History* 26 (2014) 519-544 constateert Víctor M. Macías-González dat nieuwe woonopties homoseksuelen ook de ruimte gaf om hun identiteit en solidariteit te ontwikkelen.

Plaatsen om te begraven

Na een arbeidzaam leven in de stad volgt onherroepelijk de dood. Historici denken wellicht dat begraafregisters een indicatie geven van het sterftecijfer in een gemeente, maar volgens Jeremy Boulton in ‘Traffic in corpses and the commodification of burial in Georgina London’, *Continuity and Change* 29 (2014) 181-208 zijn dat soort bronnen behoorlijk misleidend. Boulton zet daarmee het werk voort van Tony Wrigley en Roger Schofield (*Cambridge Group for the History of Population and Social Structure*) die al in 1989 wezen op een structurele onder-registratie van sterfte in Engeland tussen ongeveer 1640 en 1830. In dit artikel wordt ervoor gepleit om de prijzen voor begraven en het vervoer van lijken in het onderzoek te betrekken, want, zo betoogt hij, de kosten en beschikbaarheid van begraafplaatsen hadden een grote invloed op de manier waarop gestorvenen ter aarde werden besteld. Dat lijkt althans in zijn onderzoek naar Londen in de achttiende en begin negentiende eeuw, waar waarschijnlijk 20 procent van de Londenaren werd begraven buiten de eigen parochie. Er bleek een ware begrafenishandel te bestaan waarbij sommige delen van Londen, zoals Soho, grote aantallen stadsbewoners wisten aan te trekken met lage begrafeniskosten. Boulton besluit zijn stuk met een waarschuwing aan historisch demografen: betrek in het onderzoek naar sterfte de zogenaamde ‘corpse export rate’ want deze heeft een significante impact op de cijfers.

De begrafenisplaats van stadsbewoners werd naast kostenoverwegingen natuurlijk ook bepaald door culturele en religieuze gewoonten. Geïnspireerd door de Franse historiografie op dit gebied, gingen Engelse historici er lang vanuit dat er in de negentiende een verschuiving optrad van aan de kerk verbonden kerkhoven naar seculiere gemeentelijke begraafplaatsen. In hun onderzoek naar begraafplaatsen in het sterk geïndustrialiseerde Sheffield tussen 1740 en 1900 ('Churchyard and cemetery in an English industrial city: Sheffield 1740-1900', *Urban History* 41 (2014) 627-646) zien Julie Rugg, Fiona Stirling en Andy Clayden zo'n dichotomie niet optreden. In achttiende en negentiende eeuw bleven de bewoners van Sheffield hun overledenen begraven op zowel kerkhoven als gemeentelijke begraafplaatsen. Sterker nog, in de late achttiende eeuw nam het aantal kerkhoven in enorm tempo toe. Hoewel zij het snel groeiende Sheffield niet als representatief voor Engeland beschouwen, stellen de auteurs dat historici zich soms te gemakkelijk scharen achter het verhaal van globale culturele veranderingen zonder te kijken naar continuïteit en micro-geschiedenis.

Vanuit de context van koloniaal Ibadan (Nigeria) neemt Ifeany Onwuzuruigbo in zijn artikel 'Space of power and power of space. Islam and conflict over cemetery space in Colonial Ibadan', *Journal of Urban History* 40 (2014) 301-317 precies de bovenstaande scheiding van religieuze en gemeentelijke begraafplaatsen als uitgangspunt. Snelle urbanisatie zorgde hier vanaf de jaren 1950 net als in negentiende-eeuws Sheffield voor een ruimtegebrek voor begraafplaatsen. Interessant is dat dat de Hausa moslims (die Hausa of Fulani spreken en als nomaden van vee en handel leven) in Ibadan de strijd om ruimte voor kerkhoven gebruikten om zich te verzetten tegen de koloniale regels en infrastructuur. Net zoals andere migranten in Groot-Brittannië en Zweden probeerden moslims begraafplaatsen toe te eigenen om zeggenschap te behouden over hun etnisch-religieuze gebruiken en ruimte. Als gevolg daarvan zouden de etnische verschillen en religieuze identiteit in Nigeria zijn versterkt.

Vrijtijds cultuur

Om de sleur van het dagelijks leven te doorbreken en onderlinge sociale verhoudingen te bestendigen verenigen stedelingen zich vanouds in gezamenlijk vermaak. Volgens Christian Jaser, 'Agonale konomien. Städtische Sportkulturen des 15. Jahrhunderts am Beispiel der Florentiner Palio-Pferderennen', *Historische Zeitschrift* 298 (2014) 593-624 speelt sport hierin reeds sinds de Renaissance een belangrijke rol. Terwijl sporthistorici doorgaans beweren dat de moderne georganiseerde sport een achttiende-eeuwse Engelse uitvinding is die pas in de negentiende eeuw het Europese continent bereikte, betoogt Jaser dat de Florentijnse paardenrennen reeds in diverse opzichten als vorm van moderne sport kunnen worden beschouwd: niet alleen vanwege de nadruk op sportieve competitie, maar ook gezien de enorme bedragen die omgingen in kostbare *transfers* van renpaarden, professionele weddenschappen en commerciële memorabilia.

Naarmate steden groter en drukker werden zochten welgestelde stedelingen in de negentiende eeuw in het zomerseizoen steeds vaker ontspanning buiten de stad: in landelijke omgevingen en vooral aan de kust, die daardoor op hun beurt snel verstedelijkten. *Histoire Urbaine* 15 (2014) wijdde een boeiend themanummer aan deze diverse soorten 'villes de villégiature'. Na een inleiding van Dominique Hervier 'Villégiature et histoire urbaine' (5-9) bestudeert Nicolas Stoskopf de opkomst van de badplaats

Deauville: letterlijk uit het moeras gestampt door enkele ambitieuze ondernemers die, hoewel niet zonder aanvankelijke tegenslagen, de Parijse elite met een casino, een hippodroom, een pittoresk haventje en luxe villa's naar de kust wisten te lokken, (Deauville (1859-1875), *une histoire d'entreprise*, 23-44). Didier Hébert, 'Urbanisation de la Côte Fleurie. Principes, organisation et développement (1830-1914)' (45-61) kiest een wat bredere aanpak en vergelijkt de verschillende vormen van verstedelijking aan de Normandische kust: traditionele visserplaatsjes die geleidelijk tot badplaatsen transformeerden en geheel nieuw ontwikkelde 'villes de plaisir'. In 'Villes d'eaux, villes de loisirs. L'exemple des stations thermales françaises de la fin du XIXe siècle aux années trente' (83-103) biedt Carole Carribon een goed beeld van de bevolking en stedelijke cultuur in vroegtwintigste-eeuwse binnenlandse spa's, terwijl Isabelle Rabault-Mazières de opkomst van luxe villawijken rond Parijs bespreekt in 'Villégiature et formation des banlieues résidentielles. Paris au XIXe siècle' (63-82). De fascinerende geschiedenis van roterende solaria – die zich op elk uur van de dag konden richten naar de stand van de zon – wordt belicht door Cécile Raynal en Thierry Lefebvre, 'Des villas pivotantes aux solariums tournants' (105-120). Dat het oudste naturistendorp in Frankrijk, op het *Île du Levant* aan de Côte d'Azur, zich niet meteen ontwikkelde tot de ideale microkosmos die de oprichters voor ogen hadden wordt ten slotte met smaak uiteengezet door Sylvain Villaret, 'Du projet utopique à la réalité. La création d'Héliopolis: première commune naturiste de France (1930-1939)' (121-136).

De meeste badplaatsen, spa's en andere 'villes de villégiature' die in het themanummer van *Histoire Urbaine* centraal staan werden hoofdzakelijk bezocht en bevolkt door Fransen. Dat was bepaald niet het geval in Nice, dat zich in de negentiende eeuw bij uitstek ontwikkelde en profileerde als kosmopolitische stad. Elaine Chalus, 'Cette fusion annuelle. Cosmopolitanism and identity in Nice, c. 1815-1860', *Urban History* 41 (2014) 606-626 beschrijft mede op basis van kwantitatieve analyse van badbezoekerslijsten hoe Nice naast de omvangrijke Engelse 'kolonie' die hier in de vroege negentiende eeuw was neergestreken in de jaren 1850 ook een groeiend aantal Duitsers, Italianen, Russen en zelfs enkele Amerikanen wist te trekken. Met een actieve politiek gericht op goede huisvesting, comfortabele publieke ruimte en een afwisselend aanbod aan gemakkelijkheden, winkels en andere vormen van ontspanning slaagden stedelijke autoriteiten en ondernemers erin om het achttiende-eeuwse model van het Engelse Bath naar de kroon te steken. De besloten sociabiliteitscultuur, geconcentreerd rond toonaangevende vrouwen, speelde hierin een doorslaggevende rol. David Churchill, 'Living in a leisure town. Residential reactions to the growth of popular tourism in Southend, 1870-1890', *Urban History* 41 (2014) 42-61 beschrijft daarentegen hoe lokale journalisten en inwoners van de populaire badplaats Southend eind negentiende eeuw worstelden met de massale komst van dagjesmensen uit de arbeidersklasse. Tot de jaren 1870 was het beeld van de 'trippers' overwegend positief en sympathiek, maar vanaf 1880 werd er steeds vaker geklaagd over hun ruw en onfatsoenlijk gedrag. Ook de vele kleinere ondernemers die met hun ezeltjes en straathandel een zakcentje probeerden te verdienen kregen steeds meer kritiek en ruimtelijke regulering te verduren.

Niet alleen badplaatsen maar ook restaurants ontwikkelden zich sinds de negentiende eeuw als belangrijke plaatsen van vertier waar sociale scheidslijnen enerzijds werden doorbroken en anderzijds juist ostentatief werden gemarkeerd. Paul Freedman, 'Wo-

men and restaurants in nineteenth-century United States', *Journal of Social History* (2014) 1-19 beschrijft met oog voor detail hoe restaurants en andere eetgelegenheden in New York en San Francisco in de loop van de negentiende eeuw steeds toegankelijker werden voor vrouwen: aanvankelijk vooral in private eetkamers (met een naastgelegen slaapkamertjes!), maar steeds vaker ook in de grote eetzalen, hoewel niet op alle uren van de dag en vaak alleen onder 'fatsoenlijke' begeleiding. Interessant is dat Freedman daarbij ook laat zien hoe het culinaire aanbod met 'lichte salades' steeds meer op een vermeende vrouwelijke smaak werd aangepast. Pas begin 1970 (!) werden echter de laatste male-only restaurants in New York door publieke campagnes gedwongen om ook 'alleenlopende' vrouwen te bedienen. Mede door anti-discriminatie wetten lieten de meeste New Yorkse restaurants 'al' in de jaren 1950 zwarte gasten toe, maar erg van harte ging dit lang niet altijd. In 'Neither welcomed, nor refused. Race and restaurants in Postwar New York City', *Journal of Urban History* 40 (2014) 232-251 bespreekt Chin Jou twee fascinerende campagnes van het Committee of Civil Rights in East Manhattan, waarbij 153 vrijwilligers (blank en zwart) destijds met steekproefsgewijze bezoeken aan restaurants kon aantonen dat zwarte gasten zelden werden geweigerd, maar doorgaans wel slechtere plaatsen en bediening kregen. Subtiele onderhandelingen met ondernemers hadden succes: binnen enkele jaren was de discriminatie van zwarte gasten aanzienlijk afgenomen. Kevin D. Greene, "Just a dream". Big Bill Broonzy, the blues, and Chicago's black metropolis', *Journal of Urban History* 40 (2014) 116-136 laat intussen zien hoe zwarte entertainers als de blueslegende Bill Broonzy voor de oorlog in het groeiende circuit van nachtclubs behendig langs diverse sociale en culturele scheidslijnen kon navigeren, terwijl Khairudin Aljunied, 'Coffeeshops in colonial Singapore. Domains of contentious publics', *History Workshop Journal* (2014) 65-85 ten slotte de verschillende sociale en politieke functies van kleine, vaak etnisch gemengde cafés in de context van koloniale steden belicht.

Publieke diensten: waterleidingen

Waar tot voor kort infrastructuurontwerp, -aanleg en -beheer door stadshistorici vaak in de marge werden besproken, is er vandaag een groeiende belangstelling voor infrastructuur als ingang van onderzoek naar de sociaal-politieke en ruimtelijke condities van de stad en stedelijkheid. Zo biedt bijvoorbeeld onderzoek over waterinfrastructuur een uitdagende lezing van het kluwen van machtsrelaties in de stad, waarbij verschillende beleidsniveaus, publieke en private actoren, alsook consumenten en producenten zich in wisselende manieren tot elkaar hebben verhouden. Daarenboven geeft historisch onderzoek over relaties tussen infrastructuur en verstedelijking context aan hedendaagse discussies over de netwerkmaatschappij en haar concrete ruimtelijk-sociale neerslag. De artikels besproken in deze rubriek gaan meer bepaald in op spanningen tussen publieke en private actoren en tonen dat de afwegingen tussen water als consumptieproduct in handen van de markt, of water als mensenrecht geen nieuw debat is.

John S. Lee traceert de aanleg van leidingwater en debatten over water als publieke voorziening terug naar de middeleeuwen. In 'Piped water supplies managed by civic bodies in medieval English towns', *Urban History* 41 (2014) 369-393 belicht hij de betekenis de publieke autoriteiten en het belang dat ze hechtten aan drinkwater als liefdadigheidsvoorziening. Nauwkeurig ontworpen systemen werden voorzien van

een strenge regelgeving die doorgaans huishoudelijke consumptie bevoordeelde tegen productiedoeleinden, toegang voor de armen expliciet onderstreepte en publieke gezondheid nauwgezet opvolgde. Puttend uit een divers bronnencorpus, besluit Lee dat vanaf de late middeleeuwen de meeste grote Engelse steden, samen met enkele kleine steden, voorzien waren van een gesofisticeerd watersysteem met publieke toegang. Deze vaststelling staft hij met een uitgebreide appendix waarin een lijst opgenomen is van steden die publieke toegang voorzagen tot een ontworpen watersysteem, met de datum van de eerst gedocumenteerde referentie. Hoewel Lee de sociaal-politieke motieven en ruimtelijke dimensie minder belicht, biedt de studie een interessante uitnodiging naar meer onderzoek over vroege watertechnologie en beheer.

In 'Implementation without control. The role of the private water companies in establishing constant water in nineteenth-century London', *Urban History* 41 (2014) 228-246 bestudeert John Hillier de sociaal-politieke motieven alsook relaties en fricties tussen publiek-privaat en sociaal geografische schaalniveaus in negentiende-eeuws Londen. Met een uitgekende Foucauldiaanse lens over mechanismen van normalisering en zelfregulatie, die voorbijgaan aan een eenvoudige retoriek over macht en kennis, belicht Hillier de overgang van een intercurrent systeem naar een continue circulatie van water. Het artikel biedt een verrassende en vernieuwende kijk op de discrepantie tussen de overheid die een constante aanvoer aanmoedigde en de private compagnieën die het systeem moesten omvormen. Zo kregen de compagnieën amper overheidssteun wanneer bewoners de ingenieurs toegang tot hun woning weigerden, noch instrumenten om de overvloedige waterconsumptie na de installatie van de constante toevoer aan banden te leggen. Watermeters werden door de overheid niet toegestaan uit vrees dat er op hygiëne bekibbeld zou worden. Private spelers zochten dus andere mechanismen om verbruik te controleren en werden er bijvoorbeeld argumenten over schaarste aangewend om verspilling tegen te gaan.

Manuel Guardia, Maribel Rosselló en Sergi Garriga demonstreren in 'Barcelona's water supply, 1867-1967: the transition to a modern system', *Urban History* 41 (2014) 415-434 dat de ontwikkeling van watervoorzieningen naar een 'modern' systeem sterk afhankelijk is van context – zowel ruimtelijk, sociaal-economisch als cultureel. Waar in Londen de overheid en hygiënistische overwegingen de modernisering van de infrastructuur voorschreef, vormde in Barcelona het uitbreidingsplan van Cerdà de aanleiding tot een toename van private initiatieven die hebben bijgedragen tot de 'water transitie'. Naast sanering van oud weefsel, waren het in Barcelona de ontwikkeling van nieuwe wijken en vastgoed die aanstuurden op de voorziening van drinkwater. Deze modernisering was echter geen 'omwenteling' zoals technologische transformatie stereotiep wordt gedacht, maar duurde maar liefst een eeuw, tot 1967. Het artikel van Themis Chronopoulos, 'The Lindsay Administration and the sanitation crisis of New York City, 1966-1973', *Journal of Urban History* 40 (2014) 1138-1154 plaatst zelf de trage ontwikkelingen in Barcelona in perspectief door de saneringscrisis – voornamelijk afvalophaling – in New York te belichten in de jaren zestig en zeventig. De meeste lage-inkomen buurten werden amper bediend, wat leidde tot een golf van protest en acties, die op hun beurt de herstructurering van het Department of Sanitation tot gevolg hadden.

Publieke diensten: overig

Mechanismen die veiligheid garanderen en risico's indijken werden in de late negentiende en twintigste eeuw prominente drijfveren voor stadsontwikkeling. De negentiende-eeuwse bevolkingstoename en bijhorende aangroei en verdichting van steden had zowel politiek-sociale conflicten als ernstige milieurampen veroorzaakt. Om deze fundamentele problemen aan te pakken, deden steden niet langer beroep op beaux-arts architecten, maar stelden ingenieurs en andere technische experts aan om natuur te overwinnen en de stedelijke ruimte 'veerkrachtig' te maken.

In 'Safety by design. Engineers and entrepreneurs invent fire safety in Mexico City, 1860-1910', *Urban History* 41 (2014) 435-455 verbindt Anna Rose Alexander het stijgende belang van de ingenieur in Mexico City met het discours over brandveiligheid. De toename van branden in de stad spoorde ingenieurs en entrepreneurs aan om nieuwe technologieën uit te denken met het doel de stad veiliger te maken. Naast nobele doelstellingen, was het evenzeer een bewuste strategie om deze innovaties aan te wenden als populistische instrumenten die stedelingen confronteerden met bedreiging en bovenal de nood aan beschermende maatregelen opdrong. De idee dat wetenschap en technologie bescherming kon bieden en zo de maatschappij kon verbeteren, in combinatie met de wezenlijke ervaring van brand in de stad, voorzagen een uitgelezen context voor ingenieurs om expertstatus en sociaal prestige te verwerven en daarmee politieke macht.

Dat experts aan politieke macht winnen door stedelijke interventies die veiligheid verhogen, wordt onderlijnd door het tegenvoorbeeld van Sint-Petersburg dat intelligent geanalyseerd wordt door Randall Dills in 'Cracks in the granite. Paternal care, the imperial façade, and the limits of authority in the 1824 St. Petersburg flood', *Journal of Urban History* 40 (2014) 479-496. Sinds zijn oorsprong kampt Sint-Petersburg met jaarlijkse overstromingen en werd een discours van het overwinnen en controleren van natuur, gematerialiseerd in de granieten waterkeringen, een staatsideologie en leidend motief in de socio-politieke constructie van de stad. De overstroming van 1824, met de 'cracks in the granite', werd als expliciete bedreiging van de macht gezien. De grootschalige innovatieve projecten van ingenieurs die de veiligheid zouden verhogen, maar schade zouden berokkenen aan wat symbool stond voor macht, vonden geen doorgang. In plaats werd de granieten waterkering onderhouden en verhoogd en werd het technisch discours over veiligheid ingeruild voor een retoriek over collectief lijden.

Negentiende-eeuwse publieke diensten en hun relatie met stadsontwikkeling worden in andere artikelen verder belicht en wisselend beoordeeld. Jürgen Schmidt, 'Public services in Erfurt and Frankfurt am Main compared (c. 1890-1914). Capabilities in Prussia?', *Urban History* 41 (2014) 247-264 gebruikt het werk van Amartya Sen als theoretisch kader om publieke diensten te analyseren als voorbeelden van sociaal beleid op lokaal niveau; meer bepaald om sociale rechtvaardigheid en gelijkheid 'te meten' aan de hand van kwalitatieve criteria. Hebben publieke diensten, zoals jobcentra en tramlijnen, bijgedragen aan de integratie van voordien uitgesloten stedelingen? Zijn analyse is uiteraard genuanceerd, maar als conclusie kan gesteld worden dat in Erfurt de publieke diensten de sociale orde hebben bestendigd en in Frankfurt de politieke elite meer bereid was te experimenteren met sociale innovatie. Dory Kornfeld, 'Bringing good food in. A history of New York City's greenmarket program', *Journal of Urban History* 40 (2014) 345-356

presenteert een overwegend positief verhaal van ‘farmers markets’ in New York die niet alleen verse, lokale producten naar de New Yorkers brengen, maar ook het verlies van regionale landbouwgrond door suburbanisatie tegengaan en sociale cohesie en opwaardering van buurten aanmoedigen. Maureen Flanagan, ‘Private needs, public space. Public toilets provision in the Anglo-Atlantic patriarchal city: London, Dublin, Toronto and Chicago’, *Urban History* 41 (2014) 265-290 benadrukt de andere kant van de medaille door de planning van publieke toiletten te benaderen als materialisering van patriarchale tradities die publieke en private sferen scheiden en door onder andere het beleid van publieke toiletten de toegang van vrouwen tot de publieke ruimte aan banden leggen.

Transport en mobiliteit

Studies van transport en mobiliteit leveren de laatste jaren interessante bijdragen aan stadsgeschiedenis. De traditionele focus op transport als manifestatie en vehikel van modernisering is door de meeste auteurs al lang verlaten, en ingeruild voor een veelzijdigere benadering.

In ‘The omnibus and the shaping of the urban quotidian Paris, 1828-60’, *Social and Cultural History* 11 (2014) 217-242 schetst Jennifer Terni op basis van talloze contemporaine kranten- en tijdschriftartikelen een prachtig beeld van de ervaring van moderniteit in het Parijs van de negentiende eeuw als gevolg van de introductie van het omnibus-netwerk. Parijs had hiermee het eerste massatransportsysteem ter wereld, dat volgens Terni diep ingreep in de organisatie, perceptie en ritmes van dagelijkse activiteiten. Damon Scott, ‘When the motorman mayor met the cable car ladies. Engendering transit in the city that knows how’, *Journal of Urban History* 40 (2014) 65-96 beschrijft op even geanimeerde wijze als zijn titel belooft de ‘cable car war’ die San Francisco in de jaren 1940 in zijn greep hield, toen het stadsbestuur de kabeltram wilde vervangen door (trolley)bussen. Een masculien en feminien perspectief op de toegankelijkheid en het gebruik van de stad stonden lijnrecht tegenover elkaar. Saillant vanuit hedendaagse perspectief is dat de pleitbezorgers voor de kabeltram, onder wie een groep activistische vrouwen, wezen op zijn culturele betekenis voor de stad en, gezien het groeiend toerisme, op zijn economische waarde.

Een schoolvoorbeeld van de Science, Technology and Society-benadering van stedelijk transport biedt Michael D. Pantes, ‘Mobility and modernity in the urban transport systems of colonial Manila and Singapore’, *Journal of Social History* 47 (2014) 855-877. Aan de hand van krantenartikelen, wettelijke verordeningen en reisgidsen omtrent de invoering van de elektrische tram en gemotoriseerd verkeer in Manila en Singapore laat Pante zien hoe modernisering in deze koloniale context (‘Westerse technologie’ intervenueert in de ‘Aziatische samenleving’) gevat werd in een racistisch discours over de stad.

Jameson W. Doig onderzoekt de plan- en besluitvormingsprocessen van twee megalomane infrastructuur projecten in New York – een plan uit 1920 voor een gigantische brug over de Hudson en het idee uit 1959 voor de aanleg van een vierde luchthaven in New Jersey – vanuit de theorie van Nobelprijswinnaar in de economie Daniel Kahneman. ‘The best as enemy of the good. The Port Authority’s 4th Jetport, Lindenthal’s massive span over the Hudson, and the George Washington Bridge’, *Journal of Urban History* 40 (2014) 1123-1137 laat zien hoe twintigste-eeuwse planners rigide konden

vasthouden aan hun idee – ondanks steekhoudende kritiek, nieuwe informatie en betere alternatieven – omdat ze hun plan concipieerden als een coherent verhaal dat intact moest blijven.

Max Hirsh nuanceert in ‘Design aesthetics of transborder infrastructure in the Pearl River Delta’, *Journal of the Society of Architectural Historians* 73 (2014) 137-152 de globale narratief over het moderne luchtvaartverkeer. Invloedrijke studies als die van Manuel Castells en Stephen Graham beschouwen luchthaveninfrastructuur als losgezongen van de lokale context. Luchthavens opereren volgens hen als knooppunten in een globale superstructuur van ‘corridors’ tussen ‘premium city cores’ die ontworpen zijn voor een kinetische elite van wereldburgers. Megastad Pearl River Delta (PRD) is in dergelijke studies een veelgebruikte casus om te illustreren hoe de lokale bevolking wordt uitgesloten van globale netwerken en mobiliteit. Hirsh stelt hier een complexer beeld tegenover, door zich te richten op de tot dusver veronachtzaamde luchthaveninfrastructuur voor het goedkope *transborder* luchtverkeer tussen Hong Kong en de PRD. In *Journal of Urban History* 40 (2014) verzorgen Roger Biles, Raymond A. Mohl en Mark H. Rose een thematische selectie artikelen onder de noemer ‘Revisiting the urban interstates. Politics, policy, and culture since World War II’. De Federal-Aid Highway Act werd in 1956 door president Eisenhower en het congres aangenomen, om met een netwerk van tolvrije autosnelwegen de meest urgente verkeers- en stedenbouwkundige vraagstukken van na de oorlog op te lossen. Ten eerste moesten nieuwe wegen, als onderdeel van een landelijk snelwegennetwerk, hogere verkeerssnelheden en een betere doorstroming faciliteren. Ten tweede werden de snelwegen als redders gezien van de noodlijdende binnensteden, die bewoners en bedrijvigheid verloren aan de suburbs, *shopping malls* en kantoorparken buiten de stad. Met een goed bereikbaar *central business district* zou de historische stad weer aantrekkelijk worden voor bedrijven en het winkelend publiek.

In hun inleiding (827-830) stellen de auteurs dat de aanleg van deze nieuwe centra en infrastructuur desastreus was voor de achtergebleven stadsbewoners: complete wijken werden afgebroken. De twee bijdragen over de *grassroots* protestbewegingen van bewoners die de aanleg van de nieuwe snelwegen probeerden tegen te houden, richten zich op de vraag waarom de ene *freeway revolt* succesvoller was dan de andere. Eric Avila, ‘L.A.’s invisible freeway revolt. The cultural politics of fighting freeways’ (831-842) laat zien dat het rijke Beverly Hills met zijn politieke connecties de plannen wist tegen te houden, terwijl de arme Mexicaans-Amerikaanse wijk Boyle Heights door zes snelwegen verpulverd werd. Ook Raymond A. Mohl wijst in ‘Citizen activism and freeway revolts in Memphis and Nashville. The road to litigation’ (870-893) op het belang van de juiste connecties. Overton Park in Memphis werd gered doordat bewoners op het fanatische af juridische acties ondernamen, steunend op de ervaring van andere protestgroepen in het land. De meer gematigde protestbeweging in Nashville, zo suggereert Mohl, had succesvol kunnen zijn als ze hadden willen samenwerken met de militante zwarte protestbeweging in Nashville en die andere steden. Elders hadden actiegroepen de aanleg van snelwegen door Afro-Amerikaanse wijken wel verhinderd op discriminatoire gronden.

Volgens Biles, Mohl en Rose was de remedie die Federal-Aid Highway Act moest bieden, erger dan de kwaal. Ze citeren een voormalige ambtenaar die in 2013 stelde dat

het Amerikaanse Ministerie voor Verkeer sinds de invoering van het *Interstate*-systeem in 1956 voortdurend bezig is geweest met het corrigeren van de problemen die het systeem met zich meebracht. Zo agendeerden verschillende presidenten weer het belang van 'leefbaarheid', blijkens Michael R. Feins 'Realignment. highways and livability policy in the post-Interstate era, 1978-2013' (855-869). Voor Raymond LaHood, van 2009 tot 2013 minister van Verkeer onder Obama, stond leefbaarheid gelijk aan auto-loos bestaan. Het moest weer mogelijk worden om lopend je kinderen naar school te brengen en je boodschappen te doen. LaHoods beleid faalde volgens Fein omdat het in alles de antithese was van het *Interstate*-beleid en het aan succesvolle historische voorbeelden ontbrak. Merkwaardig is dat hij nergens refereert aan de *neighborhood unit* die Clarence Perry ontwikkelde als onderdeel van het *Regional Plan of New York* (1927-1931): een autoluwe, voetgangersvriendelijke wijk die de *automobile age* volledig onderkende en hier op wijkniveau juist een oplossing voor ontwikkelde. Ook Edward K. Mullers artikel 'Acceptably pleasing. The urban advisors and the struggle to improve freeway design' (894-916) ontbeert een historische contextualisering. Mullers casus richt zich op de groep (landschaps)ontwerpers die in 1966 werd aangesteld om het ontwerp van de autosnelwegen te verbeteren, resulterend in de rapportage *The freeway in the city. Principles for planning and design* (1968), een fantastische bron die het zeker verdient om weer voor het voetlicht te worden gebracht. Muller volstaat echter met de constatering dat het boek geen enkel succes had omdat de landschappelijke inpassing van de snelweg een andere ontwerpmentaliteit vereiste bij de ingenieurs van het *U.S. Bureau for Public Roads*, en om de bereidheid vroeg meer geld te investeren in snelwegontwerpen.

De vraag die uit deze en ook de andere bijdragen rijst, is hoe de cultuur die ten grondslag ligt aan het *Interstate Highway*-systeem zo 'monomaan' verkeerskundig kon zijn en zo blind was voor het bestaande (stedelijke) landschap en zijn bewoners. Roger Biles bijdrage 'Expressways before the Interstates. The case of Detroit, 1945-1956' (843-854) laat zien dat die mentaliteit al eerder bestond, maar ook dit artikel beperkt zich tot een casus. Hoe verhiel de problematiek waar de Federal-Aid Highway Act een oplossing voor moest bieden zich tot die van voor de oorlog? Waarom was de meer integrale benadering van het verkeersvraagstuk door bijvoorbeeld de Regional Planning Association of America niet meer aanwezig? Hoe verhiel de *Interstates* zich tot andere typen snelwegen, zoals de *freeways*, *parkways* en *highways*? Het zijn vragen die niet gesteld worden, waardoor deze thematische selectie niet meer dan een verzameling casestudies is die het falen van de *Interstates* bovendien vanuit het te gemakkelijke perspectief analyseren van de wijsheid achteraf.

Stedenbouw: westerse klassiekers en geografische verbreding

In de afgelopen jaren is de onderwerpskeuze in de artikelen over plannings- en stedenbouwgeschiedenis ingrijpend verbreed. Met name de geografische reikwijdte is toegenomen, al blijft de westerse focus sterk dominant en zijn er ook in 2014 behoorlijk veel monografische artikelen over de *usual suspects* uit de stedenbouw. Dat geldt bijvoorbeeld voor Themis Chronopoulos, 'Robert Moses and the visual dimension of physical disorder. Efforts to demonstrate urban blight in the age of slum clearance' *Journal of Planning History* 13 (2014) 207-233. In dit artikel bestudeert Chronopoulos de 26

brochures die in de jaren vijftig door het Committee on Slum Clearance of the City of New York werden uitgegeven om de tekortkomingen van elke wijk te demonstreren. Met name de vele gedetailleerde foto's in de brochures zijn volgens hem interessant, als verbeelding van het krotopruiming-paradigma. Christopher Vernon, 'Daniel Burnham and Australia's federal capital, 1893-1912', *Planning Perspectives* 29 (2014) 501-525 beschrijft de receptie Daniel Burnhams ideaal van *civic design* in Australië rond 1900. Burnhams ideeën vielen in vruchtbare aarde omdat de stichting van een eventuele nieuwe, representatieve hoofdstad een belangrijk thema was bij de snel groeiende stedenbouwkundige bewegingen in het land. Patrick Geddes' werkzaamheden aan het Collège des Écossais vlakbij Montpellier, dat hij op zeventigjarige leeftijd oprichtte, is het onderwerp van Patrice Bouche, 'Patrick Geddes's (e)utopian Belvedere in Southern France', *Planning Perspectives* 29 (2014) 91-102. De Franse versie van de Outlook Tower bood uitzicht op een groot deel van de Languedoc. De regionale samenhang van bergen, stad en kust was als het ware in één oogopslag te zien. Het Collège moesten studenten uit de hele wereld samenbrengen die, conform Geddes utopische inslag, werden opgeleid om het wereldburgerschap uit te dragen.

Meredith L. Clausen, 'Michael Graves's Portland Building. Power, politics and postmodernism', *Journal of the Society of Architectural Historians* 73 (2014) 248-269 gaat niet over een bekende stadsplanner, maar over een iconisch gebouw, het Portland Building van *starchitect* Michael Graves, een van de belangrijkste voorbeelden van postmoderne architectuur uit de jaren tachtig. De aanpak van Clausen is eenvoudig. Ze geeft het gebouw weer een historische en stedelijke context, die merkwaardig genoeg nauwelijks bestudeerd is en daardoor een echte eyeopener is. Het nieuwe, gemeentelijke administratie kantoor was belangrijk voor het welslagen van Portlands *Downtown Plan* uit de jaren zeventig, dat de binnenstad moest revitaliseren met een aantrekkelijke, voetgangersvriendelijke openbare ruimte en gevels die weer een relatie aangingen met de stoep en de straat.

Een ander artikel dat een nieuw licht schijnt op een bekend onderwerp is Fabiano Lemes de Oliveira, 'Green wedges: origins and development in Britain', *Planning Perspectives* 29 (2014) 357-379. Het concept van de groene scheg is volgens De Oliveira onterecht veel minder bestudeerd dan dat van concentrische groencirkels. De scheg werd bekend door het diagram dat Rudolf Eberstadt, Richard Petersen en Bruno Möhring op de Internationale Stedenbouwtentoonstelling (1910) in Berlijn presenteerden voor de toekomstige stadsuitbreiding van de stad. Het belangrijkste voordeel van wigvormige groenaanleg was volgens de bedenkers dat, anders dan bij opeenvolgende concentrische cirkels, de wiggen niet onderbroken werden door bebouwing, maar de stad als het ware 'dooraderden' met frisse lucht en groen. Stadsbewoners konden via de wiggen bovendien ongehinderd in een aaneengesloten groengebied recreëren en vanuit het centrum naar het buitengebied komen. Eberstadt presenteerde het scheggenplan al eerder dat jaar op het stedenbouwcongres van de Royal Institute of British Architects, dat door meer dan 1500 professionals bezocht werd en waar meer ontwerpers met gelijksoortige voorstellen kwamen. De Oliveira geeft een interessante inkijk in deze vroege discussies over de scheg. Bovendien beschrijft hij hoe de nieuwe zienswijze op groenaanleg publieke bekendheid kreeg door de Britse pers en mede daardoor invloed uitoefende op de plannen voor nieuwe stadsuitbreidingen.

De uitbreiding van het geografische onderzoeksgebied buiten het westen, betekent nog niet het verlaten van het westers perspectief, zo blijkt uit een aantal artikelen waarin de westerse opvatting over modernisering wordt geïnterpreteerd.² James Moore biedt een alternatief voor de hardnekkige voorstelling van Caïro als duale stad, waar moderne wijken, aangelegd volgens westerse stedenbouwkundige principes, naast de traditionele, historische stadswijken bestaan. Het cliché van de sociale en ruimtelijke tweedeling van voormalige koloniale steden leeft nog steeds, maar wordt volgens Moore door steeds meer studies ontkracht. Ook 'Making Cairo modern? Innovation, urban form and the development of suburbia, c. 1880-1922', *Urban History* 41 (2014) 81-104 analyseert de historische en sociale gelaagdheid van Caïro's suburbs (Ismailiyah, Garden City, Zamalek, Maadi, Helwan en Heliopolis) teneinde een complexer beeld van de stad te geven, voorbij de dichotomie westers en niet-westers. In Gehan Selim, 'Instituting order. The limitations of Nasser's postcolonial planning visions for Cairo in the case of the indigenous quarter of Bulaq (1952-1970)', *Planning Perspectives* 29 (2014) 67-89 is het beeld van Caïro als duale stad echter nog springlevend. De disjuncte planning werd volgens Selim onder Nasser gewoon voortgezet. Nassers planningspolitiek was weliswaar gericht op sociale inclusie, maar de postkoloniale stadsreconstructies werden door de lokale bevolking als niet-eigen ervaren. De stedenbouwkundige ingrepen waren volgens Selim bovendien niet effectief, omdat ze niet werkelijk gericht waren op de modernisering van de stad in de zin van het aanbrengen van orde, maar op het creëren van een beeld van orde, als manifestatie van politieke autoriteit.

Het vermeende westerse patent op de modernisering van de stad speelt ook een belangrijke rol in de historiografie van Shanghai. Cary Y. Liu geeft er in 'Encountering the dilemma of change in the architectural and urban history of Shanghai', *Journal of the Society of Architectural Historians* 73 (2014) 118-136 treffende voorbeelden van. Vanuit Eurocentrisch perspectief is de geschiedenis van de stad lange tijd beschreven als die van een klein vissersdorp dat zich pas in de negentiende eeuw ontwikkelde tot een moderne stad, toen Shanghai in 1842 een internationale verdragshaven werd. Deze narratief suggereert dat China het Westen nodig had om modern te worden, terwijl Shanghai al in de dertiende eeuw de belangrijkste havenstad was voor China's binnenlandse rivierhandel, en tevens een aantal overzeese handelsroutes bediende. Begin negentiende eeuw was de haven van Shanghai net zo groot als die van Londen. Ook de herkomst van de architectonische morfologie van de *lilong* wijken wordt verschillend geïnterpreteerd. Deze commerciële wijken met een rechthoekige structuur van lanen en stegen met aaneengesloten woonbebouwing, werden door buitenlandse, maar al snel ook Chinese investeerders in de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkeld. Door de inheemse bevolking werden ze gezien als de voorzetting, in aangepast vorm, van het traditionele huis rondom een binnenplaats in de Jiangnan regio, terwijl de buitenlandse investeerders ze als een variant op de Europese rijtjeshuizen beschouwden.

2 Een aantal artikelen over niet-westerse stadsgeschiedenis die korthedshalve niet besproken worden, maar wel vermeldenswaardig zijn: Nattika Navapan, 'Absolute monarchy and the development of Bangkok's urban spaces', *Planning Perspectives* 29 (2014) 1-24. Junichi Hasegawa, 'Drafting of the 1968 Japanese city planning law', *Planning Perspectives* 29 (2014) 231-238. Jung In Kim, 'Making cities global. The new city development of Songdo, Yujiapu and Lingang', *Planning Perspectives* 29 (2014) 329-356. George F. Flaherty, 'Responsive eyes. Urban logistics and kinetic environments for the 1968 Mexico City Olympics', *Journal of the Society of Architectural Historians* 73 (2014) 372-397.

Liu's talrijke voorbeelden van schurende interpretaties is relevant in het licht van de explosieve veranderingen die het contemporaine Shanghai ondergaat – en die exemplarisch is voor elke stedelijke dynamiek. Er moeten voortdurend keuzes gemaakt worden welke delen van de stad behouden en beschermd moeten worden en welke plaats maken voor een nieuwe laag moderniteit. Wat is vanuit historische oogpunt belangrijk, en op basis van welke narratief?

Stedenbouw gevat in thema's: nieuwe ruimtelijke geschiedenissen

Scheidend hoofdredacteur Swati Chattopadhyay van het *Journal for the Society of Architectural Historians* wijdt het laatste nummer van 2014 aan 'New spatial histories'. Het thema is illustratief voor de nieuwe wind die onder Chattopadhyay is gaan waaien. Het gezaghebbende maar vrij traditionele tijdschrift stelde zich open voor de reeds lang in gang gezette vernieuwing en verbreding van de architectuurgeschiedenis en is daarom tegenwoordig ook belangrijk voor stadshistorici. De zeven artikelen in dit nummer adresseren de alledaagse stedelijke ruimte als het strijdtoneel tussen staat en burger. De staat gebruikt architectuur en stadsplanning om haar imago letterlijk vorm te geven en om controle uit te oefenen op het gebruik en de perceptie van de stedelijke ruimte, maar vindt organisaties en burgers tegenover zich die deze controle aanvechten en weerstaan, ook al hebben laatstgenoemden niet de beschikking over monumentale, materiële middelen (editorial, 461-463).

De onderwerpen van een aantal artikelen zijn bepaald beladen. Andrew Herscher, 'In ruins. Architecture, memory, counter-memory', *Journal of the Society of Architectural Historians* 73 (2014) 464-469 gaat over het Omarska concentratiekamp op een voormalig mijn-complex, waar in de Bosnische Oorlog honderden gevangen omkwamen, en over de nogal bizarre toe-eigening door overlevenden van de Olympische ArcelorMittal Orbit Toren in Londen in 2012 als hun herinneringsmonument 'in exile'. Sean Anderson en Jennifer Ferng beschrijven in 'The detention-industrial complex in Australia' (469-474) de lucratieve praktijk van de bouw van asielzoekerscentra in Australië door multinationals in opdracht van de overheid op Christmas Island en de eilanden Manus en Nauru, ver buiten het zicht van de Australische burger. Een andere categorie gebouwen die door de staat doelbewust aan het zicht werden onttrokken zijn de gevangenis en martelcentra van de Argentijnse en Chileense dictaturen. Karen Elizabeth Bishop beschrijft in 'The architectural history of disappearance. Rebuilding memory sites in the Southern Cone' (556-578) de onzichtbaarheid in de stedelijke ruimte van deze beladen plekken: het waren onopvallende, verbouwde scholen, winkels, fabrieken en wooncomplexen.

Strategische ruimtelijke interventies vormen ook een onderdeel van de machtsuitoefening door de Turkse staat. 'Preserving the medieval city of Ani. Cultural heritage between contest and reconciliation' (528-555) gaat over de middeleeuwse stad Ani, die het symbool werd van de teloorgang van een zelfstandige Armeense staat. Heghnar Zeitlian Watenpaugh beschrijft hoe de Turkse overheid recentelijk met steun van onder meer het World Monuments Fund de conservering en restauratie van de stad ter hand nam, maar elke verwijzing naar het conflictueuze verleden krampachtig vermijdt. Zeynep Kezer analyseert in 'Spatializing difference. The making of an internal border in early republican Elazığ, Turkey' (507-527) de ruimtelijke en sociaal-culturele conse-

quenties van de assimilatiepolitiek van de jonge Turkse Republiek voor de eeuwenoude stad Elazığ en zijn omgeving, het huidige Tunceli. Het door opstandige Koerden bewoonde gebied werd in de jaren dertig van de vorige eeuw ingrijpend getransformeerd door de aanleg van infrastructuur en de bouw van militaire, culturele en overheidsgebouwen, ten dienste van de nationale eenwording van Turkije.

Amy Russell, 'Memory and movement in the Roman fora from antiquity to metro C' (478-506) laat het samenspel zien tussen stedelijke herinneringspraktijken en mobiliteit van de inwoners van Rome. In navolging van Jan Assmann³ onderscheidt Russell twee soorten collectief geheugen. Het informele 'communicatieve geheugen' vormt zich door de spontane, informele omgang met monumenten, gewoonweg omdat ze onderdeel uitmaken van de dagelijkse routes en het gebruik van de stad. Het 'culturele geheugen' wordt gevormd door officiële herinneringspraktijken: door teksten, rituele optochten en processies, monumentenzorg en stedelijke ingrepen. Russell laat zien dat beide vormen van collectief geheugen bepalend waren voor de verschillen in het gebruik en de instandhouding van het Forum Romanum en de Keizerlijke Fora. Zo waren de Keizerlijke Fora door de eeuwen heen voornamelijk onderdeel van het informele, 'communicatieve geheugen' van de stad. De Fora werden doorsneden door talloze routes en bleven niet in stand als een samenhangend geheel. Met de aanleg onder Mussolini van de Via dei Fori Imperiali dwars door de Fora veranderde hun status drastisch. De Keizerlijke Fora werden nu ingezet voor het 'culturele geheugen', waarin de klassieke oudheid en het fascisme met elkaar geassocieerd werden. Automobilisten en voetgangers die zich bewogen over de nieuwe straat, een fascistisch monument van moderniteit, werden begeleid door de antieke decorstukken van de Keizerlijke Fora.

Er zijn meer inhoudelijk sterke themanummers op het gebied van de stedenbouwgeschiedenis die, ook al kunnen ze in het bestek van dit artikel niet allemaal besproken worden, wel moeten worden genoemd. Carola Hein, in 2014 benoemd tot hoogleraar architectuur- en stedenbouwgeschiedenis aan de TU Delft, verzorgde een aflevering van *Planning Perspectives*. In haar inleiding 'The exchange of planning ideas from Europe to the USA after the Second World War: introductory thoughts and a call for further research', *Planning Perspectives* 29 (2014) 2, 143-151 stelt Hein de studie van de transatlantische kennisuitwisseling tussen planningsprofessionals te willen uitbreiden met een tot dusver weinig onderzocht perspectief: de invloed van Europa op Amerika na de Tweede Wereldoorlog. Dit perspectief lijkt inderdaad niet voor de hand te liggen. Europa was in beslag genomen door de wederopbouw van zijn verwoeste steden, terwijl Amerika zich ontwikkelde tot een wereldmacht. Europa zette ook na de oorlog de lange traditie van overheidsplanning voort, terwijl in Amerika private ondernemingen de stedenbouwkundige agenda bepaalden. De artikelen van Andreas Joch, "Must our cities remain ugly?". America's urban crisis and the European city: transatlantic perspectives on urban development, 1945-1970' (165-187) en Phillip Wagner, 'New life for American Downtowns? The 1958 international seminar on urban renewal and the travel of planning ideas in the North Atlantic World' (189-208) maken inzichtelijk dat Europa's stadsreconstructies – met hun functiemenging en voetgangersgebieden –

3 J. Assmann, *Cultural memory and early civilizations. Writing, remembrance, and political imagination* (Cambridge 2011).

inspirerende voorbeelden waren voor de zieltogende Amerikaanse binnensteden. In beide artikelen speelt het nieuwe winkelgebied De Lijnbaan in Rotterdam een prominente rol.⁴ Het openingsartikel van Rosemary Wakeman, 'Rethinking postwar planning history' (153-163) geeft een gedegen overzicht van de secundaire literatuur over de transatlantische kennisuitwisseling, en Clément Orillard, 'The transnational building of urban design. Interplay between genres of discourse in the Anglophone world' (209-229) analyseert de wisselende betekenissen van het concept 'urban design' in het transatlantische web.

'From the *Grünen Wiesen* to urban space. Berlin, expansion, and the *longue durée*' is een themanummer van *Central European History* 47 (2014) over de perifere grensgebieden van Berlijn in de afgelopen twee eeuwen. Het gaat daarmee noodzakelijkerwijs ook over de relatie tussen stedelijke bebouwing en groengebieden. In zijn topzware introductie (221-244) kondigt Eli Rubin het belang aan Berlijn te bestuderen vanuit het perspectief van de 'spatial turn'. Te lang lag volgens Rubin de focus op de *dramatis personae* van Berlijns bewogen geschiedenis, in plaats van op de stad zelf. Kennelijk ziet Rubin de enorme hoeveelheid literatuur over het hoofd die over de architectuur, stedenbouw en groenaanleg in Berlijn verschenen is. Voor kenners bevatten de bijdragen dan ook weinig nieuws en is het bronnengebruik onder de maat.⁵ Interessant is wel Kristin Polings artikel over de in de negentiende eeuw veelgemaakte vergelijking tussen Berlijn – als *city of the plains* – en Chicago, 'Shantytowns and pioneers beyond the City Wall. Berlin's urban frontier in the nineteenth century' (245-274). Ook Marion W. Grays artikel 'Urban sewage and green meadows. Berlin's expansion to the south, 1870-1920' (275-306) is vanwege het onderwerp het vermelden waard.

Beter ingevoerd en onderbouwd zijn de artikelen in het themanummer 'Die Reform der Großstadt' van *Informationen zur modernen Stadtgeschichte* (2014) 1, waarin de denk- en ideaalbeelden centraal staan van het hele spectrum van actoren die betrokken waren bij de productie van de Duitse 'Großstadt' aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw – ambtenaren, politici, stedenbouwkundigen, opdrachtgevers, grondeigenaren en -ontwikkelaars, kredietverstrekkers en architecten. De grote stad werd veelal moreel benaderd. Stadsplanning, woningbouwtypen en groengebieden moesten de kwaliteit van het dorpsleven, dat geassocieerd werd met eenvoud, sociale harmonie en natuurlijkheid in de grote stad toepassen om de chaos te bedwingen en de stad leefbaar te maken, aldus Dirk Schubert in zijn inleidende artikel 'Sozialer Städtebau zwischen Ansprüchen und Realitäten', *Informationen zur modernen Stadtgeschichte* (2014) 5-16. Op de afzonderlijke bijdragen kan hier niet worden ingegaan, maar het zijn zorgvuldige case studies die weliswaar bekende thema's en onderwerpen door hun gemeenschappelijke ideologische invalshoek opnieuw belichten.⁶

4 Wagners artikel is voor het Nederlandse publiek bovendien interessant omdat het congres van 1958, georganiseerd door de International Federation for Housing and Planning en Columbia University, in Nederland plaatsvond en er dus veel aandacht is voor de Nederlandse *state of the art*.

5 B.A. Jackisch, 'The nature of Berlin. Green space and visions of a new German capital, 1900-45' (307-333); E. Rubin, 'Amnesiopolis. From *Mietskaserne* to *Wohnungsbauserie* 70 in East Berlin's Northeast' (334-374).

6 C. Kress, 'Gemeinschaft als Leitmotiv im Wohnungsbau der Großstadt stadt' (17-27); T. Völlmer, 'Englisches Haus und Gartenstadt. Geistige Strömungen im Städtebau um 1900' (28-37); H.G. Burkhardt, 'Konrad Adenauer und Fritz Schumacher. Wege zur Großstadtreform in Köln' (38-51); J. Seifert, 'Vom künstlerischen Despotismus zum städtebaulichen Dirigieren. Individuum und Kollektiv im Hamburger Städtebau der 1920er Jahre' (52-64); H. Frank, 'Volkspark und Stadtlandschaft' (65-86); C. Hein, 'Das *Museum of Modern Art* (MoMA) in New York und die Ein-

The *Journal of Planning History* bevat een bundeling van drie interessante artikelen over de Noord-Amerikaanse planningsgeschiedenis van voedselproductie en -distributie in relatie tot de stad. Domenic Vitiello en Catherine Brinkley, 'The hidden history of food system planning', *Journal of Planning History* 13 (2014) 91-112 bevat een meer algemeen overzicht vanaf de eerste koloniale steden in de Verenigde Staten tot nu. Catherine Brinkley en Domenic Vitiello, 'From farm to nuisance. Animal agriculture and the rise of planning regulation' (113-135) richt zich op de negentiende-eeuwse reguleringen in Baltimore, Boston, Philadelphia en New York die de veehouderij de stad uit dreven ter bevordering van de stedelijke hygiëne. Een tweede planningsbeweging die voedselproductie en de stad van elkaar scheidde, ontstond in het midden van de twintigste eeuw, met de verplaatsing naar de periferie van de binnenstedelijke markthallen. Gregory Donofrio biedt een case study van de *Werdegang* van Philadelphia's Dock Street Market in 'Attacking distribution. Obsolescence and efficiency of food markets in the age of urban renewal' (136-159).

Het *Journal of Urban History* 40 (2014) 631-647 ten slotte bundelt in 'Forum' onder redactie van Alexander von Hoffman zes reacties van stadshistorici (Christopher Klemek, Jennifer S. Light, Jon Teaford, Suleiman Osman, Gail Radford en Kristin M. Szylvian) op het eerdere themanummer 'Thinking through urban renewal' over de intellectuele debatten en ideeëngeschiedenis binnen de Amerikaanse stadsvernieuwing (verschenen in 2013 en besproken in *Stadsgeschiedenis* 9 (2014) 205-206). De reacties zijn hoofdzakelijk gericht op het artikel van Sandy Zipp. Hij stelde het ogenschijnlijk tegenstrijdige verband centraal tussen 'krotopruijing' en 'modern wonen', twee belangrijke stadsvernieuwingsconcepten van respectievelijk sociale hervormers en modernistische architecten, die van grote invloed waren op de stadsvernieuwingspraktijk in de twintigste eeuw. De kritiek loopt uiteen van het reduceren van een complex netwerk van ideeën over stadsvernieuwing tot twee concepten (Osman) tot aan de te eenvoudige koppeling van de huisvestingsideeën van de Regional Planning Association of America aan de International Style (Radford). Jammer genoeg is de omvang van de zes commentaren is te gering om de diepte in te gaan en interessant te worden. Het kost Zipp in zijn reactie dan ook weinig moeite de kritiek te pareren in een retorisch superieure stijl die we zelden in onze professionele tijdschriften aantreffen. Opnieuw pleit hij voor een bredere conceptualisering van 'stadsvernieuwing', als een complexe constellatie van ideeën, die de probleemanalyses en oplossingsrichtingen bepaalden van de personen en bewegingen die betrokken waren bij de stadsvernieuwing.

Abstracts

BJØRN GALLÉE en JAAP LIGTHART, Opportunity makes the thief. The use of crimes against property as a survival strategy in Rotterdam, 1812-1820

Current research into how criminal activity was used as an additional source of income mainly focuses on the early modern period. This research, focusing on early nineteenth century Rotterdam, shows that in this period, too, financial crime was used within an 'economy of makeshifts'. Delinquents committed easily accessible offences, which often resulted in small amounts of loot. Such loot was neither suitable nor useable for the fulfilment of primary human necessities. However, via a network of receivers, it was converted into ready cash. Hence, it became an additional source of income for the vast majority of delinquents who also had legitimate jobs.

WIM WAMBECQ en BRUNO DE MEULDER, The inhabited forests of Antwerp. A history and retroactive definition of forest urbanism

Forest, although repressed in the current urbanism regime, has played a crucial role in the structuring of urbanization in the north-east of the Antwerp agglomeration. The consistent coherence between and intertwinement of forestry and urbanism over several development phases in time seduce us to a retroactive definition of forest urbanism. Three aspects mark the bonds: the forest and urban structure reinvent one another in dynamic cycles; the forest allows for a multiplicity of urban uses in an alternative, natural setting; and forests play a fundamental societal role, representing our most fundamental, natural existence on earth. In Schotenhof, the central case-study in this paper, these base characteristics shape over the course of time in an iteration a unique urbanization process.

FIEN DANNIAU, UGentMemorie 1817-2017. A jubilee as an occasion for a lasting memory of city and university

On the eve of the bicentennial of Ghent University in 2017 the public history project UGentMemorie aims to contribute to a relevant, participative and future-oriented jubilee. Town and gown, campus and city proves to be a fruitful approach and is a central theme of the digital platform www.UGentMemorie.be and the future exhibition on UGent 1817-2017. What are the opportunities and pitfalls for the historians who engage themselves for jubilee history? How can the public history approach link city and university history and how does it take a stand on the slippery slopes of public relations and community building?

GREET DE BLOCK en BRUNO NOTTEBOOM, Engineers and planners. Conflict and convergence regarding infrastructure, space and environment

In this article we discuss the recently published book *Builders and planners. A history of land-use and infrastructure planning in the Netherlands*, as a means to reflect on central themes in urban history: (1) technology, society and space; (2) city and countryside; and (3) environment and landscape. In doing so, the article shifts the perspective of urban history from a dominant focus on the city and urban planning to a prospect on larger territorial assemblages and tensions between the disciplines of planning and engineering. In a dialogue with two editors of the book, Hans Jeekel and Bert Tous-saint, we explore a history crossing disciplinary boundaries as well as offer a much-needed historical framework for recent developments integrating spatial planning and infrastructure engineering.

Personalia

BJØRN GALLÉE (°1990) studeerde Geschiedenis aan de Universiteit Leiden (2015) en studeert momenteel Military Strategic Studies aan de Nederlandse Defensie Academie. Hij werkt sinds 2013 als onderzoeksassistent in het project *Crime and Gender* aan de Universiteit Leiden.

Correspondentieadres: Laan van Nieuw Oost-Indië 110A, 2593 BZ Den Haag. Tel.: +31 (0)6 22 86 06 49. E-mail: bjorngallee@gmail.com.

JAAP LIGTHART (°1985) studeerde Human Technology (2009) aan de Haagse Hogeschool en Geschiedenis (2013) aan de Universiteit Leiden. Sinds 2014 werkt hij aan de Universiteit Leiden aan een proefschrift over financiële problemen van vorsten in de vijftiende-eeuwse Nederlanden. Hij werkte in 2013 als onderzoeksassistent in het project *Crime and Gender*.

Correspondentieadres: Universiteit Leiden, Johan Huizingagebouw, Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden. Tel.: +31 (0)71 527 26 96. E-mail: jaap.ligthart@gmail.com.

WIM WAMBECQ (°1984) is opgeleid als ingenieur-architect (2007) en stedenbouwkundig ontwerper (2009) aan de KU Leuven en IUAVenetië, TUDelft en UPCBarcelona. Na enkele jaren praktijkervaring in architectuur en stedenbouw, werkt hij momenteel aan een doctoraat dat het raakvlak onderzoekt tussen stedenbouw en bosbouw in de Vlaamse nevelstad.

Correspondentieadres: Departement Architectuur, KU Leuven Kasteelpark Arenberg 1 – bus 2431, B-3001 Heverlee (Leuven). Tel.: +32 (0)16 32 34 28. E-mail: wim.wambecq@kuleuven.be.

BRUNO DE MEULDER (°1960) studeerde architectuur aan de KU Leuven, waar hij ook doctorerde met een onderzoek naar de geschiedenis van de stedebouw in Belgisch Congo. Op dit ogenblik doceert hij stedebouw aan de KU Leuven. In zijn onderzoek kruisen theorie en praktijk, analyse en ontwerp, geschiedenis en hedendaagse stedenbouwkundige praktijk elkaar.

Correspondentieadres: Departement Architectuur, KU Leuven Kasteelpark Arenberg 1 – bus 2431, B-3001 Heverlee (Leuven). Tel.: +32 (0)16 32 13 37. E-mail: bruno.de-meulder@kuleuven.be.

FIEN DANNIAU (°1983) is licentiaat in de Geschiedenis (2005). Sinds 2009 is ze als wetenschappelijk medewerker en praktijkassistent verbonden aan de vakgroep Geschiedenis van de UGent en het Instituut voor Publieksgeschiedenis (www.ipg.ugent.be) waar ze zich toelegt op publieksgeschiedenis en digitale geschiedenis. Ze concipieerde www.UGentMemorie.be en bereidt de historische activiteiten voor van UGent 1817-2017. Correspondentieadres: Vakgroep Geschiedenis UGent, Universiteitsforum, Sint-Pietersnieuwstraat 35, 9000 Gent. E-mail: fien.danniau@ugent.be.

ARJAN ZUIDERHOEK (°1976) is hoofddocent oude geschiedenis aan de Vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Gent. Hij promoveerde in 2006 aan de Rijksuniversiteit Groningen. Daarna was hij Junior Research Fellow aan Homerton College, Cambridge en postdoctoraal onderzoeker en vervolgens docent aan de Universiteit Gent. Hij doet onderzoek naar de economische, sociale en politieke verhoudingen in de Griekse steden van het Romeinse oosten gedurende de Keizertijd, maar hij publiceert ook over bredere economisch-historische en stadshistorische thema's in de Oudheid, en heeft een sterke interesse in comparatief-(stads)historisch onderzoek. Hij is auteur van *The politics of munificence in the Roman Empire. Citizens, elites and benefactors in Asia Minor* (Cambridge 2009) en redacteur (met Paul Erdkamp en Koenraad Verboven) van *Ownership and exploitation of land and natural resources in the Roman World* (Oxford 2015). In 2016 verschijnt bij Cambridge University Press zijn boek *The ancient city*, dat een overzicht biedt van moderne debatten over de antieke stad. Correspondentieadres: Vakgroep Geschiedenis, Universiteit Gent, Sint-Pietersnieuwstraat 35, 9000 Gent. Tel.: +32 (0)93 31 01 74. E-mail: andriesjohan.zuiderhoek@ugent.be.

GREET DE BLOCK is Associate Professor Stadsgeschiedenis en Stadsstudies aan de Universiteit Antwerpen. Ze is opgeleid als burgerlijk-ingenieur architect en stedenbouwkundige aan de Universiteit Gent en doctorerde aan de KU Leuven op het proefschrift *Engineering the territory. Technology, space and society in 19th and 20th century Belgium*. Haar onderzoek mobiliseert geschiedenis om inzicht te verwerven in de hedendaagse stedelijke conditie, met gerelateerde theorievorming en praktijken. Haar onderzoek richt zich op infrastructuur als drijvende kracht van verstedelijking en heeft dus een interdisciplinaire opzet waarbij ingenieurskunde verbonden wordt met stedenbouw, STS, politieke geografie en landschapstudies. Correspondentieadres: Stadscampus, Grote Kauwenberg 18, S.D.320, 2000 Antwerpen. E-mail: greet.deblock@uantwerpen.be.

BRUNO NOTTEBOOM is Associate Professor aan de Faculteit Ontwerpwetenschappen van de Universiteit Antwerpen. Hij is burgerlijk ingenieur-architect en stedenbouwkundige en doctor in de stedenbouw en ruimtelijke planning (UGent, 2009). Zijn onderzoek focust op de relatie tussen landschap en stedenbouw, benaderd vanuit een historisch, ontwerp- en beleidsperspectief. Hij is een van de oprichters van het Recollecting Landscapes project (www.recollectinglandscapes.be), wat deel uitmaakt van een onderzoekslijn over landschapstransformatie, -discours en -beeldvorming in België van de negentiende eeuw tot vandaag. Zijn huidig onderzoek richt zich op erfgoedlandschappen in een stedelijke ontwikkelingscontext en op de rol van de landschapsontwerper in een veranderende disciplinaire context. Correspondentieadres: Faculteit Ontwerpwetenschappen, Mutsaardstraat 31, 2000 Antwerpen. E-mail: bruno.notteboom@uantwerpen.be.

PETRA BROUWER (°1969) studeerde Kunstgeschiedenis en Planologie aan de Universiteit van Amsterdam, was van 1996 tot 2008 verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam en is sinds 2009 universitair docent architectuurgeschiedenis bij de opleiding Kunstgeschiedenis van de Universiteit van Amsterdam. In 2009 promoveerde ze op *De*

wetten van de bouwkunst. Nederlandse architectuurboeken in de negentiende eeuw dat in 2011 bij NAI Uitgevers Rotterdam verscheen. Eerder publiceerde zij *Van stad naar stedelijkheid. Planning en planconceptie van Lelystad en Almere 1959-1974* (NAI Uitgevers 1997), werkte zij als docent aan de Academie van Bouwkunst in Amsterdam en als architectuurcriticus voor *De Witte Raaf* en *Archis*. Thema's die haar belangstelling hebben zijn: het kennisgebied van de architectuur en stedenbouw, stedenbouw als massaverschijnsel (toeristische landschappen, suburbia) en stedelijkheid als reflectie van moderniteit.

Correspondentieadres: Universiteit van Amsterdam, Capaciteitsgroep Kunstgeschiedenis, Herengracht 286, 1016 BX Amsterdam. Tel.: +31 (0)20 525 30 37. E-mail: P.A.Brouwer@uva.nl.

BEN EERSELS is sinds oktober 2014 verbonden aan de KU Leuven, waar hij aan een doctoraat werkt over de invloed van ambachtslieden op de stedelijke besluitvorming in laatmiddeleeuws Brabant en Luik. Daarin onderzoekt hij de methodes van de ambachtslieden om hun eigen agenda aan het stadsbestuur op te dringen, welke politieke beslissingen zij wilden doorvoeren en op welke vredevolle manieren zij verzet pleegden indien hun wensen niet gehoord werden.

Correspondentieadres: Onderzoekseenheid Geschiedenis KU Leuven, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven. Tel.: +32 (0)16 32 01 16. E-mail: be.eersels@arts.kuleuven.be.

JAN HEIN FURNÉE (°1972) is hoogleraar Europese Cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Zijn onderzoek richt zich op stedelijk vertier, consumptiecultuur, stands- en sekseverhoudingen en cultuurbeleid in negentiende-eeuwse steden. Recent publiceerde hij o.a. *Plaatsen van beschaafd vertier. Standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag, 1850-1890* (Amsterdam: Bert Bakker 2012); met Peter Borsay red., *Leisure Cultures in Urban Europe, c. 1700-1870: a Transnational Perspective* (Manchester: Manchester University Press, 2016). Hij is redacteur van *Stadsgeschiedenis*, *De Negentiende Eeuw* en *Geschiedenis Magazine* en secretaris van de European Association for Urban History.

Correspondentieadres: Afdeling Geschiedenis, Radboud Universiteit Nijmegen, Erasmusplein 1, 6525 HT Nijmegen. Tel.: +31 (0)24 361 55 16. E-mail: j.furnee@let.ru.nl.

HILDE GREEFS (°1968) doceert aan de Universiteit van Antwerpen en is gespecialiseerd in sociaaleconomische geschiedenis tijdens de nieuwste tijd. Haar onderzoek verricht ze in het Centrum voor Stadsgeschiedenis, waar ze werkt op sociale thema's in een stedelijke context. Haar lopend onderzoek richt zich op migratie, sociale netwerken en het burgerlijke verenigingsleven, en internationale handel in havensteden gedurende de lange negentiende eeuw.

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Grote Kauwenberg 18, S.D.309. 2000 Antwerpen. Tel.: +32 (0)32 65 42 80. E-mail: hilde.greefs@uantwerpen.be.

MANON VAN DER HEIJDEN (°1966) is als hoogleraar Comparative Urban History verbonden aan de Universiteit Leiden. Ze promoveerde op de studie *Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht, 1550-1700* (Amsterdam 1998) en houdt

zich sindsdien bezig met thema's als criminaliteit en rechtspraak, familie en gezin, en stadsgeschiedenis. In 2012 publiceerde zij *Civic duty. Public services in the early modern Low Countries* (Newcastle: Cambridge Scholars, 2012). In 2012 verwierf ze een VICI subsidie voor een groot project over criminaliteit en gender in West-Europa van 1600 tot 1900.

Correspondentieadres: Universiteit Leiden, Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden. Tel.: +31 (0)71 527 26 70. E-mail: m.p.c.van.der.heijden@hum.leidenuniv.nl.

ANTOON VRINTS (°1978) doceert sociale geschiedenis aan de Universiteit Gent. Hij promoveerde aan diezelfde universiteit in 2006 op een proefschrift over publiek geweld in Antwerpen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw. Antoon Vrints is verbonden aan de onderzoeksgroep *Sociale geschiedenis na 1750* en publiceert over geweld, sociale controle en voedselpolitiek. Hij is redactielid van het *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* en *Wetenschappelijke Tijdingen*.

Correspondentieadres: Vakgroep Geschiedenis, Sint-Pietersnieuwstraat 35 9000 Gent. Tel.: + 32 (0)93 31 02 76. E-mail: Antoon.Vrints@ugent.be.

Stadsgeschiedenis

Een platform voor reflectie op de geschiedenis van de stad

Stadsgeschiedenis (opgericht in 2006) is het Nederlands-Vlaamse tijdschrift voor onderzoek, reflectie en debat over de stad en haar geschiedenis. De aanpak is interdisciplinair en gericht op een breed scala aan thema's. Naast peer-reviewed wetenschappelijke artikelen bevat *Stadsgeschiedenis* dossiers over actuele maatschappelijke thema's, reviews over recente onderzoekstrends en interessante artikelen in binnen- en buitenlandse tijdschriften, en interviews met markante stadsbestuurders, architecten en wetenschappers. Geografisch richt het tijdschrift zich op de Lage Landen door de eeuwen heen. *Stadsgeschiedenis* richt zich op iedereen die geëngageerd is met de stad en haar historische ontwikkeling: van wetenschappers en archiefmedewerkers tot beleidsmakers, architecten en erfgoedwerkers.

Inzendingen:

in een WORD-bestand naar inge.bertels@vub.ac.be

Afbeeldingen dienen apart en rechtenvrij te worden aangeleverd. Dit kan in de vorm van glansfoto's of in digitale vorm. Digitale afbeeldingen dienen van voldoende kwaliteit te zijn: tenminste 300 dpi op het formaat waarop ze uiteindelijk zullen worden afgedrukt. Bij twijfel kan men contact opnemen met Uitgeverij Verloren, telefoon +31356859856. De redactie poogt zorgvuldig om te gaan met auteursrechten. De gebruiken voor wat betreft overname van tekst en beeld in academische publicaties worden gevolgd. Wie desondanks meent in zijn rechten te zijn geschonden, richt zich tot de uitgever.

Stadsgeschiedenis wordt uitgegeven met steun van de Universitaire Stichting.

INHOUD Stadsgeschiedenis 10 (2015) 2

BJØRN GALLÉE en JAAP LIGTHART
Gelegenheid maakt de dief. De inzet van vermogens-
criminaliteit als overlevingsstrategie in Rotterdam, 1812-1820 117

WIM WAMBEQ en BRUNO DE MEULDER
Woonbossen in de Antwerpse agglomeratie. Een geschiedenis
en retroactieve definitie van bosstedenbouw 133

Werk in uitvoering

FIEN DANNAU
UGentMemorie 1817-2017. Een jubileum als aanleiding
voor een duurzaam geheugen van stad en universiteit 152

Interview

GREET DE BLOCK & BRUNO NOTTEBOOM
Ingenieurs en planners. Conflict en convergentie rond
infrastructuur, ruimte en milieu in Nederland 162

Reviews

ARJAN ZUIDERHOEK
De antieke stad. Stad-plattelandsrelaties, stedelijke
middengroepen en steden en staatsvorming in de
Klassieke Oudheid: een overzicht 176

**JAN HEIN FURNÉE, PETRA BROUWER, GREET DE BLOCK,
BEN EERSELS, HILDE GREEFS, MANON VAN DER HEIJDEN,
TOON VRINTS**
Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2014) 193

Abstracts 223

Personalia 225

